

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Тел, әдәбият һәм сәнгать институтына 70 ел

Мәшһүр галимебез Риза Газизов

Тел, әдәбият, тарих

Бөек Җиңүгә 65 ел

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

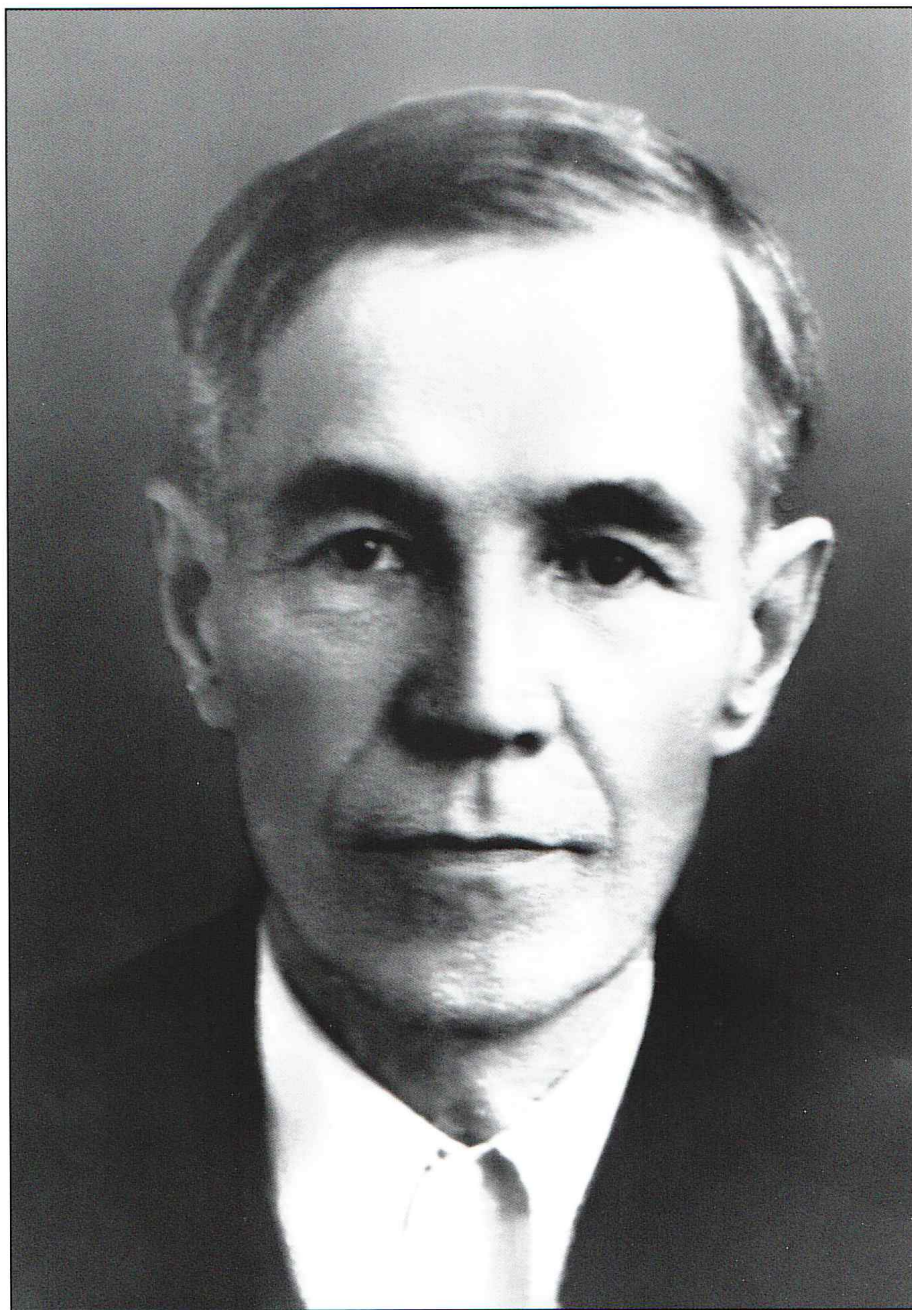
Искә төшерү

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Риза Газизов
1894-1981

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№1(44) # 2010

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)

Мансур Хәсәнов

Ринат Закиров

Ирек Арсланов

Марсель Әхмәтҗанов

Равил Газизуллин

Төлгат Галиуллин

Фәт Гарифуллин

Гали Даутов

Мирфатыйх Зәкиев

Хуҗиәхмәт Мәхмүтов

Фәнис Нәбиев

Ренат Сәйфуллин

Жәүдәт Сөләйманов

Индус Таһиров

Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов

Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журналы «ФӘН һәм ТЕМ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм
кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастыр-
ганда «ФӘН һәм ТЕМ» журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО «Новое Знание» типография-
сендә басылды.

Басарга 08.04.10 кул куелды.

Офсет ысулы белән басылды.

Формат 60х84/8. Офсет кәгазе.

Күләме 11,6 басма табак.

Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.

Заказ 04/11. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский
тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турында»гы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТЕМ» журналы
редакциясе, 2010

БУ САНДА:

Г.ИБРАһИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫНА 70 ЕЛ

КИМ МИҢНУЛЛИН. Гыйлем йортының олы бәйрәме 3

МӘШҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ФУАТ ГАНИЕВ. Күренекле лексикограф һәм контрастивист 20

РИЗА ГАЗИЗОВ. 1908 ел истәлегә 25

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Татарстанда яңа гуманитар институт төзү 28

ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Г.Тукай әсәрләренә тел үзгәртүләре

бүген дә актуаль 34

ФУАТ ГАНИЕВ. Татар мәдәнияте бөек шәхесе 38

ӘНИСӘ АЛИЕВА. Хажнамәләрдә традицияләр күчүчәнлегә һәм яңачалык 41

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Әжәкләнең язучы ташы 47

БӨЕК ЖИҢҮГӘ 65 ЕЛ

ФӘНИС ИСЛАМОВ. Данлы жиңүгә татарстанлылар керткән өлеш 49

ИЛЬМИР ЯМАЛТДИНОВ. Сугыш юлларында чыныккан галим 53

МИЛЛИ МӘГАРИФ

РАИФ ЗИННӘТУЛЛИН. Федераль дәүләт белем бирү стандартларын гамәлгә күю

шартларында сыйфатлы милли белем белән тәмин итү мәсьәләләре 55

ЛИЛИЯ РӘЖӘПОВА, ЗИЛӘ МАҢИЯРОВА. «Технология һәм эшмәкәрлек»

белгечлегә буенча кадрлар әзерләү шартлары 57

САҖИДӘ ВЬЮГИНА. Булачак дәүләт хезмәткәрләре татар телен өйрәнә 59

РӨСТӘМ ХӨСӘЕНОВ. «Сызма геометрия» һәм «Инженерлык графикасы»

фәннәрен татар телендә укыту 61

ЗӨҺРӘ ЗӘКИЕВА. Татар телендә химия атамалары 62

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

АБРИК КАМАЛОВ. Кабырчыклы корылманы дискрет ысул белән хисаплау 65

ИСКӘ ТӨШЕРҮ

АЛЬБЕРТ НАРБЕКОВ. Халик абый заманында 69

ӘНӘС ҖОМАГЫЛОВ, МИҢНЕРӘШИТ ГУМИРОВ. Остаз 73

КИТАП КИШТӘСЕ

Баязитова Ф.С., Рамазанова Д.Б., Садыкова З.Р., Хәйретдинова Т.Х. Татар

телендә зур диалектологик сүзлегә 27

Әхмәтҗанов М.И. Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы 46

Ганиев Ф.Ә. Тезмә фигульләренә аңлатмалы сүзлегә 75

Мөхиярова Р.Х. XX гасыр ахыры–XXI гасыр башы татар әдәби

теле лексикасы 75

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА 76

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№1(44)#2010

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пәхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

70 ЛЕТ ИНСТИТУТУ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА ИМЕНИ ГИБРАГИМОВА

МИННУЛЛИН К.М. Юбилей дома науки 3

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

ГАНИЕВ Ф.А. Видный лексикограф и контрастивист 20

ГАЗИЗОВ Р.С. Воспоминания о 1908 годе 25

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ЗАКИЕВ М.З. Образование нового гуманитарного института в Татарстане 28

РАМАЗАНОВА Д.Б. Языковые особенности произведений Габдуллы Тукая
актуальны и сегодня 34

ГАНИЕВ Ф.А. Великий деятель татарской культуры 38

АЛЕЕВА А.Х. Преемственность традиций и новаторство в хаджаме 41

АХМЕТЗЯНОВ М.И. Надгробный камень из Азякуля 47

65 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ

ИСЛАМОВ Ф.Ф. Вклад татарстанцев в славную победу 49

ЯМАЛТДИНОВ И.И. Ученый, закаленный дорогами войны 53

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ЗИННАТУЛЛИН Р.К. Вопросы обеспечения качественным национальным образованием
в условиях реализации государственных федеральных
образовательных стандартов 55

РАЗЯПОВА Л.З., МАГИЯРОВА З.М. Условия подготовки кадров по специальности
«Технология и предпринимательство» 57

ВЬЮГИНА С.В. Будущие государственные служащие изучают татарский язык 59

ХУСАИНОВ Р.Н. Преподавание на татарском языке дисциплин
«Начертательная геометрия» и «Инженерная графика» 61

ЗАКИЕВА З.Р. Химические термины на татарском языке 62

НАУКА И ПРАКТИКА

КАМАЛОВ А.З. Расчет оболочечных конструкций методом дискретизации 65

В ПАМЯТИ

НАРБЕКОВ А.И. Во времена Халик абый. 69

ЗИМАГУЛОВ А.Х., ГУМИРОВ Н.Ш. Учитель 73

КНИЖНАЯ ПОЛКА

Баязитова Ф.С., Рамазанова Д.Б., Садыкова З.Р., Хайрутдинова Т.Х.
Большой диалектологический словарь татарского языка 27

Ахметзянов М.И. Ногайская Орда: историческое наследие татарского народа 46

Ганиев Ф.А. Толковый словарь составных глаголов татарского языка 75

Мухиярова Р.Х. Лексика татарского литературного языка
конца XX – начала XXI веков 75

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР 76

© Миңнуллин К.М., 2010

ГЫЙЛЕМ ЙОРТЫНЫҢ ОЛЫ БӘЙРӘМЕ

Ким Миңнуллин

КИМ МӨГАЛЛИМ улы МИҢНУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир-әгъзасы, Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (ТӘҺСИ) директоры. Фәнни хезмәтләре татар жыр поэзиясе теориясенә һәм тарихына, социалингвистика мәсьәләләренә багышланган.

Миңнуллин К.М. Юбилей дома науки.

Статья посвящена 70-летию Института языка, литературы и искусства имени Галимджана Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.

Республикабыздагы иң зур гыйлем йортларыннан берсенә – Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтына 70 яшь тулды. Ул ТАССР Халык мәгарифе комиссариатының 3050нче бое-рыгы нигезендә 1939 елның 7 октябрендә Татар теле һәм әдәбияты фәнни-тикшеренү институты исеме белән төзелде, ә 1941 елның февраленнән Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү инсти-туты (ТӘҺТИ) статусын алды. 1946 елдан СССР Фәннәр академиясенең яңа ачылган Казан филиалы составына кертелеп, ярты гасырдан артык Татар-станда гына түгел, ә бөтен Идел-Урал буенда та-тар гуманитар фәннәрен өйрәнүче бердәнбер ака-демик Институт булып килде. Татарстан фәннәр академиясе (ТФА) төзелгәннә кадәр ТӘҺТИ гума-нитар һәм иҗтимагый гыйлемнәр буенча Респу-блика координация Советын житәкләде, якын һәм ерак чит илләрнең (шул жөмләдән, Төркия, Фин-ляндия, Венгрия, Алмания, Англия, АКШ һ.б.) академик оешмалары һәм тюркология үзәкләре белән тыгыз ижади элемтәләр урнаштырды. Ин-ститутта татар гуманитар белемнәренә барлык мөһим өлкәләрендә: тел белеме, лексикография, әдәбият белеме, текстология, фольклор фәне, те-атр сәнгате, музыка сәнгате, сынлы сәнгать, тарих, археология, этнография, иҗтимагый фикер һәм ис-лам дине һ.б.лар буенча җитди теоретик һәм гамәли тикшеренүләр алып барылды. Узган йөзнең 80нче еллары ахырында биредә Татарстандагы тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр Җыелмасын төзү башлан-ды, 1990 елда татар энциклопедиясе төркеме оеш-тырылды (сонрак ул Татарстан Фәннәр академиясе карамагына күчерелде һәм Татар энциклопедиясе институтын төзү өчен башлангыч нигез булды). Ин-ститутта милли мәдәниятебезнең ифрат бай фонды

тупланды һәм иң кыйммәтлесе шул: биредә гума-нитар фәннәрнең алда санап үтелгән барлык тармак һәм юнәлешләрендә нәтиҗәле эш алып барырга сәләтле бердәм хезмәт коллективы үсеп житеште.

* * *

Идел-Урал буенда яшәүче халыкларның, шул исәптән татарларның мәдәнияте, тормыш-көн күреше белән кызыксыну шактый күптәннән башлана. Казан Император университетында 1829 елда ачылган Көнчыгыш разряды, 1855 елда Санкт-Петербургка күчерелгәннә кадәр, шәрык халыкларын, аеруча төркиләрен өйрәнү үзәге булып тора. Сонрак мондый эшчәнлекне 1878 елда Казан университеты каршында төзелгән «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте» давам итә. Җәмгыять үзенең «Хәбәрләр»ен («Из-вестия») дә булдыра һәм 1929 елга кадәр ак-тив эшләп килә. Анда татар галимнәреннән Ш.Мәрҗани, К.Насыри, Х.Фәезханов, Г.Әхмәров, Р.Фәхретдинов, Г.Гобәйдуллин, Н.Атласи һәм баш-калар тыгыз хезмәттәшлек итә.

Татарстан АССР төзелгәннән соң, 1921 елның 3 декабрендә Халык мәгарифе комиссариаты кар-шында Академик (яки: Гыйльми) үзәк төзелә. Аның составында фәнни-сәяси, фәнни-техник, фәнни-педагогик, сәнгать комиссияләре эшли. Үзәкнең беренче рәисе Г.Максудов була (1922-24). Анардан соң бу вазыйфаны 1927 елның мар-тынача Г.Ибраһимов, 1929 елга кадәр М.Таһиров, 1929-30 елларда С.Атнагулов башкара. Биредә та-тар әдәбияты тарихы, татар теле, халык ижадын жыю һәм бастыру, төбәк тарихын өйрәнү, тер-минология, орфография мәсьәләләре, сүзлекләр төзү, мәктәпләр өчен дәреслекләр һәм программа-

Төрле елларда Институтны житәкләгән галимнәр

Х.Х. Ярмөхәммәтов

М.Х. Гайнуллин

Х.Ф. Хәйруллин

К.Ф. Фәсиев

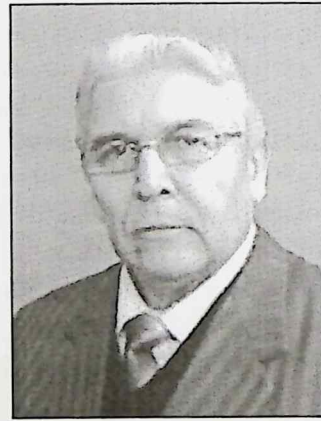
М.К. Мөхәммәтов

Я.Г. Абдуллин

М.З. Зәкиев

Н.Ш. Хисамов

лар төзү буенча зур эшчәнлек жәелдерелә. Үзәк хезмәткәрләре арасында Е.Чернышнёв, Н.Фирсов, М.Худяков, Г.Гобәйдуллин, М.Корбангалиев, Х.Бәдйигый, Г.Рәхим, Ж.Вәлиди, Г.Алпаров, М.Фазлуллин кебек танылган галимнәр була.

Гыйльми үзәкнең структурасы үзгәрәп-үстөреләп тора. Соңрак анда «Татарны өйрәнү җәмгыяте» (1923), «Туган якны өйрәнү бюросы» (1925), «Татар мәдәнияте йорты» (1927), «Татар икътисад фәнни-тикшеренү институты» (1930) төзелә. Институт составында сәнгать-икътисад, авыл хужалыгы, мәдәният һәм көнкүреш бүлекләре эшли. Соңгысында тел һәм әдәбият кабинеты ачыла. Берничә айдан Татар мәдәнияте йорты гамәлдән чыгарыла һәм аның вазыйфалары Татар икътисад фәнни-тикшеренү институтына тапшырыла. Әмма 1931 елда бу институт нигезендә СССР Бөтенсоюз авыл хужалыгы советы каршында Татар сәнгать-икътисад фәнни-тикшеренү һәм Татар авыл хужалыгы икътисады фәнни-тикшеренү институтлары төзелә. Халбуки, республикада гуманитар юнәлештәге эшчәнлек туктап калмый. Моны

М.Горький исемендәге Татар мәдәни төзелеш фәнни-тикшеренү институты давам иттерә (составында тарих, тел, әдәбият, сәнгать, педагогика бүлекләре була). Тик бу институт 1933 елның 2 мартында ябыла.

ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты карары нигезендә 1934 елның 4 июнендә Татар марксизм-ленинизм фәнни-тикшеренү институты төзелә. Андагы галимнәрнең бер төркеме профессор М.Корбангалиев һәм Ш.Рамазанов җитәкчелегендә татар башлангыч һәм урта мәктәпләре өчен уку әсбаплары язучы С.Атнагулов җитәкчелегендә тәрҗемә бюросы сүзлекләр төзү белән шөгыльләнә.

Бу кыскача тарихи күзәтүдән бер нәтиҗә: гәрчә Институтыбызның яше җиде дистә дип саналса да, ул тикшерә торган проблемалар әле 1921 елда төзелгән Академик үзәктә һәм аннан соңгы фәнни оешмаларда, институтларда ук башланган, аларда эшләгән гыйльми көчләрнең байтагы һәм иң күренеклеләре алга таба ТӘһТИдә хезмәт иткән. Димәк, ТӘһСИнең заманында Гыйльми үзәкне

житәкләгән Г.Ибраһимов исемен йөртүендә тирән символик мәгънә бар! Һәм менә, ниһаять, ТАССР Үзәк Башкарма комитеты Президиумы 1937 елның 16 апрелендә Татар тел һәм әдәбият фәнни-тикшерену институты төзү турында карар кабул итә. Халык комиссарлары советының 1939 ел, 29 август карары буенча Институтның нигезләмәсе, штаты, сметасы раслана һәм, инде әйтелгәнчә, шул елның 7 октябрендә Институт эшкә керешә. Директор вазыйфасы вакытлыча Укытучылар белемен камилләштерү институты директорының укыту эшләре буенча урынбасары М.А.Нигъмәтуллинга (төп эшеннән аерылмыйча) йөкләнә.

70 ел дәвамында Институт директоры булып Х.А.Шабанов (1939-42), Х.Х.Ярмөхәммәтов (Хәмит Ярми) (1942-44), М.Х.Гайнуллин (1944-53; 1959-61), Х.Ф.Хәйруллин (Хәсән Хәйри) (1953-59), К.Ф.Фәсиев (1961-63), М.К.Мөхәммәтов (1963-82), Я.Г.Абдуллин (1982-86), М.З.Зәкиев (1986-2001), Н.Ш.Хисамов (2001-06) эшләде.

Институт төзелгәннән алып 1941 елга кадәр аның штатында нибары 14-17 кеше санала. Бөек Ватан сугышы елларында алар 8дән артмый. Ә 1970 еллар азагына хезмәткәрләр саны 130га житә. Институт структурасында озак вакытлар эшләп килгән төп фәнни секторлар (бүлекләр) эшчәнлегә белән аерым-аерым танышып узучы кызыклы булып.

Тел бүлегә Институт төзелгән көннәрдә үк оеша. Аның тәүге житәкчесе танылган тел галиме Латыф Жәләй була. Аннан соңгы бүлек мөдирләре: В.Хангилдин (1951-53), М.Гайнуллин (1953-55, директор вазыйфасын үтәү белән бергә), янә Л.Жәләй (1956, 1961), Л.Мәхмүтова (1961-86), М.Зәкиев (1986дан хәзергәчә).

Бер үк вакытта рус теле бүлегә да оештырыла. Ул 1941 елның сентябрендә ябыла һәм 1945 елда янә торгызыла, ә бер елдан соң татар теле секторына кушыла. Рус теле бүлегә белән М.Сударчиков (1939-41 еллар), Р.Газизов (1945 елда) житәкчелек итәләр.

Тел бүлегә иң баштан ук алып бара торган төп проблемаларның берсе – татар диалектологиясе. Бездә бу эшнән пионеры Л.Жәләй булды. Студентлар өчен беренче дәрәжәгә ул язды, баштагы экспедицияләргә ул оештырды, аларның материалларын җыентыклар итеп чыгаруны ул башлап җибәрде. Бүлектә Л.Т.Мәхмүтова, Н.Б.Борханова, Д.Б.Рамазанова, Ф.С.Баязитова, Т.Х.Хәйретдинова, З.Р.Садыйкова кебек югары дәрәжәле белгечләр үсеп чыкты. 1955-90 елларда диалектология буенча материаллар җыентыкларының 9 чыгарылышы

дөнья күрде.

Фәнни тикшеренүләрдән «Исследования по исторической диалектологии татарского языка» исемле күмәк җыентыклар (1979, 1982, 1985), Д.Рамазанованың ике кисәктән торган «Термины родства и свойства в татарском языке» (1991), «К истории формирования говоров пермских татар» (1996), Т.Хәйретдинованың «Названия пищи в татарском языке» (1993), З.Садыйкованың «Зоо-нимическая лексика татарского языка» (1994), Ф.Баязитованың «Татар халкының көнкүреш йолалары» (1996), «Керәшеннәр. Тел үзгәрешләре һәм йола ижаты» (1997) һәм башка дистәләгән китапларны күрсәтеп үтәргә мөмкин. Диалектологик сүзлекләр турында сүз берәз сонрак булып. Диалектологларыбызның игътибарга аеруча лаеклы хезмәтләренә мисал итеп Д.Б.Рамазанова, Ф.С.Баязитова, Т.Х.Хәйретдинова, З.Р.Садыйкова, Р.С.Барсуковаларның ике китаптан торган «Татар халык сөйләшләре» монографиясен («Мәгариф», 2008, I китап, 463 б.; II китап, 463 б.) һәм Урта һәм Түбән Идел, Урал буе, Көнбатыш Себер татар сөйләшләренен 3 томлык Атласын күрсәтергә кирәк. Аның баштагы ике томы 1989 елда дөнья күрде (250 карта һәм аларга шәрехнамәләр). Өчтенче томны Казан университеты лексикологлары эзәрләргә тиеш иде, ләкин кайбер объектив сәбәпләр аркасында бу эшләнмәдә. Әлегә том Көнбатыш Себер, Волгоград, Әстерхан өлкәләре һәм Ставрополь крае татарларының сөйләшләрен эченә алырга тиеш иде. Соңыннан аны да ТӘНТИ диалектологлары үз өсләренә алдылар. Алабуга педуниверситеты профессоры Л.Ш.Арсланов җыйган бай мәгълүматлар да файдаланылды. Өчтенче томны төзү белән бергә, беренче һәм икенче томнарда төгәлләкләр кертелде һәм өч томлык Атлас инде басмага тәкъдим ителде.

Диалектология белән тыгыз бәйләнештә, бүлектә тарихи грамматика проблемасы эзлекле өйрәнелде. Тарихи фонетика һәм тарихи морфология буенча Л.Жәләй кызыклы хезмәтләр бирде. Стилистика һәм текстология юнәлешендә Х.Курбатов, И.Бәширова, М.Мөхәммәдиев, И.Абдуллин, Г.Әмиров, Я.Әхмәтгалиева, Ф.Фәсиев кебек галимнәр актив шөгыльләнделәр. Тел тарихы белән тыгыз бәйләнештәгә фән – топонимия өлкәсендә Ф.Гарипова нәтиҗәләштереп алып бара. Аның тарафыннан ике китаптан торган «Словарь гидронимов Татарстана» (1984, 1991), «Исследования по гидронимии Татарстана» (1991), «История в названиях» (1995), «Калалар һәм авыллар тарихы» (1995) һәм

башка хезмәтләр нәшер ителде.

Бүлектә әзерләнеп, 1992-93 елларда татар һәм 1998-2002 елларда рус телләрендә «Татар теле грамматикасы»ның өч томлык академик басмасы дөньяга чыгу Институт күләмендә генә түгел, ә Республиканың фәнни тормышында да зур вакыйга булды. Бу фундаменталь хезмәтнең төп авторлары М.З.Зәкиев, Д.Г.Тумашева, Ф.А.Ганиев, К.З.Зиннәтуллинага Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүләге бирелде.

Татар һәм рус телләре багланышларын, ике-теллелек проблемаларын өйрәнү максатында 80нче еллар башында бүлектә махсус төркем оештырыла. Әлеге өлкәдә нәтижәле эш алып барган М.Хәйруллин, З.Исхакова, Ф.Сәгъдиева, Н.Шарыпова һ.б.лар монографияләр һәм җыентыклар бастырып чыгардылар.

Институт оештырылганда ук тел бүлеге составында лексикографлар төркеме дә эшкә керешә. Аны бу өлкәдәге танылган белгеч Риза Газизов җитәкли. Сүзлекләр төзү эшенә штаттан тыш хезмәткәрләр сыйфатында Нәкый Исәнбәт, Гаяз Ишмөхәммәтов, Касыйм Хәмзин, Хәмит Мөштәри, Габбас Сәйфуллин кебек тәҗрибәле сүзлекчеләр чакырыла.

1950 елда 20 меңгә якын сүз һәм тәгъбирне эченә алган «Татарча-русча сүзлек» басыла.

1955-59 елларда дүрт томлык «Русча-татарча сүзлек дөнья» күрә. Аның авторлары арасында Р.С.Газизов, Л.Т.Мәхмүтова, Ә.М.Ахунжанов, Ф.С.Фәсиев, Ф.М.Газизова, М.Г.Гыймадиев, Г.С.Әмиров кебек инде ул вакытта ук танылган лексикографларны күрәбез.

1958 елда әлеге төркем лексикография бүлегенә итеп үстөрелә. Аның мөдире Г.С.Әмиров җитәкчелегендә ике төп юнәлештә: зур күләмле татарча-русча сүзлек һәм татар теленең өч томлык аңлатмалы сүзлеген төзү буенча эш җәелдерелә.

Бер үк вакытта югары квалификацияле кадрлар әзерләүгә даими игътибар бирелә. Сәләтле яшьләрдән М.Мөхәммәдиев, Г.Ахунжанов, Ф.Ганиев, И.Абдуллиннар аспирантурага кабул ителәләр. Алар соңрак барысы да абруйлы лексикографлар булып танылдылар.

Секторда, әйтеп үтелгән ике зур хезмәттән тыш, аерым тармакларга караган сүзлекләр дә төзелә килде. Әйтик, 1962 елда Ш.Ханбикованың «Синонимнар сүзлеген» басылды. Ниһаять, 1966 елда Мәскәүдә 38 меңгә якын сүзнә һәм фразеологик берәмлеккә эченә сыйдырган «Татарча-русча сүзлек» нәшер ителде.

1962 елда лексикография секторы, янадан төркемгә әйләндерелеп, тел бүлегенә составына кайтарылды. Шуңа да карамастан, алга таба да бу өлкәдә

Институтның бер төркем фронтовик галимнәре. Утырганнар (сулдан уңга) Ә.Кәримуллин, Я.Абдуллин, М. Мөхәррәмөв, Ш.Абильов, К.Сабилов; басканнар (сулдан уңга) И.Надиров, Ф.Гыйззәтуллин, Р.Гайнанов, Ф.Фәсиев

кыйммәтле зур хезмәтләр чыгару дәвам итә. Институт оештырган күпсанлы экспедицияләр материалларына нигезләнеп, Н.Б.Борханова, Л.Т.Мәхмүтова, З.Р.Садыйкова, Г.К.Якуповалар төзегән «Татар теленең диалектологик сүзлеген» басыла (1969) (соңрак, 1993 елда, аның икенче китабы да үз укучыларына иреште.) 1971 һәм 1984–85 елларда ике мәртәбә «Русча-татарча сүзлек» нәшер ителде.

М.Мөхәммәдиев җитәкләгән төркем «Татар теленең аңлатмалы сүзлеген» өстендә эшләүне дәвам итте. Ул 3 млн. сүз һәм сүз формаларынан торган картотека базасына нигезләнде. 1977–81 елларда сүзлек өч том булып Татарстан китап нәшрияте тарафыннан мәйданга куелды. Алар татар лексикографиясенең генә түгел, бәлки бөтен тюркологиянең зур казанышы, төрки телле сүзлекләрнең иң яхшысы дип бәяләнде. Бу фундаменталь хезмәтне тудыруга ТӘИТИ хезмәткәрләреннән И.А.Абдуллин, Ф.Ә.Ганиев, М.Г.Мөхәммәдиев, Г.Х.Ахунжанов, Р.Г.Әхмәтжанов, Ш.С.Ханбикова, Ф.М.Газизова, С.Б.Вахитова, Р.К.Рәхимова, Л.Р.Гайнанова, Л.Т.Мәхмүтова, К.С.Сабиров һ.б. катнашты.

1989 елда лексикография төркеме яңадан сектор итеп торгызылды, ә 1991 елда ул мөстәкыйль лексикография һәм лексикология бүлгә буларак эшли башлады. Аның белән 2001 елга кадәр Ф.Ә.Ганиев, 2007 елга кадәр Ш.Н.Асылгәрәев җитәкчелек иттеләр. Хәзер аның мөдире – яшь галим, фән докторы А.Ә.Тимерханов. Лексикография бүлгәсенең соңгы еллардагы зур казанышлары рәтенә ике томлык «Татарча-русча сүзлек», бер томлык аңлатмалы сүзлек дөнья күрү, мәктәпләр өчен төзелгән Аңлатмалы сүзлекнең басмага тапшырылуы һ.б. керә. Бу сүзлекләрнең язмышында бер урта күренеш бар: алар, нигездә, өлкәнрәк буын галимнәр тарафыннан элеккерәк чорда эзерләнеп, вакытында дөнья күрмиләр һәм бүгенге яшь белгечләр редакциясендә басылып чыгалар. Бүлектә хәзерге вакытта эшнә урта һәм яшь буын фән кандидатлары Ф.Гаффарова, Ф.Таһирова, Г.Сәмирханова, И.Сабитова, А.Гайнетдинова, О.Бятикова, Э.Сафиналар алып бара.

Хәзер исә бүлектә төп бурычларыннан берсе – татар теленең дүрттомлык аңлатмалы сүзлеген гамәлгә кую. Аның гомуми күләме 450 табак итеп планлаштырылды. Өчтомлык белән чагыштырганда анда 150 мең сүз артык булачак, сүзләрнең мәгънәви-тематик байлыгы, аңлатылу дәрәжәсе дә күпкә югарырак булыр дип көтелә.

Әдәбият бүлгәсенең Институт оештырылган

Х.Мәхмүтов, Х.Ярми, Х.Гатина

көннәрдә үк эшли башлый. Аның җитәкчесе итеп Я.Х.Агишев билгеләнә. Секторның беренче хезмәткәрләре В.Х.Хажиев, М.Х.Гайнуллин, Г.Х.Хисмәтуллин (Хәй Хисмәтуллин) була. 1940–50 елларда анда А.Х.Камский (1941 елга кадәр), Гали Халит (1942–53 елларда мөдир дә), Б.А.Яфаров, М.В.Галиев (Мөхәммәт Гали), М.С.Кәшшафетдинов (Гази Кашшаф) эшлиләр. Тикшеренүләрнең проблематикасы киңәй. Галимнәргә татар әдәбияты тарихын язу, аерым язучыларның ижатын өйрәнү, урта мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен дәреслекләр төзү кебек бурычлар йөкләнә. 40нчы елларда Г.Халитнең «Халык шагыйре Габдулла Тукай» (1939), «Мәжит Гафури ижаты (критик очерклар)» (1941), М.Галинең «Г.Камал: тормышы, ижаты, татар әдәбиятында һәм гомумән татар культурасында тоткан урыны» (1941), Я.Агишевнең «Габдулла Тукай – патриот» (1942), М.Гайнуллинның «Горький и татарская литература» (1944), «Каюм Насыри: научная и просветительская деятельность» (1945), Г.Халитның «Татар әдәбиятында реализм мәсьәләләре (критик очерклар)» (1948), Х.Хәйринен «Җади Такташ (тормыш һәм ижат юлы)» (1949) дигән хезмәтләре дөнья күрә.

Институтта урта гасыр татар әдәбиятын тикшерүне Б.А.Яфаров башлап җибәрә. Ул XIV йөздә ижат иткән Мөхмүд Гали әл-Болгаринен «Нәһжел-фәрадис» («Оҗмахларның ачык юлы»), Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдъярның «Нуры содур» («Күңелләр нуры») эсәрләрен, Габдерәхим Утыз Имәнинен (XVIII) һәм башка әдипләрнең ижат мирасларын өйрәнә. Соңрак әлегә өлкәдә М.Гали актив шөгыльләнә.

«XX йөз башы татар әдәбияты. Очерклар» (Г.Халит, Х.Хисмәтуллин, Б.Гыйззәт, 1954) дигән күмәк хезмәт илленче еллар әдәбият гыйлеменә җитди бер казаныш буларак бәяләнәргә хаклы. Авторлар, чор идеологиясә таләпләренә ярашып,

әдәбиятны социологияләштерү белән генә ма-
выкмыйлар, ә әсәрләрнең сәнгати эшләнеш ягы-
на да зур игътибар бирәләр. Алай да анда XX
йөз башы татар әдәбияты панорамасы тиеш-
ле дәрәжәдә күрсәтелә алмый. Аерым язучы-
лар, шагыйрьләрнең, мәсәлән, Фатих Әмирхан,
Сәгыйть Рәмиев, Нәжип Думавиларның әдәби
процесстагы рольләре шактый түбәнәйтелә. Ә
менә «Татар әдәбияты. XX йөз» дигән хезмәтнең
(М.Гайнуллин, Ж.Вәзиева) икенче басмасында
(1965), шул чорның тәнкыйтен һәм эстетик ка-
рашларын истә тотып, авторлар инде халык ша-
гыйре Габдулла Тукайга, халык язучысы Мәжит
Гафурига игътибарны арттыралар.

Өлеге чорда, секторда һәм, гомумән, та-
тар әдәбият белемдә беренче булып,
М.Х.Гайнуллин фән докторы дәрәжәсенә ирешә,
ә Б.Гыйззәт, Н.Г.Гыйззәтуллин, Х.Г.Мөхәммәтов,
Р.Ш.Башкуров, Ш.Ш.Абилов кандидатлык
диссертацияләре яклайлар.

1960-70 елларда бүлектә Татар әдәбияты та-
рихы буенча очерклар бастыру традициясе дә
уңышлы давам иттерелә. Шундыйларның бер-
се – «Татар совет әдәбияты тарихы: очерклар»
1965 елда рус телендә Мәскәүдә нәшер ителә.
Бу хезмәт милли совет әдәбиятларының башка-
ладагы беренче үрнәге була.

Татар әдәбиятчылары эшчәнлегендәге житди
яңалык буларак, аларның Союзкүләм фәнни-
тикшереңүләрдә актив катнашуларын билгеләп үтү
зарур. А.М.Горький исемендәге Дөнъя әдәбиятлары
институты нәшер иткән күпмилләтле совет әдәбияты

тарихының фундаменталь күптомлыгын (1970-
74) язуда Г.Халит, Р.Башкуров, Б.Гыйззәтуллин,
Н.Гыйззәтуллин, В.Воздвиженский, Н.Юзиев,
Х.Хәйруллин, А.Әхмәдуллин, Р.Сверигин зур ты-
рышлык күрсәтәләр.

70нче елларда хезмәткәрләрдән Н.Г.Юзиев
докторлык, К.С.Дәүләтшин, М.Ш.Маннурова,
Р.Х.Сверигин, М.В.Гайнетдинов, З.З.Рәмиев,
Н.Г.Ханзафаров, Н.Ш.Хисамов кандидатлык
диссертацияләре яклайлар.

1971 елдан әдәбиятчылар алты томлык фун-
даменталь «Татар әдәбияты тарихы»н төзү эшенә
керешәләр. Аны башкаруга Казан, Ленинград,
Уфа, Оренбург филологлары да жәлеп ителә. 1984
елда алтытомлыкның борынгы һәм урта гасырлар
дәверенә багышланган беренче томы нәшер ителә
(жаваплы мөхәррир Ш.Ш.Абилов). Том әдәбият
тарихының XIII-XVIII гасырларын инди. Анда күп
кенә чыганаclar беренче тапкыр фәнни кулланы-
лышка кертелә. Икенче том 1985 елда дөнъя күрә
(жаваплы мөхәррир М.Х.Гайнуллин). Ул XIX йөз
татар әдәбиятын колачлай. Анда яңа чыганаclar,
яңа исемнәр, бай фактик материаллар киң файдала-
ныла. Милли мәгърифәтчелек әдәбияты үсешенә
закончалыклары аеруча тирән анализлана. Өченче
томда (1986) (жаваплы мөхәррир Г.Халит) XX йөз
башы татар әдәбияты тарихына багышлана. Анда
1905-17 елларның катлаулы әдәби панорамасы
шактый тулы яктыртыла. Дүртенче томда (1986)
(жаваплы мөхәррирләр Н.Г.Юзиев, Н.Ш.Хисамов)
1917-41 еллар татар совет әдәбияты анализла-
на. Бишенче томда (1989) (жаваплы мөхәррир

Институт хезмәткәрләре, 1974 ел

Н.Г.Гыйззәтуллин) Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941-60) яктыртыла.

«Татар әдәбияты тарихы»ның алтынчы томы үз вакытында нәшер ителә алмады. Ул тик 2001 елда гына дөнья күрдә (жаваплы мөхәррир Н.Ш.Хисамов). Анда үткән гасырның 60-90нчы еллар әдәбияты үзгәртеп кору чоры башлангач туган яңа таләпләр һәм мөмкинлекләр нигезендә яктыртылып тапты.

Классикларның тормыш юлларын һәм иҗатларын өйрәнүне уңышлы дәвам иттереп, Г.Халит «Тормыш һәм ирек җырчысы: Мәжит Гафуриның тормышы һәм иҗаты турында очерк» (1980), «Поэзия дерзаний (творчество Хади Такташа и вопросы метода, героя и стиля в татарской поэзии 20-х годов)» (1980) дигән монографиялар язды. Язма әдәбиятыбызга нигез салган мәшһүр шагыйрәбез Кол Галинең тууына 800 ел тулуга багышланган «Поэт-гуманист Кул Али» (1987) һәм «Урта гасырлар татар әдәбияты тарихынан» (1982) дигән фәнни җыентыклар, Н.Ш.Хисамовның «Бөек җырчы эсәр» (1984) монографиясе һ.б.лар әдәбият белемебез өлкәсендә мөһим вакыйгалар булдылар.

XX йөз классиклары турында Г.Халитнең «Портреты и проблемы» (1985), М.В.Гайнетдиновның Х.Туфаннең тормыш юлы һәм иҗатына багышланган «Давылларда, җилләрдә...» (1989) китаплары, Муса Җәлил (1978), Габдулла Тукай (1979, 1997), Галимжан Ибраһимов (1980), Галиәсгар Камал (1981), Мәжит Гафури (1981), Гафур Коләхмәтов (1986), Һади Такташ (1983) турындагы тематик җыентыклар әлеге әдипләрне өйрәнү юнәлешендә тагын бер адым булып тора.

Бүлек хезмәткәрләре Н.Г.Ханзафаров, Н.Ш.Хисамов, Ә.Г.Мәхмүтов докторлык, Р.Ф.Исламов, Д.Э.Ибәтуллина, Р.С.Зарипова кандидатлык диссертацияләре якладылар.

Үткән гасырның азаклары, барыннан да элек, татар әдәбияты классигы, прозаик, драматург, күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче Гаяз Исхакийның (1878-1954) мирасын халыкка кайтару белән бәйле. Күпсанлы хезмәтләр арасында Ф.М.Мусинның бай архив материаллары нигезендә язылган «Гаяз Исхакий (тормышы һәм эшчәнлеге)» дигән монографиясе дә бар (1998).

Урта гасыр һәм яңа татар әдәбияты циклының давамى буларак, рус телендә «Средневековая татарская литература (VIII-XVIII вв.)» (1999) (житәкчесе һәм фәнни мөхәррир Н.Ш.Хисамов) басылып чыкты. Анда ун гасырлык төрки-татар әдәбияты шактый тулы күзаллана.

Урта гасыр төрки, төрки-татар язма мирасын өйрәнү нәтижәле дәвам иттерелде. Р.Ф.Исламов «Алтын Урда һәм мәмлүкләр Мисыры: язма мирас, мәдәни багланышлар» (1998), «Урта гасыр төрки шигърияте үсешендә Шәрифнең «Шаһнамә»се (Текст һәм чыганаclar. Шигърь төзелеше һәм стиль)» (2001) дигән монографиялар бастырып чыгарды. Ф.К.Бәшировның «XX йөз башы татар прозасы» (2002) исемле хезмәте исә татар прозасының үсеш этапларын һәм шул дәвер әдәби хәрәкәтнең катлаулы халәтен ачыклауга юнәлтелгән.

«История татарской литературы нового времени (XIX – начало XX в.)» (фәнни редакторы Г.Халит, жаваплы мөхәррир Н.Ш.Хисамов) исемле коллектив хезмәт 2003 елда дөнья күрдә. Ул элеккеге идеологик стереотиплардан мөмкин кадәр арыну, күрсәтелгән дәверләр әдәбиятын яңача бәяләү юнәлешендә башкарылган. Анда XIX йөз – XX гасыр башы татар әдәбияты үсешенә һәрәкәт һәм тулы анализ ясаля; традиция һәм новаторлык, иҗади индивидуальлек, жанр төрлеләге мәсьәләләре өйрәнелә. Аеруча татар әдәбияты классиклары иҗатын яңача тикшерүгә игътибар бирелә.

Бу чорда М.В.Гайнетдинов, Р.Ф.Исламов, Ф.К.Бәширов докторлык, Л.Р.Гарәпина, З.З.Гыйләҗев, Ф.Х.Миннуллина кандидатлык диссертацияләре якладылар.

* * *

Әдәбият бүлгә эшчәнлегендә текстология мәсьәләләре Институт оешуың беренче елларынан ук үзәк урынны алды. Г.Тукай хезмәтләренең ике томлык «Академик басма»сы (1943, 1948) шушы өлкәдәге җитди уңышларның беренчесе булды. Аны төзүчеләр Х.Хисмәтуллин, белән Я.Агишев, Тукайның тууына 70 ел тулуга нисбәтән, шагыйрьнең дүрт томлыгын басмага әзерләделәр һәм ул 1955-56 елларда укучылар кулына барып иреште.

50нче еллар ахырында, иҗтимагый тормышның кайбер өлкәләрен либеральләштерү нәтижәсендә, әдәби мирасыбызның билгеле бер өлешен халыкка кайтару мөмкинлегә туды. 1963 елда борынгы һәм урта гасыр татар әдәбияты буенча хрестоматик характердагы «Борынгы татар әдәбияты» дөнья күрдә (төзүчеләре: Х.Мөхәммәтов, Х.Хисмәтуллин, Ш.Абилов һ.б.). 1966 елда Ш.Абилов тарафынан әзерләнган Мөхәммәдъяр поэмалары басылып чыкты. 1977 елда аның тарафынан ук шагыйрь эсәрләренең тагын да камилләшкән җыелмасы бастырылды.

1974-75 елларда К.Насыйриның ике томлы «Сайланма әсәрләр»е (төзүчеләре: С.Алишев, М.Гайнуллин, М.Гайнетдинов, Х.Мәхмүтов һ.б.), 1975-76 елларда дүрт томда «М.Жәлил әсәрләре» (төзүчесе: Г.Кашшаф, Н.Ханзафаров һәм Ф.Ибраһимова) нәшер ителде. Шул ук елларда Г.Тукай әсәрләренә Р.Гайнанов эзәрләгән дүрт томлыгы басылып чыкты.

1976 елда әдәбият секторында З.З.Рәмиев җитәкчелегендә махсус текстология төркеме төзелә. Ә 1987 елда әдәбият бүлгә нигезендә «Әдәбият белеме» һәм «Кулъязмалар һәм текстология» бүлекләре оештырылды. Беренчесен Ф.М.Мусин, икенчесен Н.Г.Юзиев җитәкләде. Ул чорда XX гасыр классикларыбыз мирасын барлау һәм аларның күптомлыкларын басмага эзәрләү буенча актив эш алып барыла. 1978-88 еллар эчендә Г.Тукайның биш томлыгы, Ф.Әмирганның дүрт томлыгы, Г.Ибраһимовның сигез томлыгы, М.Гафуриның дүрт томлыгы, Г.Камалның һәм Һ.Такташның өч томлыклары дөнья күрделәр. Бу казанышларга узган гасырларның мавыктыргыч хикәятләреннән тупланган «Мәжмугы-хикәят», «Гыйбрәтле хикәятләр», «Кәлилә вә Димнә» (басмага эзәрләүче Н.Исмәгыйлов), Ф.Халидинең «Мең дә бер сәхәр» (З.Мөхәммәтшин) китаплары да өстәлдә. Әдәбият тарихының аерым чорлары буенча бүлектә кызыклы антологияләр эзәрләнде: «XX гасыр башы татар лирик поэзиясе» (З.Рәмиев), «XX гасыр башы татар эпик поэзиясе» (Ф.Яхин), «XVIII гасыр татар прозасы» (М.Әхмәтжанов, Ә.Алиева, Н.Исмәгыйлов һ.б.). Г.Исхакыйның төрле жанрларда иҗат ителгән күпсанлы әсәрләрен туплау, системага салу, шәрехләү һәм 15 том итеп басмага эзәрләү бүлек эшчәнлегенә аеруча мөһим тармагын тәшкил итә. Бүгенге көнгә бу басманың 9 томы гәмәлгә ашырылды инде.

Бүлек хезмәткәрләре чыганаclarның өйрәнүнең теоретик проблемаларына зур игътибар бирәләр. Беренче чиратта Н.Г.Юзиевның «Әдәбият чыганаclarы белеме», З.З.Рәмиевнең «XX гасыр башы татар әдәбияты текстологиясе» кебек монографияләрен күрсәтеп үтү урынлы булыр. «Яңа археологик материаллар һәм татар әдәбияты тарихы буенча тикшеренүләрдә аларның әһәмияте» дигән монографиясе нигезендә М.И.Әхмәтжанов докторлык диссертациясе яклады. Н.Гәрәева белән С.Гыйләжетдинов Мирасханәбездәге гарәп һәм фарсы кулъязмаларның фәнни тасвирламасын эшләделәр.

Фольклор секторы — институтның яшәтәше.

Аның мөдире Х.Х.Ярмөхәммәтов (Хәмит Ярми) 1940 елда ук Себергә «Радлов эзләре буйлап» дигән экспедиция оештыра. Аның барышында себер-татар фольклоры буенча кызыклы материаллар, атап әйткәндә, «Идегәй» дастанының күп кенә фрагментлары язып алына.

1946-61 елларда әдәбият бүлегендә фольклорчылар аерым төркем тәшкил итә. Аннан Институтта халык ижатын һәм сәнгать тарихын коллаган яңа сектор оеша, анда фольклорчылардан И.Н.Надиров, Э.С.Касыймов, В.Ф.Павлова, Х.Х.Гатина, театр белгечләре Ф.Н.Гыйззәтуллин, Х.Х.Гобәйдуллин, Д.Ә.Гыймранова һәм музыка белгече М.Н.Нигъмәтжановлар эшли. 1961-72 елларда секторны татар фольклористикасында беренче фән докторы Х.Х.Ярмөхәммәтов җитәкли.

Фольклор экспедицияләре 1945-55 елларда Татарстан Республикасының барлык районнарын өйрәнәп чыккач, алар татарлар күпләп яшәгән күрше төбәкләргә (Киров, Пенза, Рязань, Оренбург, Горький, Саратов, Куйбышев, Әстерхан, Ульяновск, Волгоград, Пермь, Свердловск, Чиләбе өлкәләренә һәм Мари, Чуваш, Мордва, Удмурт республикаларына) оештырыла. 1967 елдан фольклорчылар Себергә: Новосибирск, Омск, Төмән, Иркутск һәм Чита өлкәләренә юл ала.

1951-72 елларда татар халык ижаты буенча күп кенә җыентыклар: «Татар халык ижаты» антологиясе (1951, икенче басмасы 1954), «Татар халык әкиятләре» (ике китапта, 1946, 1956), «Татар халык җырлары» (1965), «Татар халкының уен һәм бию җырлары» (1968) һ.б. нәшер ителә. Халык ижаты бүлгә фәнни кадрлар эзәрләүгә дә җитди игътибар биреп килде. Әйтик, 50-60нчы елларда И.Н.Надиров, Э.С.Касыймов, Т.Н.Галиуллин, Ф.И.Урманчеев, Ф.В.Әхмәтова, В.Ф.Павлова, Х.Ш.Мәхмүтов кандидатлык диссертацияләре якладылар.

1948-70 елларда бүлек хезмәткәре В.Ф.Павлова республикадагы рус фольклорын туплау һәм басмага эзәрләү белән шөгыльләнде һәм «Русское народно-поэтическое творчество в Татарской АССР» (1955), «Это было в Бездне: устные народные рассказы» (1962) дигән җыентыклар төзеп чыгарды.

Күпчеллык экспедицияләр нәтижәсендә бүлек фондында бай текст материалы тупланды, бу исә фольклорчыларга татар халык ижатының күптомлы җыелмасын эзәрләү мөмкинлеген тудырды. Әлгә эшне бүлек мөдире И.И.Надиров җитәкләде. 1976-88 елларда җыелманың төп

Төрле төбәк тюркологларының очрашуы

жанрларны эченә алган 12 томы дөнья күрде. Күптомлыкны фәнни һәм ижади жәмәгәтчелек хуплап каршылады. Аны эзерләүчеләрдән И.Н.Надиров, Х.Х.Ярмөхәммәтов (вафатынан соң), Х.Ш.Мәхмүтов, Л.Ш.Жамалетдинов һәм Ф.В.Әхмәтовага 1989 елда Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе бирелде.

Узган йөзнең 70-90 нчы елларында татар фольклор фәннең мөһим мәсьәләләре буенча махсус жыентыклар: «Татар фольклоры жанрлары» (1978), «Борынгы татар фольклоры проблемалары» (1984), «Татар фольклорында социаль мотивлар» (1986), «Татар халык поэтик ижатының бүгенге торышы» (1988), «Татар фольклоры поэтикасы» (1991) һ.б. дөнья күрә.

Бүлек хезмәткәрләренең төрле еллардагы монографик тикшеренүләре: И.Н.Надировның «Халык һәм җыр» (1961); Х.Х.Ярмөхәммәтовның «Татар халкының поэтик ижаты» (1967); Р.Ф.Ягъфәровның «Шигърият чишмәләре» (1985); Х.Ш.Мәхмүтовның «Кечкенә дә төшкенә» (1980), «Язылмаган кануннар» (1995), «Татар фольклорының афористик жанрлары» (1995), «Мәңгелек ядкяр» (2002), «Борынгылар әйткән сүзләр» (2002), «Гыйбарәләр тарихынан сәхифәләр» (2008); Ә.Г.Кәримуллинның ике кисәктән торган «Татарский фольклор: аннотированный указатель литературы (1612–1981)» (1993); А.Х.Садыкованың «Фольклор в эстетике Галимджана Ибрагимова» (1995), «Идеология ислама и татарское народное творчество» (2001), «Ислам һәм татар халык ижаты» (2005); Ф.И.Урманчеевның «Халык авазы. Татар халык

бәетләре тарихынан очерклар» (1974), «Лиро-эпос татар Среднего Поволжья» (2002), «По следам белого волка» (1994), «Волшебный клубок. Муса Джалиль и народное творчество» (1995), «Идегәй, Нурсолтан, Сеембикә» (1997), «Народный эпос Идегей» (1999), «Роберт Миңнуллин. Шигъри остальк серләре» (2005), «Борынгы миф һәм бүгенге шигърь» (2002) һ.б. дөнья күрә.

1992 елның сентябреннән бүлекне филология фәннәре докторы Ф.И.Урманчеев җитәкли. Күп еллар дәвамында урнашкан күркәм традицияләргә уңышлы дәвам иттереп, бүлектә югары квалификацияле кадрлар эзерләүгә дә игътибар көчәйтелә. А.Х.Садыкова, Л.Ш.Жамалетдинов, К.М.Миңнуллин кандидатлык диссертацияләре яклый. 1995 елда Х.Ш.Мәхмүтов, ә яңа меңеллык башында К.М.Миңнуллин, А.Х.Садыкова докторлык дәрәжәсенә ирешәләр. Хәзер Институтның халык ижаты бүлегендә 4 фән докторы, 4 фән кандидаты эшли, ел саен бүлектә 4 аспирант кабул ителә. Фәнни-теоретик эзләнүләр, экспедицияләр үткөрү белән бергә, бүлектә төп игътибар 25 томлык «Татар халык ижаты» һәм 15 томлык «Татарское народное творчество» жыйнакларын эзерләүгә юнәлтелгән.

Милли сәнгать белеме үсешендә җитди бер адым итеп, 1968 елда Институтта мөстәкыйль сәнгать бүлегә төзелүне санарга кирәк. Аның беренче мөдире Ф.Н.Гыйззәтуллин (Баян Гыйззәт) инде бу вакытка СССР Сәнгать тарихы институты каршында эзерләнгән «Совет драма театры тарихы» алты томлыгы авторларының берсе була. Бүлек үз эшчәнлеген төп өч юнәлештә

алып бара: татар халкының театр сәнгате, музыкаль культурасы һәм декоратив-гамәли һәм тасвирий сәнгате. Ф.Н.Гыйззәтуллин бүлек эшчәнлегенә, Ф.Х.Вәлиев, М.Н.Нигъмәтжанов, И.И.Илялова. Х.Г.Гобәйдуллин кебек танылган белгечләр белән бергә, яшьләрдән һ.К.Мәхмүтов, Д.Ә.Гыймранова, З.Н.Сәйдәшевәларны да тарта.

Бүлектә революциягә кадәрге һәм аннан соңгы чорлардагы вакытлы матбугатта басылган материалларны, архив һәм музей фондларын өйрәнү нәтижәсендә «Татар совет театры» (1975), «Октябрьгә кадәрге татар театры» (1988), «Ак-тёрское искусство современного татарского народа» (1978) кебек коллектив монографиялар, И.И.Илялованың «Межнациональные связи татарского театра» (1985). Д.Ә.Гыймранованың «Гөлсем Болгарская», «Габдулла Шамуков» (1985), М.Г.Арслановның «Хусаин Уразиков» (1986), «Татарское режиссерское искусство (1906-41)» (1992), «Татарское режиссерское искусство (1941-56)» (1997) һ.б. күләмле хезмәтләре басылып чыкты. «Театр белеме» белгечлегенә буенча М.Г.Арсланов башта кандидатлык, соңрак докторлык, Ф.С.Кадыйрова кандидатлык диссертацияләре якладылар.

60нчы еллар ахырыннан башлап, бүлектә халык музыкасын һәм профессиональ музыкабызны өйрәнү белән М.Н.Нигъмәтжанов, З.Н.Сәйдәшева, А.А.Алмазова, Н.Ю.Әлмиева, Г.Б.Гобәйдуллина, Г.Р.Сафиуллина, Г.М.Макаровлар актив шөгылләнделәр. М.Н.Нигъмәтжановның «Народные пес-

ни волжских татар» (М., 1982), З.Сәйдәшева белән Х.Ярминен «Татар-мишәр җырлары» (М., 1979), А.Алмазованың «Фәрит Яруллин һәм татар балеты» (1987), Ф.Салитованың «Музыкальная драма Салиха Сайдашева» (1988) дигән хезмәтләре күпеллек эзләнүләр нәтижәсе булды. Бу елларда «Музыка белеме» белгечлегенә буенча тугыз кандидатлык диссертациясе якланды.

Татар халкының декоратив-гамәли һәм тасвири сәнгатен өйрәнүнең сәнгать белгече П.М.Дульский, Н.И.Воробьев, Н.Ф.Калинин, А.П.Смирнов, һ.В.Йосыпов, П.Г.Сперанскийлар тарафыннан нигезләнган традицияләрен бүлектә Ф.Х.Вәлиев дәвам итә. 1968-73 елларда аның «Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья и Приуралья» (1975), «Архитектурно-декоративное искусство казанских татар (сельское жилище)» (1975), «Народное декоративное искусство Татарстана» (1984), «Древнее искусство Татарии» (1987) (автордашы Г.Ф.Вәлиева-Сөләйманова) кебек капитал хезмәтләре дөнья күрәләр.

Татар тасвирий һәм декоратив-гамәли сәнгатен тикшерү өлкәсә 70нче еллар ахырында яш буын галимнәрдән Д.К.Вәлиева, Г.Ф.Вәлиева-Сөләйманова, Ф.Ф.Гулова һ.б. эшләре белән тагын да киңәеп китә. «Искусство волжских булгар (X – начало VIII в.)» (1983), «Монументально-декоративное искусство Советской Татарии» (1984), «Декоративное искусство Татарстана (1920-е – начало 90-х годов)» (1995), «Татарская народная вы-

Әдәбият бүлегенә хезмәткәрләре

шивка» (1980), «Татарская национальная обувь (искусство кожаной мозаики)» (1983) дигән китапларда Татарстанның халык сәнгате традицияләре белән хәзерге декоратив сәнгать арасындагы багланьшлар яктыртыла. Бу белгечлек буенча бер докторлык, өч кандидатлык диссертациясе якланды (Г.Ф.Сөләйманова, Д.К.Вәлиева, Н.Х.Халитов).

2007 елда ТӘҺСИДә мөстәкыйль «Тасвири һәм декоратив-гамәли сәнгать» бүлгеге оештырылды (мөдире Р.Р.Солтанова). Хәзерге вакытта Институтта өч төп юнәлеш: «Татар театры энциклопедиясе», «Гомумтөрки традицияләре контекстында татар музыкасы», «Татар декоратив-гамәли сәнгате теориясе һәм сәнгати практикасы (XIII-XX гасырлар)» кебек юнәлешләр буенча тикшеренүләр бара.

Моңа кадәр сүз Институтның тел, әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге эшчәнлегенә турында барды. Ләкин, алда айткәнбезчә, ТӘҺТИдә ярты гасырдан артыграк тарих профилендәге бүлекләр дә нәтижәле эшләп килде, фәндә тирән эз калдырды. Аларга тукталмыйча, Институт тарихын тулы һәм объектив яктырту һич мөмкин булмас иде.

* * *

Институт структурасында тарих бүлгеге 1941 елның февралендә оештырыла. Сугыш чорында анда бер генә кеше – А.А.Тарасов кына эшләгән вакытлар да була. Ләкин бүлек эзлекле төстә киңәя, ныгый бара. 1988 елда анда инде фән кандидатлары гына да 10га житә. ТӘҺТИ чорында 8 кеше докторлык дәрәжәсенә ирешә.

Бүлекнең нигезен салган, аның йөзен билгеләгән Е.И.Чернышев, Х.Г.Гыймади, Н.И.Воробьев, М.К.Мөхәммәтов, Х.Х.Хәсанов, З.И.Гыйльманов кебек зур белгечләр белән эшләп, алардан фәнни эстафетаны кабул итүчеләр исемлегенә А.Н.Григорьев, А.Х.Халиков, С.Х.Алишев, А.М.Жәләлов, Ю.И.Смыков, Р.Г.Фәхретдинов, А.Г.Мөхәммәдиев, Р.У.Әмирханов, М.А.Сәйдәшева, К.А.Нәҗипова, З.Г.Гарипова, И.Г.Гыйззәтуллин, К.Д.Дәүләтшин, Г.Л.Фәйзрахманов һ.б. керә.

Бүлекнең ТӘҺТИдә тарихи проблемаларны тикшерү эшчәнлеген шартлы рәвештә ике этапка бүлү була: 1) 40-80нче еллар; 2) 80нче еллар ахырынан мөстәкыйль тарих институты төзелгәннән кадәр чорлар.

Беренче этапта татар халкы тарихын бары тик автономияле республика кысаларында гына яктырту рөхсәт ителә иде. Хәлбуки, сыйнфыйлыкка һәм партиялелеккә, конъюнктурага буйсыну

таләп ителгән шартларда да гуманитар өлкәдә һәм ижтимагый тормышта эз калдырган хезмәтләр языла. 1950-60 еллар арасында алты мәртәбә рус һәм татар телләрендә ике томлык «Татарстан АССР тарихы» бастырыла. «Җеңшәтү чорында», идеологик климатның берәз йомшаруынан соң, әлеге хезмәт шул ук исем белән ике телдә бертомлык итеп чыгарыла (1968, 1970). Ул үз вакыты өчен бер казаныш булды. Ә 1973, 1980 елларда 1968 елгы басманың кыскартылган һәм иң соңгы чор өстәмәләре кертелгән яңа варианты – «Татарстан АССР тарихы» чыга.

Икенче этапта исә бөтен милләт тарихын өйрәнү өчен киң мөмкинлекләр ачылды. Бүлек Урта Идел-Урал төбәкләре күләмендәге фәнни проблемаларны хәл итү буенча координация үзәгенә әйләнде. 80 нче еллар ахырында коллектив тышкы дөньяга «тәрәзә ачты», халыкара фәнни мәйданга чыкты. Чит илләрдә фәнни конгрессларда катнашу, башка ил галимнәрен Татарстан туфрагында кабул итү, алар белән актив хезмәттәшлек алып бару тотрыклы характер алды.

80 нче елларда, коллектив координатор буларак, бүлек Идел буеның күп кенә республикаларында һәм шәһәрләрендә аграр проблематикага багышланган төбәкара конференцияләр уздыра. Аларның материаллары аерым жыеңтыклар булып басыла. 1988 һәм 1991 елларда, күп еллык тикшеренү-эзләнүләр нәтижәсе буларак, 2 томда «История Казани» нәшер ителә.

Элек ТӘҺТИдә эшләгән галимнәрнең байтагы хәзер Тарих институтында «История татарского народа» дигән фундаменталь хезмәтне тудыруда актив катнашалар.

* * *

Татарстанда археологик эзләнүләр XIX гасырыда ук башланган. XX гасыр башында бу эштә Н.Ф.Калинин, М.Г.Худяков, В.Ф.Смолин кебек танылган белгечләр катнашкан. Аларның игътибарын борынгы чор археология истәлекләре генә түгел, үзбездәге мәшһүр шәһәр үзәкләре – Болгар, Биләр, Казан һ.б.лар да җәлеп иткән. 30нчы елларда А.П.Смирнов җитәкчелегендә борынгы Суар һәм Болгар шәһәрләре урыннарына экспедицияләр оештырыла. Институт археологик тикшеренүләр буенча махсус үзәккә әйләнә. СССР Фәннәр академиясенен Казан филиалы оешканнан соң археологик тикшеренүләр академия кысаларында үткәрелә башлый. Алтмышынчы елларга кадәр археологлар Куйбышев ГЭСы зонасында җитди тикшеренүләр

альп баралар. Бу экспедициянең бишенче (Казан) отрядын Н.Ф.Калинин житекли. Н.Ф.Калинин һәм А.Х.Халиков житекчелегендә кыска гына вакыт эчендә Обсерватория, Займище поселоклары, Зур Утар, Атабай, Карташха авыллары төбәгендәге борынгы һәйкәлләрне өйрәнү оештырыла. Археологик култырага исем биргән Имәнискә калдыклары тулысынча ачыклана.

Илленче елларда археологлар төркеменә аспирантура тәмамлаган Һ.В.Йосыпов, Т.А.Хлебникова, В.Ф.Генинлар килеп кушылды. Алтмышынчы елларда «археология» белгечлеге буенча аспирантураны П.Н.Старостин, Е.П.Казаков, Р.Г.Фәхретдинов; житмешенче елларда — Р.С.Габәшев, Р.Ф.Шәрифүллин; сиксәнненче елларда Ф.Ш.Хужин, Г.И.Дроздова, М.Ш.Галимова, В.Н.Марковлар тәмамлый. Аларның күбесе хәзерге Тарих институтының Археологик тикшеренүләр милли үзәгендә эшли.

Институтта 1961 елда А.Х.Халиков житекчелегендә археология һәм этнография бүлеге оеша. Ул елларда эзләнү эшләренең төп бурычы Татарстанның археологик картасын төзү була. Бу эш житмешенче еллар ахырына төгәлләнә һәм берничә елдан алты томлык булып басылып чыга. Археологик картаны төзүгә зур өлеш керткән А.Х.Халиков (вафатыннан соң), Р.С.Габәшев, Е.П.Казаков, П.Н.Старостин, Р.Г.Фәхретдинов, Т.А.Хлебникова, Ф.Ш.Хужин, Һ.В.Йосыпов (вафатыннан соң) 1994 елда Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясенә лаек булалар.

Заманында Көнчыгыш Европадагы иң зур шәһәрләрнең берсе саналган Биләр шәһәре калдыкларын эзлекле тикшерү эшләре 1967 елда башланды (бу экспедицияләргә башта А.Х.Халиков, аннан Ф.Ш.Хужин житекләде). Чирек гасыр дәвам иткән өзлексез эзләнүләр нәтижәсендә Биләрнең

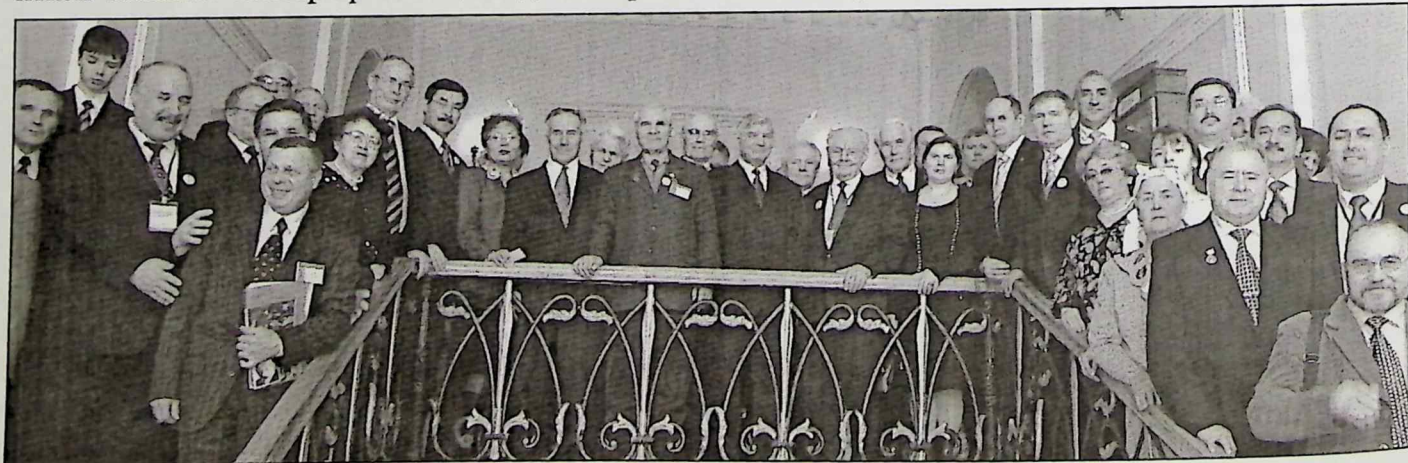
һөнәрчелек районнары, жәмәгәтчелек биналары (мәчет һәм мунчалар) калдыклары, саклану корылмалары конструкцияләре һәм башка объектлар ачыкланды. Болар борынгы Биләр урынында археологик музей оештырырга мөмкинлек бирде.

50нче еллар ахыры — 60нчы елларда башында А.П.Смирнов, аннан соң Т.А.Хлебникова житекчелегендә борынгы Болгар шәһәре калдыкларын өйрәнү эшләре дәвам итә. Болгар шәһәренең тарихы һәм мәдәнияте турындагы биштомлы очерклар эзерләнә. Археологларыбыз үз эзләнүләре буенча 50ләп китап бастырдылар.

Татарстан Фәннәр академиясе оештырылгач, Институтның археология бүлеге Археологик тикшеренүләрнең милли үзәге итеп үзгәртелде һәм аңа Республика территориясендә уздырыла торган барлык археологик тикшеренүләрнең баш оешмасы статусы бирелде. Яңа шартларда ТӘИТИ археологлары борынгы Алабуга территориясенә, Казан кремленә, Болгар тыюлыгына экспедицияләр уздырдылар.

* * *

1941 елда ТӘИТИнең тарих бүлеге составында этнографлар төркеме туплана. 1961 елда археология һәм этнография секторы төзелгәч, элгә төркемне 1967 елга кадәр профессор Н.И.Воробьев, 1972 елга кадәр — Г.М.Хисаметдинов, 1986 елга кадәр — Р.Г.Мөхәммәдова житекли. Аспирантура аша фәнгә яшә галимнәр килү татар халкының тарихи этнографиясе буенча яңа проблемалар күтәрергә мөмкинлек бирә. Тикшеренү объекты итеп Татарстанның көньяк-көнчыгыш районнары алына, чөнки анда, нефть сәнәгате үсү сәбәпле, традицион көнкүрештә тизләтелгән үзгәреш процесслары күзәтелә. Алар Р.К.Уразманованың кандидатлык диссертациясендә һәм күп кенә мәкаләләрендә яктыртылды.

Галимжан Ибраһимовның 120 еллыгына багышланган конференциядә

ТӘҺТИ этнографларының 1960-70нче еллардагы киеренке эшчәнлеген басылган хезмәтләр ачык дәлиллли. Мәсәлән, «Наука» нәшриятында (Мәскәү) Н.И.Воробьев житекчелегендә эзерләнган зур хезмәт – «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» исемле коллектив монография дөнъя күрә (1967). Анда халкыбызның килеп чыгышы, саны, урнашуы, ижтимагый һәм гаилә мөнәсәбәтләре, хужалык, матди һәм рухи мәдәнияте, фольклоры күп яктан яктыртылды.

1972 елда Р.Г.Мөхәммәдованың «Татары-мишари» монографиясе нәшер ителә (М.: Наука). Бу – этнография фәннәдә мишәрләргә багышланган беренче махсус хезмәт. Шулай ук елларда безнең этнографлар СССР Фәннәр Академиясенең Этнография институты тарафыннан «Народы Мира», «Очерки общей этнографии» һ.б.ш. жыелма хезмәтләр язуга да жәлеп ителделәр.

«Татар халкының тарихи-этнографик атласы»н төзү (житәкчесе Р.Г.Мөхәммәдева) татарларны этнографик яктан өйрәнүнең өченче этабы булды. Тамбов өлкәсеннән Көнбатыш Себергәчә жәелгән зур территориядә урнашкан 400ләп татар авылын коллаган 30дан артык экспедициядә ифрат бай материал тупланды (кыр көндәлекләре, 50 меңгә якын карточкалар, бер мең тирәсе фотоплёнка кассеталары, мең ярымлап рәсемнәр һәм сызымнар һ.б.). Тарихи-этнографик атлас автор монографияләре рәвешендә язылган 6 томны эченә ала. Алар татар халкының этник һәм мәдәният тарихын өйрәнү өчен фундаменталь база булып тора.

1970-80нче елларда этнографларыбыз хәзерге мәдәни-көнкүреш һәм социаль-демографик процессларны өйрәнүгә дә дәвам иттерделәр. Р.К.Уразманованың «Современные обряды татарского народа» дип аталган монографиясе басылды (1984); Р.Н.Мусина «Современная сельская семья: традиции и инновации» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклады. 1990нчы еллар башында бүлектә этносоциология төркеме төзелеп, ул «Урта Идел һәм Урал татарлары арасында этносоциаль һәм демографик процесслар»ны өйрәнүгә кереште. Бу эшкә Мәскәүнең Этнография институтынан һәм Казан вузларынан да белгечләр тартылды.

1993 елдан бүлектә «Татар халкының этносәси тарихы (VI-XVI йөзләр)» дигән тема буенча да уңышлы эш алып барылды. Башкаручысы – тарих фәннәре докторы Р.Г.Фәхретдинов. Аның урта мәктәпләр, лицейлар, гимназияләр өчен «Татарлар һәм Татарстан тарихы» дәреслеге (Казан, 1997; Монреаль (Канада), 1998; рус һәм татар телләрендә),

фәнни жәмәгәтчелектә зур кызыксыну тудырды.

Д.М.Исхаков, Р.К.Уразманова, Й.Г.Мөхәммәтшин, С.В.Суслова, Н.А.Халиковлар 1994 елда нәшер ителгән «Народы России» энциклопедиясенең «Татары» бүлеген язуга катнаштылар.

* * *

1975 елның апрелендә Институтта мөстәкыйль ижтимагый фикер тарихы бүлегә оештырылды. Аны төзүнең инициаторы һәм 11 ел дәвамында житекчесе философия фәннәре докторы Я.Г.Абдуллин булды.

1993 елдан бүлек «Ижтимагый фикер тарихы һәм ислам белеме бүлегә» итеп үстөрелде. ТӘҺТИдә мондый бүлек төзү татар ижтимагый фикеренең күпгасырлык тарихын, аның тарихи-фәлсәфи, социаль-сәси, хокукий, эхлакий-этик аспектларын эзлекләрәвештә комплекслы тикшерү, белемнәрнең бу өлкәсендәге тикшеренүләргә координацияләү зарурлыгыннан килеп туган иде.

Бүлек формалашкан чорда фәнни-тикшеренү эшләре үзәгендә XIX гасыр – XX гасыр башындагы рухи мирасны, аның фәлсәфи, идеологик, мәдәни эчтәлеген үзләштерү бурычы торды. Бигрәк тә мәгърифәтчелек, жәдитчелек проблемаларына, татар басма китабы тарихына, XIX гасырдагы татар мәдәниятенең күренекле вәкилләре (Ш.Мәржани, К.Насыри һ.б.) ижатына, шулай ук XX гасырда татар ижтимагый фикеренең революцион-демократик агымына игътибар зур була.

Я.Г.Абдуллинның «Татар мәгърифәтчелек фикере» (1976), Ә.Г.Кәримуллинның «Татарская книга пореформенной России» (1983), М.Х.Йосыповның «Шигабутдин Марджани как историк» (1981), Ф.М.Солтановның «Хөр фикер юлында» (1986), Р.М.Мөхәммәтшинның «Окрылённый борьбой» (1987), авторлар коллективының «Общественная и философская мысль в Татарии начала XX в.» (М.: Наука, 1990) монографияләре, шулай ук күпсанлы тематик жыентыктар һәм фәнни конференцияләр материаллары бу проблемалар өстендә эшләүнең житедди нәтижеләре булды.

80-90нчы еллар чигендә – ижтимагый тормышны демократияләштерү һәм милли мәдәниятне торгызу шартларында бүлектә жәмгыять белеменең чыганаг базасы һәм тематикасы күзгә күренеп киңәя. Ислам белеме проблематикасының мөстәкыйль фәнни юнәлешләрән билгеләүдә 1989 елда Идел Болгарстанында исламны рәсми кабул итүнең 1100 еллыгына (һижри буенча) багышланган уздырылган фәнни конференция мөһим роль уй-

Институт хезмәткәрләре 2007 елда

Гомуми лингвистика бүлеге

Лексикология һәм диалектология бүлеге

Текстология бүлеге

Лексикография бүлеге

Кулъязмалар бүлеге

Әдәбият белеме бүлеге

Халык ижаты бүлеге

Театр һәм музыка бүлеге

Тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге

нады. 90 нчы елларда бүлекнең халыкара фәнни элементларга көчәеп китте, ул мәгълүмат алмашуда, уртак проектлар эшләүдә, бүлек галимнәренең халыкара фәнни конференцияләрдә (АКШ, Англия, Франция, Төркия, Иордания, БДБ илләре) катнашуында, ижтимагый фикир тарихы һәм ислам белеме проблемалары буенча Казанда халыкара фәнни форумнар уздыруда чагылыш тапты.

* * *

1989 елның гыйнварында Татарстанның тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре Жыелмасын эзерләү өчен Институтта тарих фәннәре докторы Ю.И.Смыков җитәкчелегендә вакытлы иҗат төркеме (сонрак – бүлек) оештырылды. 1997нче елның июненнән бүлек Тарих институтына күчәрелде һәм аны Р.Р.Хәйретдинов җитәкли башлады.

Шул рәвешчә, бүлек эшчәнлегенә сизгез елы ТӘИТИ чорына туры килә. Бу елларда бүлек хезмәткәрләре, бер яктан, Мәскәү, Петербург, Казан, Самара, Ульяновск, Уфа, Киров һ.б. шәһәрләрнең архив фондларындагы материалларны барлап, икенче яктан, Татарстанның барлык шәһәр-авылларында тарих-мәдәният һәйкәлләрен өйрәнә, паспортлаштырып чыгалар. Аеруча зур игътибар ижтимагый, дини һәм гражданлык биналарына, тарих, шәһәр төзү, монументаль сәнгать һәйкәлләренә бирелде.

Озакламый бүлектә «Республика Татарстан: памятники истории и культуры. Каталог-справочник» исемле коллектив хезмәт дөнья күрдә (1993). Икенче җитди басма – Р.Р.Салихов һәм Р.Р.Хәйретдиновның «Татарстан Республикасы: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVII г. ахыры – XX г. башы)» китабы 1995 елда, ягъни шулай ук ТӘИТИ чорында чыкты. Китап ике бүлектән тора. Беренчесе татар мәдәниятенә мәркәзә булган Казан һәйкәлләренә багышланган. Икенче бүлектә

Фәнни басмалар бүлеге

ТРның авыл районнарындагы тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр турында язылган. Монда, табигый, ислам һәйкәлләре, ягъни мәчетләр турындагы очерклар зуррак урын алып тора.

Шулай итеп, Институтта озак еллар дәвамында тарих профилендәге 6 бүлек нәтиҗәлә эшләп килде һәм соңыннан алар барлык хезмәткәрләре (берничә дистә фән докторлары һәм кандидатлары) белән бергә ТФАНең Татар энциклопедиясе һәм Тарих институтларын төзү өчен нигез булдылар.

Тел, әдәбият һәм тарих институтына хас булган фәнни күппрофильлелек һәм югары квалификацияле гыйльми кадрларның зур потенциалы Республикабыз фәннең үсешен өчен әһәмиятле факторларның берсе булды. Президентыбыз М.Ш.Шәймиев сүзләре белән әйтсәк, «Институт Татарстан Фәннәр академиясен төзүдә хәлиткеч рольне уйнады, ул хәзер дә аның төп таянычы булып кала. Аңардан мөстәкыйль Татар энциклопедиясе һәм тарих институтлары аерылып чыккан, хәзер ул Тел, әдәбият һәм сәнгать институты буларак мәгълүм. [Аның] кебек югары хәзерлекле, күпкырлы, абруйлы һәм нык институтка ия булу – Жәмһүриятебез һәм халкыбыз өчен зур бәхет ул».

Әйе, ТӘИЦИ үзенең 6 бүлеген «башка чыгаргач» та «югары хәзерлекле, күпкырлы, абруйлы һәм нык институт» дигән сыйфатларына лаек булып калды. Ул тора торган «дүрт кит» – тел, әдәбият, фольклор һәм сәнгать белемнәре – асылда һәркайсы үзе бер Институт булып үсү перспективасына ия дисәк, арттыру булмас шикелле. Бу инде элеккеге Союздаш Республикаларда – хәзерге БДБ имләрендә күптән шулай иде.

Хәзерге вакытта Институт алдында барлык фәнни көчләрне заман таләп иткән перспективалы тикшеренүләр тирәсенә туплау бурычы тора. Бу максатка ирешү өчен ТӘИЦИнең структурасында

өч ел элек житди генә үзгәртүләр үткәрелде. Әтик, тел белеме проблемалары белән хәзер 3 бүлек: Гомуми лингвистика (мөдире Ш.Н.Асылгәрәев), Лексикология һәм диалектология (М.З.Зәкиев), Лексикография (А.Ә.Тимерханов) бүлекләре шәгыйльләне. Соңгысы, жәмгыятебездә төрле тип сүзлекләргә ихтыяжның зур булуын, лексикография фәненең яңа казанышларын үзгәртүдә гәмәлгә кертүнең мотлак зарурлыгын истә тотып, мөстәкыйль бүлек итеп төзелгән иде.

Исемнәрен атап чыгу рәвешендә генә булса да, ТӘҺСИнең тел белеме өлкәсендә алып бара торган тикшеренүләре белән танышып үтик.

Көнбатыш Себер һәм Түбән Идел буе татар сөйләшләре атласын (150 табак) нәшер итү.

Академик грамматикабызның, «Лексикология» бүлеген дә өстәп, яңартылган 4 томлыгын эзәрләп бастыру.

Берничә томнан торачак һәм әлегә тюркологиядә аналогы булмаган «Татар теленең функциональ грамматикасы»н тези башлау.

150 мең лексик берәмлекне эченә алган 4 томлык аңлатмалы сүзлек, 100 басма табактан торачак ике томлык гидронимнар сүзлегә төзеп бастыру.

Татар теленең лексикологиясе, фонетик төзелеше буенча тикшеренүләр алып бару, орфографик, орфоэпик сүзлекләр төзү.

Институтта ике томда татар әдәби теле тарихын язучы уңышлы башланып китте.

Күптән түгел «Татар теленең зур диалектологик сүзлегә» дөнья күрдә.

Соңгы вакытларда «Татарстанда тел вазгыяте һәм тел сәясәте» дигән актуаль проблема буенча актив тикшеренүләр алып бары-

ла. ТӘҺСИ Татарстанның суверенлыгы өчен көрәштә төрле яклап һәм актив катнашты. «ТР халыкларының телләре турында Закон», «ТР халыкларының телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Дәүләт программасы» проектлары нәкъ менә биредә эзәрләнде. Галимнәребез ТР Конституциясе проектын төзүгә, мәгарифкә һәм мәдәнияткә караган закон проектларын камилләштерүгә житди өлеш керттеләр. Институтта, телләр турында Закон кабул ителүгә 15 ел тулу уңаеннан, зур фәнни-гамәли конференция уздырылды.

Перспективалы структур үзгәрешләр 2007 елда әдәбият бүлекләренә дә якыннан кагылды. Мөстәкыйль «Кулъязмалар һәм фәнни архив фонды» бүлегә (мирасханә) барлыкка килде. Аның житәкчесе итеп танылган археограф, фән докторы М.И.Әхмәтжанов билгеләнде. Мирасханәдә күренекле татар язучыларының, композиторларының, театр эшлеклеләренә 170тән артык шәхси архивлары саклана. Монда тагын 7000нән артык кулъязма китаплар, 3000 чамасы сирәк басма китаплар, берничә дистә мең аерым кулъязмалар тупланган. Алар гуманитар фәннәребезнең барлык юнәлешләрендә эшләүче белгечләр өчен уникаль чыганаclar булып торалар. Арада борынгы әдәбиятыбызга гына түгел, медицинага, астрологиягә, юриспруденциягә, шул жөмләдән мөселман хокукларына караган чыганаclar да күп. Көнчыгыш (бигрәк тә гарәп, фарсы) телләрендәгә хәзинәләр дә зур игътибарга лаек, аларның байтагы татар әдәбияты һәм мәдәниятенә турыдан-туры мөнәсәбәтле. Мирасханәнең киләчәктә Кулъязмалар Институ-

Жамал Вәлидинең 120 еллыгына багышлап Апаста үткәрелгән конференциядә

ты булып үсү перспективасы зур. Президентыбыз М.Ш.Шәймиев карары нигезендә, Кулъязмалар, фәнни һәм архив фонды бүлегендәге барлык материалларны тиешенчә саклау, тәртипкә китерү һәм өйрәнү өчен уңайлы шартлар тудыру максатында, бүлеккә Казан Кремлендә житәрлек эш мәйданнары бүлеп бирелде. Биредә аспирантура аша махсус эзерлекле белгечләр тәрбияләнә. Соңгы вакытта бүлек мөдире итеп филология фәннәре докторы Р.Ф.Исламов сайланды.

Институт текстологларына хәзер шулай ук мөстәкыйль бүлек статусы бирелде. Беренче чираттагы бурыч – Габдулла Тукайның 6 томлык академик басмасын эзерләү, Г.Исхакийның 15 томлыгын нәшер итүгә төгәлләү. Ә әдәбият белеме бүлегендә татар әдәбияты тарихының хәзерге яңа таләпләргә җавап бирерлек 7 томлык версиясен тудыру буенча эш бара. Гомумән, күптомлы хезмәтләр язу институт эшчәнлегенә характерлы бер билгесе булып бара. Фольклорчыларның 25 томлык «Татар халык иҗаты» җыелмасын төзүләре инде әйтелгән иде. Сәнгатьчеләрнең бүгенге һәм перспектив планнарында дүрттомлык «Татар театры тарихы», өчтомлык «XX гасыр Татарстан рәссамнары» антологиясе, икетомлык «Татарстанда китап сәнгате» кебек фундаменталь хезмәтләр каралган.

Фәнни бүлекләрдән башка, Институт структурасында аспирантура бүлеге, Диссертация советы мөһим урынны алып тора. Казан филиалында аспирантура бүлеге 1946 елдан бирле эшли. Баштарак ул барлык институтларга хезмәт күрсәтә иде (физикларга, химикларга, биологларга һ.б.). Тарихчылар Шамиль Мөхәммәдъяров, Мидхәт Мөхәммәтов, драматургия белгече Баян Гыйззәтуллин ТӘИИнең беренче аспирантлары булдылар. Байтак еллар бездә аспирантура бүлегенә житәкчелек җәмәгать башлангычында алып барылды. Аннан штатлы житәкчесе булган идарә оештырылды, 2007 елдан идарә ике кешедән торган мөстәкыйль бүлек итеп үзгәртелде. Мөдире – филология фәннәре кандидаты З.Р.Шәйхелисламов.

Ел саен аспирантурага – көндәзгә һәм читтән торып укуга – 25 кеше кабул ителә. Алар диссертацияләрен мондый белгечлекләр буенча эзерлиләр: РФ халыклары әдәбияты (татар әдәбияты); фольклористика; РФ халыклары телләре (татар теле); театр сәнгате; музыка сәнгате; тасвирый, декоратив-гамәли сәнгать һәм архитектура.

Институттагы аспирантлар саны 75-80 арасында тирбәнә. Аларның бер өлеше ТӘИИнең үзгәндә эшкә кала, бер өлеше Казанда һәм Ала-

буга, Чаллы, Уфа, Стәрлетамак, Бөрә һ.б. шәһәрләрдә педагогик яки фәнни эшчәнлек алып баралар. Әлбәттә, аспирантура тәмамлаучының хезмәт юлын уңышлы дәвам итүе өчен зарури шарт – диссертация яклау. Ә моның өчен тотрыклы эшләүче Яклау советлары булырга тиеш. ТӘИИнең үзгәндә тел һәм әдәбият белгечлекләре буенча андый совет 1982 елдан бирле эшләп килә. Шулай вакыт дәвамында биредә 261 кандидатлык диссертациясе якланды (арада башка оешмалардан килеп яклаучылар да күп). Ә докторлык диссертацияләрен татар филологлары Мәскәү, Алматы, Баку, Ташкент шәһәрләрендә, яисә махсус рөхсәт алып, Казан университетындагы кандидатлык советында яклап килделәр. ТӘИИнең үзгәндә исә беренче докторлык диссертациясен «Афористические жанры татарского фольклора» дигән темага 1995 елда Х.Ш.Мәхмүтов якланды. Моңың өчен ВАК (Югары аттестация комиссиясе) безнең институтта бер генә мәртәбә яклау советы (ДР 003.39.99) төзедә. Ә даими нигездә эшләүче докторлык советы бездә 1997 елның апрелендә оештырылды. Шунысы да бик мөһим иде: аңа, тел һәм әдәбият белгечлекләреннән тыш, фольклористика буенча да яклату хокукы бирелде. Шуннан бирле Совет аша 23 докторлык диссертациясе узды. Аларның уннан артыгы – ТӘИИ хезмәткәрләренекә.

Хәзерге вакытта Институтта 85 фәнни хезмәткәр, шулай икәндә 18 фән докторы һәм 48 фән кандидаты эшли. Бер галим – М.З.Зәкиев – Татарстан фәннәр академиясенә хакыйкый әгъзасы, Ф.Ә.Ганиев, М.Г.Арсланов, К.М.Миңнуллиннар – бу академиянең мөхбир-әгъзалары. Коллективта 8 кеше «РФнең атказанган фән эшлеклесе» һәм «РФнең атказанган мәдәният хезмәткәре», 25 кеше «ТРның атказанган фән эшлеклесе», «ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе», «ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исемнәр йөртәләр. Институтта эзерләнган фундаменталь хезмәтләр өчен 8 галим Татарстанның Г.Тукай исемендәгә дәүләт бүлегенә, 11 кеше Татарстанның фән һәм техника өлкәсендәгә дәүләт бүлегенә лаек булдылар, 3 кешегә ТФАнең Ш.Мәрҗани исемендәгә бүләге тапшырылды.

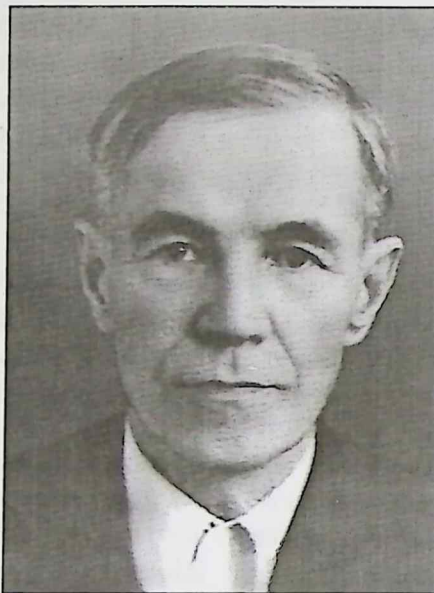
Шулай итеп, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты һәм аның талантлы, тырыш коллективы үзенең 70 еллыгын күркәм казанышлар белән каршы ала. Алда – яңа үрләр. Аларны яулау өчен Институтның тулы мөмкинлекләре бар.

РИЗА ГАЗИЗОВ

РИЗАЭТДИН СӘЛАХЕТДИН улы ГАЗИЗОВ (1894-1981) – күренекле тел галиме. 1918-39 елларда укыту эшендә (Алабуга өязе Турай мәктәбендә, Казан шәһәре мәктәпләрендә, татар-башкорт хәрби мәктәбендә, Алабуга педагогия техникумында, Зөя авыл хужалыгы техникумында, Биектау районының Мүлмә урта мәктәбендә). Гражданның һәм Бөек Ватан сугышларында катнашкан. 1944-61 елларда Тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәткәре.

Фәнни хезмәтләре лексикография, татар һәм рус телләрен чагыштырма өйрәнүгә багышланган. Урта мәктәпләр өчен уку әсбаплары авторы. Татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләр төзүче.

РИЗАУТДИН САЛАХУТДИНОВИЧ ГАЗИЗОВ (1894-1981) – известный татарский языковед. В 1918-39 годах преподаватель Тураевской школы Елабужского уезда, школ г. Казани, Татарско-башкирской военной школы, Елабужского педагогического техникума, Свияжского сельскохозяйственного техникума, Мульминской средней школы Высокогорского района. Участник Гражданской и Великой Отечественной войны. В 1944-61 годах сотрудник Института языка, литературы и истории.

Научные труды – по лексикографии, сопоставительной грамматике татарского и русского языков. Автор учебных пособий для средних школ. Составитель татарско-русских и русско-татарских словарей.

© Ганиев Ф.Ә., 2010

КҮРЕНЕКЛЕ ЛЕКСИКОГРАФ ҺӘМ КОНТРАСТИВИСТ

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре. Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты.

Ганиев. Ф.А. Видный лексикограф и контрастивист.

В статье освещаются основные этапы жизни и творчества видного татарского ученого-лексикографа Р.С.Газизова.

Риза Сәлахетдин улы Газизов гүзәл табигатьле Кама елгасы буена урынлашкан Турай авылында (хәзерге Алабуга районы) 1894 елның 28 августында мулла гаиләсендә дөньяга килә. Аның әнисе Сәгыйдәбану абыстай мәшһүр язучы Гаяз Исхакыйның әнисе Камәрия абыстай белән бертуганнар булалар.

Риза башта үзләрендә мәдрәсәдә, аннан 1906 елда Түнтәр авылындагы (Балтач районы) мәдрәсәгә укырга керә. Андагы уку-укыту эшеннән канәгать булмыйча, Казанга килеп,

үз вакыты өчен прогрессив булган Татар укытучылар мәктәбенә укырга керә һәм аны 1916 елда тәмамлый.

Гражданның сугышы вакытында армиядә була. Армиядән кайткач, укыту эше аның төп шөгыленә әйләнә.

Галимнең эшчәнлеген берничә тармакка бүлөп карарга була.

Беренчедән, укыту эше. 1918-19 елларда Турай мәктәбендә, 1922 елда Казанда, 1925-32 елларда Татар-башкорт хәрби мәктәбендә, 1934-35 елларда

Энис Роадка
1916-нчы Казанская
татарская учитель-
ская школы төһәм-
лаганда 23 яшсунда
төһкән росеһәм кел-
кән гелә булган
булсан.

Р.С. Газизов

27 ноябрь 1978 нче ел

Алабуга педагогика техникумында, 1936-37 елларда Биектау районының Мүлмә урта мәктәбәндә укыта. 1939 елдан Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли башлый. Институтта Мөхәммәт Хәйруллович Гайнуллин директор булып эшләгәндә, Риза абый Институтның гыйльми секретаре вазыйфасын башкара. Соңыннан пенсиягә чыкканчы шул

Институтта гыйльми хезмәткәр булып эшли. Әһма укыту эшен ташламый. Штаттан тыш торып озак еллар Казан дәүләт университетында, Казан педагогика институтында лекцияләр укый. Аның рус телен һәм татар телен янәшә куеп укыган лекцияләре миндә, Казан университеты студентында, бик уңай тәһсир калдырды. Аның лекцияләрендә материал бик аңлаешлы һәм конкрет итеп бирелә, һәр тезисны ул ачык мисаллар белән аңлата иде.

Икенчедән, галим – рус теле белән татар телен чагыштырып (калма-каршы куеп) өйрәнүнең, Каюм Насыридан кала, нигез ташларын салган галим. Риза Газизов Мөхетдин Корбанғалиев белән бергәләп 1924, 1928, 1931, 1932 һәм 1939 елларда «Грамматика татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка» дигән китапның берничә басмасын бастырып чыгара.

Шул юлда эшчәнлекне дәвам итеп, төрле исемдә аның бу темага караган китапның дүрт басмасы дөһья күрә (1952, 1959, 1966, 1977). Бу чагыштырмалы китап басмадан-басмага сыйфаты, фәннилегә ягыннан яхшыра барды. Мин галимнең соңгы чагыштырмалы грамматикасының нәһсрият редакторы буларак моны яхшы беләм.

Риза Газизовның татар һәм рус телләрен бик тирән белүе, аларның нечкәлекләренә үтеп керүе бу грамматикаларда бик ачык чагыла иде. Аларда мондый күзәтү бар иде: рус телендәге

Татар булмаган табиблар өчен татар теле курсларында укычылар белән, 1930 ел.
Икенче рәттә уңнан өченче Р.С. Газизов, бишенче М.Х. Корбанғалиев

Алабуга шәһәрәндәге укытучыларның белемен күтәрү курсларын тәмамлаучылар белән, 1939 ел.
Икенче рәттә уңнан икенче Р.С. Газизов

нисби сыйфатларның ике төп мәгънәсе бар:

1) сделанный, состоящий из того. Бу вакытта тәржемәдә исем бернинди үзгәреш кичермичә, шул килеш калдырыла: *железная дверь* 'тимер ишек', *железное кольцо* 'тимер божра', *золотой браслет* 'алтын беләзек' һ.б. Бу вакытта беренче изафәнен кулланылуы кагыйдә булып тора;

2) относящийся к тому. Бу вакытта аерылмыш сүз тартым кушымчасы ала дип яза галим: *отцовская шапка* 'әти бүреге', *детский голос* 'бала тавышы', *козьё молоко* 'кәжәсөте' һ.б. (Р.С. Газизов. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. – Казань, Таткнигоиздат, 1977, с. 78). Күренгәнчә, Риза Газизов рус теле белән татар телен чагыштырып өйрәнүгә үзеннән зур өлеш керткән галимнәрнең берсе.

Өченчедән, Риза Газизов дәрәслекләр төзү, методик эсбаплар хазерләү өлкәсендә дә бик актив эшләде: башлангыч мәктәпләр өчен В.М.Чистяков белән бергәләп «Русский язык – букварь» (1946), «Русский язык для третьего года обучения» (1946) бастырып чыгарды. Шул вакыттан башлап мөстәкыйль рәвештә дә, автордашлыкта да татар мәктәпләре өчен рус теле дәрәслекләре язды һәм ул дәрәслекләргә укытучылар бик уңышлы файдаландылар.

Галимнең рус телен өйрәтүгә караган методик эсбаплары татар мәктәпләрендә рус теле укытучылары өчен бик файдалы кулланма булдылар. Мәсәлән, «В помощь учителю русского языка в начальных классах татарской школы» (1949) кулланмасы укытучылар өчен өстәл китабына әйләнде. Башкортстанда директор булып эшләгәндә, Риза Газизовның методик эшкәртмәләреннән укытучыларның киң файдалануын миңа күрергә туры килде. Шуларның берсе «Ул ниндиерәк кеше икән, үзен

Р.С. Газизов улы Равил белән, 1945 ел

*Галимнең фәйдаланганда
туфәтдәгиләрне истә тотарга*

сүзгиләр турунда

*Рус телендә сүзгиләрнең иң зур кун-
гиле булганнар парлы булалар: со-
вершенный бул сүзгиләр (төгәлнәк һәм
кабатланмый торган эшкә белдер торган
сүзгиләр) һәм несовершенный бул сүзги-
ләр (төгәлнәк һәм кабатлана тор-
ган эшкә белдер торган сүзгиләр).*

Хәзерге заман

*Рус телендә хәзерге заман формасы ке-
совершенный бул сүзгиләргә сөз ясама.
Мисал, эш иткәндә рус телендә иң
сүзгил: сов. написат һәм несов. писат
сүзгиләргә кулланкыл. Хәзерге заман
формасы писат сүзгиләргә сөз ясама, ит-
сәл: Мик лат язат — я язат писат; бу
сүзгиләргә язабиз — ми итсәл сочкыкыл.*

күреп рәхмәт әйтәсем килә», — ди торган иде.

Шулай итеп, галимнең татарларга рус телен укыту өчен дәрәсләкләр төзүе, методик кулланмалар язуы методика фәненә искиткеч зур һәм уңай күренеш булып тора.

Аның шул вакытта ук «Татарский язык (для самостоятельно изучающих)» китабын (1960

ел, 251 бит) искә төшереп үтәсе килә. Хәзерге көннәрдә басылып чыккан шундый китаплардан ким түгел, хәтта өстенрәк тә дип әйтер идем.

Дүртенчедән, биредә әйтелгән эшләр белән беррәттән, галимнең лексикография өлкәсендәге эшчәнлеге үзенә бер аерым урын алып тора. Ул безнең лексикографиябезнең патриархы. Аның лексикография өлкәсендә эшчәнлеге XX гасырның утызынчы елларыннан ук башлана. 1931 елда Р.Газизов, И.Кулиев һәм М.Корбангалиев авторлыгында латин графикасында «Татарча-русча сүзлек» дөнья күрә. Анда сыйфатларның исем урынында, исемнәрнең сыйфат ролендә килүе искә алына:

qart — старый, старик

jarlb — бедный, бедняк

batyr — храбрый, храбрец, герой һ.б.

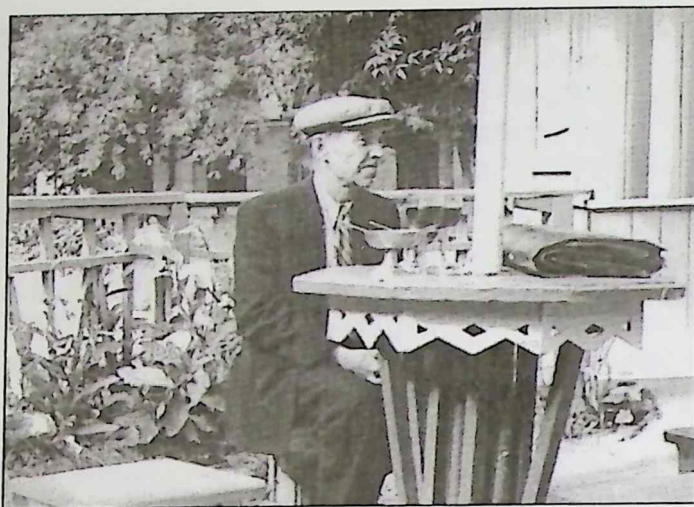
1950 елда Риза Газизов, Нәкый Исәнбәт, Гаяз Ишмөхәммәтов авторлыгында «Татарча-русча сүзлек» басылып чыга. Бу сүзлек үзенең сыйфаты ягыннан тагын да бер баскычка югары күтәрелә. Анда татар теленең кушма сүзләргә бай булуы искә алынып, аларга игътибар бирелә һәм алар, кагыйдә буларак, яңа юлдан биреләләр. Бу сүзлек киң катлау укучылар өчен өстәл китабы буларак озақ еллар хезмәт итте.

Галимнең иң зур сүзлекләреннән берсе — дүрттомлык «Русча-татарча сүзлек» (Таткнигоиздат, 1955, 1956, 1958, 1959 еллар). Бу сүзлекнең

Бөек Ватан сугышы ветераннары белән, 1969 ел. Икенче рәттә уңдан өченче Р.С. Газизов

Ленин исемендәге бакчадагы ял почмагында

төп фәнни редакторы Риза Газизов иде. Шуның белән ул бу сүзлектә А, Б, В, И, К, М хәрәфләренә авторы да. Сүзлек Д.Н.Ушаковның рус теленә дүрттомлык аңлатмалы сүзлегенә нигезендә төзелде. Бу сүзлек үз вакытының иң уңышлы сүзлекләреннән берсе иде. Аның беренче томында «Краткий грамматический справочник по основным вопросам морфологии русского и татарского языков» дигән исем астында Риза Газизов язган кереш бирелә. Бу кереш үзе бер зур фәнни хезмәт.

Бу дүрттомлыкта сүзгә грамматик һәм стилистик характеристика бәхәс уятмый, барысы да рус телендәгечә. Рус телендәгә сүзләрнең мәгънәләренә татар телендә эквивалент бирелә, ул булмаса, тасвирлама тәржемә китерелә. Бу сүзлек үз вакыты өчен татар лексикографиясенә уңышлы булып тора. Сүзлекнең кайбер авторларын күрсәтеп китәргә була: Риза Газизов, Әнвәр Ахунжанов, Ләйлә Мәхмүтова, Каюм Сабиров һ.б.

Дүрттомлык «Русча-татарча сүзлек»нең соңгы ике томы минем редакторлыкта чыкты. Риза абый белән озак вакытлар бу сүзлек өстендә бергә эшләргә туры килде. Ул киңәшнә ашыкмыйча, төптән уйлап кабул итә иде. (Бер лирик чигенеш: Д.Н.Ушаков сүзлегенә «Н» хәрәфендә **настойчивость** сүзенә мондый мисал бар иде: *женщина в мужчине любит настойчивость*, ягъни «хатын-кыз ир кешенә үз сүзендә нык торугын ярата». Хәрәфенә авторы — шактый гонорлы Рокья Шакирова — бу мисалны болай тәржемә иткән иде: «хатын-кыз ир кешенә нык торганын ярата». Риза абый кулъязма читенә, «элбәттә, элбәттә» дип язып куйган иде. Татар телендә тәмамлык кулланмау шундый кимчелекләргә китерүен

автор онытып җибәргән.) Сүзлектә принципиаль булмаган кимчелекләр дә очрый. Риза абый: «Әллә төзәтмәбезме? Ташка басылгач, кимчелек күренми», — дип көлә торган иде.

1971 елда С.И.Ожеговның бертомлык «Русча-татарча сүзлегенә» басылып чыга. Бу сүзлек шулай ук моңа кадәр булган сүзлекләреннән, бигрәк тә «Русча-татарча дүрттомлык сүзлек»нең уңай якларын давам иттерде.

Мәскәүдәгә «Русский язык» исемендәгә нәшрият барлык төрки телләр өчен үрнәк булып торырылык «Русча-төркия сүзлек» бастырып чыгарырга кирәк, дигән карарга килә, бу эшнә татар лексикографиясә үрнәгендә эшләргә булалар һәм берничә лексикографка сүзлек үрнәген төзеп җибәрергә тәкъдим ителә. Алар Р.Газизовка, Ә.Ахунжановка, Л.Мәхмүтовага, К.Сабировка һәм Ф.Ганиевкә мөрәҗғәгать ителә. Аларның барсының да кулъязмалары раслана, алар белән килешү төзелә, алар арасыннан берсен фәнни редактор итеп билгелиләр. Бухезмәткә чакырылган барлык иптәшләр дә эшкә бик җаваплы карадылар һәм, фидакарлырчә эшләп, аны тиешле сыйфатта бастырып нәшриятка тапшырдылар.

Кайбер авторларны редакторлар нәшриятка чакырып алып, алар Мәскәүдә нәшриятта эшләделәр, кайберләре Казанга килеп, авторлар белән утырдылар. Сүзлек, минем фикеремчә, яхшы килеп чыкты. Бу сүзлеккә башка республика галимнәре дә югары бәя бирделәр.

Казахстан лексикографлары, сезнең сүзлек үрнәгендә бертомлык русча-казахча сүзлек төзүгә дип, сүзлекне 5 данә соратып алдылар.

Бу сүзлеккә үз вакытында Татарстан хакимияте җитәкчеләре дә, шул исәптән өлкә комитеты секретаре Р.К.Беляев та, тиешле бәяне бирә белделәр. (Бездә бик сирәк була торган хәл. Хәтта гомер буге фидакарлырчә эшләгән күпчелек галимнәргә калайны да кызганалар).

Сүзлекнең ике редакторы Лариса Александровна Богданова һәм Даль Петровна Лукашевич, редакция мөдире Нинель Михайловна Семенова Татарстан Республикасының Югары Советы Президиумының Мактау грамотасы белән бүләкләнделәр.

Бишенчедән, сүзлекләр төзү белән беррәттән, Риза Газизовның лексикографиянең теоретик мәсьәләләрен тикшерүдә актив эшләве күренә.

Галимнең «Из практики работы над составлением русско-татарского словаря» («Вопросы языкознания», 1954, №2), «Некоторые

вопросы лексикографической работы в тюркоязычных республиках (о подаче в словарях глагола, имени существительного и имени прилагательного)» (Лескикографический сборник. – М., 1958) һәм башка мәкаләләрендә сүзлекләрдә фигылләрне һәм исемнәрне бирүдә төрлелек күрсәтелә, рус телендәге нисби сыйфатларны тәржемә итү юллары ачыклана һ.б.

Р. Газизов К.Насыйриның 150 еллык юбилее уңае белән аның «Әнмүзәж» исемле фәнни грамматикасының текстын гарәп графикасынан кириллицага күчерә һәм рус теленә тәржемә итә, хезмәттә кулланылган терминнарның

гарәпчә-татарча-русча сүзлекчәсен төзи һәм бу грамматика 1975 елда басылып чыга.

Гомумән, бүгенге көндә татар тел белеме, аның аерымы тармакларының күпчелеге тюркологиядә иң югары дәрәжәләренң берсендә тора икән (моны чит ил галимнәре дә таный), без үзбезнең фидакарь галимнәребезгә – оригиналь теоретик телче Гыйбад Алпаровка, татар теленең нечкәлекләрен белүче Шиһап Рамазановка, татар морфологиясен һәм синтаксисын бөтен киңлегендә эшкәрткән Вәли Хангилдинга һ.б. шундый күренекле галимнәргә бурычлы. Шулар рәтендә талантлы галимбез Риза ага Газизов та тора.

***

1908 ЕЛ ИСТӘЛЕГЕ*

Риза Газизов

Менә шушы сөрмәле елларның берсе булган 1906 елның көзендә мине әтием, бу кече улым үземнең урыныма мулла булып калыр дигән уй белән, ул заманның иң консерватив мәдрәсәләреннән берсе булган мәдрәсәгә – хәзерге Балтач районы Түнтәр авылы мәдрәсәсенә, прогрессның иң явыз дошманы булган, бөек шагыйребез Габдулла Тукай тарафыннан тирән бер нәфрәт белән телгә алынган Ишми ишан мәдрәсәсенә илтәп ташлады...

Бишенче ел революциясе тәэсирендә башланган «Әл-ислах» хәрәкәте Түнтәр мәдрәсәсенә дә барып җиткән иде. Бер караганда кызык тоелса да, бу хәрәкәтнең башында Ишми ишанның үз уяларыннан берсе – Габделхай Динмөхәммәдев тора иде (аның «Г.Д.» имзасы белән язылган берничә эсәре дә бар). Ул мине дә шул хәрәкәткә җертеп җибәрде. Ул безгә яшерен рәвештә революцион брошюралар, «Сәда» текстлары бирә, үзе белгән кадәр бераз русча укыта иде.

«Әл-ислах» хәрәкәтенең төп лозунгысы нәрсәдән гыйбәрәт иде соң? – дигән сорау туар. Менә аның төп лозунгысы: «Бу мәдрәсәләр безгә бернәрсә дә бирми, без мулла булырга тиеш түгелбез, шуңа күрә бу мәдрәсәләрдән качып китәргә һәм түбәндәге өч юлның берсен сайларга тиешбез: 1. Ул заманда иң прогрессив мәдрәсәләренң берсе булган Буби

мәдрәсәсен тәмамлап, мөгалым булырга; 2. Казанда «Татарская учительская школа»ны тәмам итеп, учитель булырга; 3. Төркиядә урта белем алып, Париж яки Льеж (Бельгия) университетларын тәмам итеп, Россиягә кайтырга һәм халкыбызга хезмәт итәргә. Бу юлларның кайсын гына сайласаң да, аны тормышка ашыру өчен бераз акча кирәк бит, чөнки аларның берсен дә сайлауга эти рөхсәт бирмәчәк, шулай булгач, аларда уку өчен акча да бирмәчәк. Ни эшләргә соң? 1907 елның язында мин шушы сорау белән туган авылыма каникулга кайттым. Эти мәрхүмнең шкафында янчыкта һәрвакыт бер-ике сум чамасында вак акчасы була торган иде. Мин шул шкафка ачыгыч яратып, һәр көнне берничә тиен чамасы акча чәлдәрә торган идем.

1908 елның көзендә эти миңа 17 сум акча бирде дә: «Улым, мәдрәсәгә китәр вакыт җитте», – дип, Ишми ишанга хат язды һәм үзбездән 3 кенә чакрымда булган Ык Тамагы дигән авылдагы пристаньгә илттерде. Минем уем ниһаять Түнтәргә бару түгел, бәлки теге юлларның өченчесен сайлап, чит илгә китү иде. Шуңа күрә мин эти биргән 17 сумга өстәп ике ел буена чәлдәрәп җыйган 160 сумны да алдым. Пароход килде. Мин бит бик ерак илләргә китәм, күп еллар буена монда, туган илемә, уйнап үскән Кама елгасы буйларына кайта да алмам, дигән уйга чумдым. Пароход китте. Икенче класста заманына күрә әйбәт киенгән, башына каракул бүрек кигән бер татарны очратып, мин бик еракка китәм, шуңа күрә капитаннан үтенеп «Прощальный свисток» бирдереп булмасмы икән, әйтеп карагызчы», – ди-

*¹ Беренчесе 1906 елгы дип билгеләнгән истәлекләр галимнең архивында сакланган. Укучыларга 1908 ел саны белән билгеләнгәннән тәкъдим итәбез. Журнал редакциясенә истәлекләргә Лена Гайнанова аша Риза аганың кызы Гөлнәра ханым тапшырды. Аларга зур рәхмәтебезне белдерәбез.

дем. «Була ул», – диде. Параходның өстенә мендек. Теге юлчы капитанга минем теләкне әйтте. Капитан әйбәт кеше икән, берәз елмайды да, елатып-елатып «Прощальный свисток» бирде (шуңа күрә мин, хәзерге көндә дә шул вакытларны искә төшереп, бик матур итеп прощальный свисток бирә алам). Минем беренче маршрут: Ык Тамагы – Казан – Нижний Новгород – Мәскәү – Севастополь...

Севастополь урамына чыктым. Берәр татар очрамасмы дип барам. Әнә тротуардан татар бабаена охшаган бер бабай килә. Очрашкач, мин аңа: «Бабай, син татармы?» – дип сорадым. «Әйе, татар», – диде бабай. «Монда мулла бармы?» – дип сорадым. «Бар, энә аның өйе», – диде. Мин Севастополь хәзрәтенә кереп: «Чит илләргә укырга китәргә уйлыйм, сез миңа заграничный паспорт алырга булышыгыз», – дип үтендем. «Була ул», – диде хәзрәт. Шунда ул киенде дә, мине полицмейстер канцеляриясенә алып китте. Хәзрәт Севастопольдә хәрби мулла да булганга күрә, аны канцеляриядәге чиновниклар белә икән. Ул мине бер чиновник янына алып килде дә, гозеремне әйтте. «Биш тиен акча түләсен», – диде чиновник. Мин биш тиен акча түләдем. Анысы минем исемнән гариза язган өчен икән. Гариза язылды, мин кул куйдым. «Ике көннән килерсез», – диде чиновник. Ике көннән бардык. Хәзрәт барып күрешкәч, әлегә чиновник «Кассага 25 сум акча түләсен», – диде. Мин түләдем. Минем кулыма әллә ничә телдә язылган заграничный паспорт бирделәр. Хәзрәткә зур рәхмәтләр укып, мин портка юнәлдем. Анда «касса» дип язылган тәрәзәчек янына килеп үрелдем дә: «Когда пароход до Константинополя?» – дип сорадым. Карт кассир: «Бу татарчонокка нәрсә кирәк икән?» – дигән кебек гажәпләнеп күзлек аша карады да: «А у тебя заграничный паспорт есть?» – дип сорады. Паспортны чыгарып күрсәттем. «А, пожалуйста, пожалуйста, сегодня вечером отправляется пароход Добровольного общества «Александр II», – диде. Мин 7 сумга III нче класска билет алдым һәм шул көнне кичен туган илем белән сабуллагып Истанбулга юнәлдем...

Истамбулга барып төшү белән үк, үземнең бик ялгышканлыгым, анда барып чыгуым яшьлек жилкенсенүе аркасында гына булуы икәнлеген аңлашылды, чөнки Истанбул Севастополь түгел, анда инде Севастопольдәге кебек бабайны да, хәзрәтне дә очратып ярдәм итүне сорый алмыйсың. Руслар әйтмешли, «Была, не была», кесәндә заграничный паспорт бар ич, дидем дә, һич булма-

са дөнья гизеп кайтыйм, дигән бер фикергә килдем. Минем чит илдәге маршрутым: Истанбул – Салоники – Эмир – Александретта – Бэйрут – Дамаск – Мәдинә – Мәккә – Жиддә – Сүәш – Порт Сәгыйд – Истанбул – Феодосия (Кырымда) – Мәскәү – Казан. Мин анда күргәннәремнең барысын да сөйләп бетерә алмыйм, тик Дамаск (Димәшык) шәһәрәндә булган бер эпизодны гына сөйләп үтәсем килә. Дамаск шәһәрәндә урамга чыктым, барам, каршыма бер бабай килә. Бабай татарга бик охшаган. «Син, бабай, татармы әллә?» – дип сорадым. Бабай, бу сүзләргә ишеткәч, елап жибәрде дә: «Әй, балам, балам, син татармыни?» – диде. Бабай шуннан соң минем кайдан килүемне, ни өчен килүемне сорапты да: «Россиядәге торышың авыр булгач, мин моннан 40 ел элек бирегә килдем, шуннан бирле монда яшим, туган илемне бик сагынам, ләкин кайта алмыйм, чөнки мин монда төпләнгәнмен инде», – диде. Шуннан соң бабай Дамаск шәһәрәндә изге урыннарның күплеген турында сөйләде дә, «Кайберләрен сиңа күрсәтим әле», – дип мине зияратка алып китте. Бабай мине зияраттагы кечкенә генә бер мавзолейга алып керде. Мавзолей эчендә кабер, аның өстенә безнең өйләребездәге рус миченә охшатып кирпечләрдән көймә ясалган. Кабернең өстенә мамык таратылганга күрә, жире күренми. Мамык эченнән кабердәге мәетнең аягының очы чыгып тора. Аякның тиресе дә, тырнаклары да бар, ләкин ул вобла балыгы кебек бик нык кипкән. Мин бабайдан: «Монда кем күмелгән, нигә аның аягы черемәгән һәм нигә ул күренеп тора?» – дип сорадым. Бабай миңа болай җавап бирде: «Бу кабергә күмелгән кеше изге булган, шуңа күрә черемәгән. Ул күмелгән вакытларда әле бу мавзолей булмаган, аның кабере дә башка кешеләрнең каберләре кебек ачык булган. Бер көнне кабер яныннан сиңең кебек ике яшь егет узып бара икән. Аларның берсе: «Менә бу кабергә бик зур кеше күмелгән», – дигәч, икенчесе: «Кем ул?» – дип сораган. Беренчесе: «Мөхетдин-әл-Гарәби», – дип җавап биргән. Шуны ишеткәч, икенчесе: «Ул нишләп зур кеше булсын, шарлатан булган ич», – дигән. Шунда Мөхетдин-әл-Гарәби, кабердән аягын чыгарып, аның йомшак жиренә типкән. Шуннан аның уң аягы кабердән чыгып калган. Мөхетдин-әл-Гарәбинен кушаматы Мамык баба булганга күрә, кабернең өстенә мамык ябылган».

Зиярат Ләбиан (Ливан) таулары астында урнашкан. Бабай мине, тауга берәз менгәч тагын бер изге урын бар, анысын да күрсәтәм

дип, алып менеп китте. Борыла-борыла ярты километр чамасы менгәч, бер мәгарәгә барып життек. Мәйданы 20 кв. метр, биеклеге 5-6 метр чамасындагы бер мәгарә. Бабай мәгарәнен тарихы турында түбәндәге әкиятне сөйләде. Имеш, Адәм пәйгамбәрнең Кабил белән һабил исемле ике улы Әкһлимә исемле сеңелләренә гашыйк булалар, шул мәхәббәт аркасында ике арада низагъ китә. Низагъ бик кискен төс ала, Кабил, һабилне үтереп, Әкһлимәне үзенә алмакчы була. Имеш, бу фажиға шушы Ләбиан тавының өстендә эшләнергә тиеш була. Шул вакытта тау бик каты тетри башлый. Тауның тетрәгән күрәп, Жәбраил фәрештә очып килә дә, таудан: «Нигә тетрисең?» – дип сорый. Тау: «Җир йөзәндәге беренче хыянәтне минем өстемдә эшләргә жыеналар, шуңа түзә алмый тетрим», – ди. Моңы ишеткәч, Жәбраил аңа: «Тукта, тетрәмә!» – дип әйтә дә, әлегә мәгарәнен түшәменнән биш бармагы белән тотта. Шуннан соң тау: «Алай булгач, миңа кыямәт көненә кадәр еларга рөхсәт итегез», – ди. Жәбраил аңа еларга рөхсәт итә.

Шушы әкиятне сөйләгәч, бабай миңа: «Әнә, түшәмгә кара әле, күрәсеңме, анда биш бармак эзе җәеләп ята. Аннан читтәрәк, күрәсеңме, тауның ике күзе бар, алардан яшь агып тора

– тау елый, бармак эзләре Жәбраил фәрештә бармаклары», – диде. Мин күтәреләп карадым. Анда чыннан да биш бармак эзе бар, ике күз да бар, алардан су да тамчылап тора.

Тауның түрәндәге бер почмакта нәкъ кеше авызына охшатып чокылган бер тишек эчкә таба кереп китә. Бабай «авыз»га күрсәтеп: «Бусы тауның авызы, Әсхәбә Кәһәф исеме белән мәшһүр изгеләр үзләренәң Кыйтмир исемле этләре белән шушы «авыз»га кереп югалганнар», – дип бабай мәгарә турындагы әкиятен тәмамлады.

Мәгарәдән чыктык. Бабай: «Бик арыдым инде, тауның өстенә үк менә алмыйбыз, анда менсәң, өстендә кан эзләре хәзер дә сакланган бер таш күрер идек. Кабилгә һабилне үтерү урынына корбан чалырга гына рөхсәт иткәннәр. Кабил шул ташка яткырып корбан чалган. Шул корбанның каны шушы көнгә кадәр сакланган», – дип сүзен бетерде.

Югарыда чит илләрдә йөргән маршрутымда сакланган шәһәрләр исемлегә Истанбул белән чикләнеп, Россиянең үзенең өч шәһәре: Феодосия, Мәскәү, Казан шәһәрләре белән тәмамланган иде. Бу исемлекнең иң соңгысы Казан булуыннан минем инде яңадан Казанга кайтуым аңлашылса кирәк.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

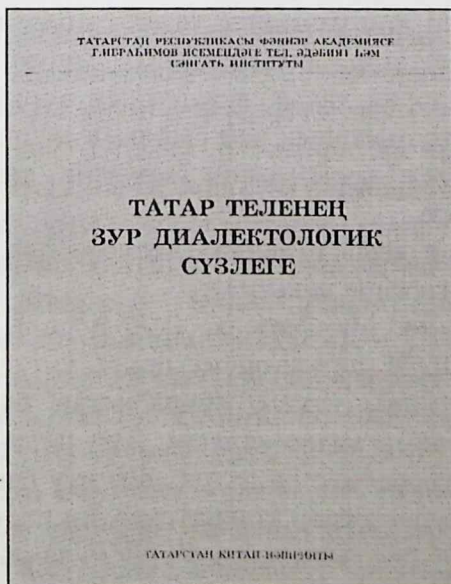
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Татар теленең зур диалектологик сүзлегә/Төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.

Сүзлек татар теленең барлык диалектлары буенча тупланган яқынча 40000 берәмлекне эченә ала. Сүзләренң мәгънәләре татарча аңлатыла, рус теленә тәрҗемә ителә һәм бай иллюстратив материал белән раслана.

Элегрәк нәшер ителгән сүзлекләрдән аермалы буларак, биредә соңгы елларда төрле төбәкләрдә уздырылып килгән экспедицияләр барышында тупланган диалекталь сүзләр дә бирелә.

Китап тел галимнәренә, укытучыларга һәм студентларга тәкъдим ителә. Ул, шулай ук, башка фәнни өлкәләрдә эшләүче галимнәр һәм, гомумән, татар мәдәнияте, тарихы, сәнгате белән яқыннан кызыксынучы киң даирә укучылар өчен дә файдалы булчак.

ТАТАРСТАНДА ЯҢА ГУМАНИТАР ИНСТИТУТ ТӨЗҮ

Мирфатыйх Зәкиев

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ улы ЗӘКИЕВ – танылган тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, академик. Татар теленең синтаксисы, татар халкының һәм теленең тарихы, тел сәясәте һ.б. мәсьәләләргә багышланган 600дән артык басылган хезмәт, шулардан 40ка яқын дәрәслек һәм монографиялар авторы.

Хәзерге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлгә мөдире.

Зәкиев М.З. Образование нового гуманитарного института в Татарстане.

В статье излагается история реформирования Института языка, литературы и истории Казанского филиала Академии наук СССР.

1985 елның соңгы көннәрендә Татарстан партия өлкә комитетының идеология буенча секретаре Рәис Кыямович Беляев мине, Казан дәүләт педагогия институтының ректорын, бик җитди эш турында сөйләшәргә кирәк дип, үз бүлмәсенә чакырып алды. Ул үз фикерен бик ачык итеп ярып сала торган кеше иде.

– Мирфатыйх, син Республикабызның Югары Советы рәисе буларак беләсең инде, КПСС өлкә комитеты Татарстанга союздаш статус алу хәрәкәтен башлап җибәрде. Син төрки телле союздаш республикаларда еш буласың, аларда нинди юнәлешләрдәге гуманитар институтлар бар, һәм алар ничәү, бездәге кебек бер генә түгел, әлбәттә? – дип сүз башлады Рәис Кыямович. Мин аңа Үзбәкстан, Казахстан, Азәрбайжан, Төркмәнстан һәм Кыргызстанда күргән-белгәннәре искә төшереп сөйләп бирдем:

– Минем белүемчә, төрки союздаш республикаларда 1) тел, 2) әдәбият, 3) тарих, 4) фольклор, 5) икътисад, 6) сәнгать, 7) хокук, 8) кулъязмалар институтлары бар. Рәис Беляев сүзен давам итте:

– Мирфатыйх, син сүзнең киләчәктә Татарстан союздаш республикасында берничә фәнникшеренү институты булдыру турында барганын аңладың инде. Мин бу фикерне ИЯЛИнең директоры Яхъя Габдуллович Абдуллин белән дә уртаклаштым. ИЯЛИ нигезендә берничә институт төзүне СССР Фәннәр академиясе белән бергәләп хәл итү мөмкинлегенә ул ышанмый, андый эшне мин башкарып чыга алмам ди. Мин ИЯЛИгә директор итеп Алабуга педагогия институты ректоры Тәлгать Галиуллинны тәкъдим итәргә булдым. Ул синең дустан. Әйт

әле, синеңчә, ул бер институтны аннан берничә институт аерып чыгарырлык итеп үстерә алырмы? – дип минем фикерне белергә теләде Рәис Кыямович. Мин аңа бу турыда уңай җавап бирдем. Тәлгать Галиуллинның бу җаваплы бурычны үтәп чыгарга көче җитәчәгенә ышандырдым.

– Мирфатыйх, синең белән тагын бер җитди мәсьәлә турында киңәшәсем килә, – дип давам итте сүзен Р.Беляев. – Син, пединститутта ректор булсаң да, ИЯЛИдә гыйльми совет әгъзасы буларак та күп еллар аларның оештыру эшләрендә катнашасың. ИЯЛИне гыйльми кадрлар белән баеп булса, аннан нинди мөстәкыйль институтлар аерып чыгарып булыр иде?

Бу мәсьәлә буенча фикер алышкан, без шундый нәтижә чыгарып куйдык: 1) татар лингвистикасы, 2) татар әдәбият белеме, 3) татар халкы тарихы, 4) татар халкы сәнгате, 5) икътисад, 6) кулъязмалар институтлары төзеп булыр иде. Моның өстенә татар халкы мирасын, мирас турында эзләнүләренә халыкка җиткереп торырга ай саен чыгып торырлык бер гыйльми журнал, зур типография оештырырга мөмкин дигән фикергә килдек.

1986 елның февраль аенда Р.Беляев мине тагын өлкә комитетына чакырды.

– Беләсеңме, Мирфатыйх, Я.Абдуллин гариза язып ИЯЛИ директорлыгынан китте, ә Тәлгатьне тәкъдим итүем каршылыкка очрады. Мин бик авыр хәлдә калдым. Күп уйлагач, ИЯЛИ директорлыгына сине тәкъдим итү фикерен югарыдагылар белән киңәштем. Син пединститутны РСФСРда гына түгел, СССР күләмендә беренче урынга чыгардың, Европа илләре дә сезнең институт тәҗрибәсе белән кызыксына.

ИЯЛИне дә шундый югарылыкка күтәреп, анан берничә мөстәкыйль институт аерып чыгару бурычын сиңа йөкләргә булдык. Югарыдагы абзыйлар моны хупладылар. КДПИга ректор итеп син кемне тәкъдим итсәң, шул кешене куярга сиңа сүз бирәм.

Өлкә комитетының бу уе миңа аяз көндә яшен суккандай тәэсир итте, мин катгый рәвештә баш тарттым. Ләкин Р.Беляев мине көн саен чакырып басым ясап торды.

– Минә коткар инде, ИЯЛИ директорсыз бит, мин авыр хәлдә калдым, – дип үзен кызгандырып миңа тәэсир итәргә тырышты.

Мин ризалык бирергә мәжбүр булдым. Директорлык вазыйфасына күчү өлкә комитетының беренче секретаре Гомәр Исмәгыйль улы Усмановта, Мәскәүдә СССР Фәннәр академиясенең вице-президенты академик Петр Николаевич Федосеевта, РСФСР һәм СССР мәгариф министрлыгында хәл ителгәч, ИЯЛИдә директор булып 1986 елның 2 июнендә эшли башларга туры килде. Коллектив мине белә иде инде, чөнки КДПИ ректоры булсам да, 10 ел буе ИЯЛИдә, гыйльми совет әгъзасы буларак, мәсьәләләргә тикшерүдә катнаштым.

ИЯЛИдә яңа житәкчелекнең беренче казанышлары. Мин директор булып килгәндә, житәкчелек эшен Я.Абдуллинның урынбасары Шәрифжан Нурлыгәрәевич Асылгәрәев алып бара иде. Мин дә аны директор урынбасары итеп калдырдым, чөнки ул минем элекке аспирантым буларак минем шәкерт булып санала иде.

Беренче эш итеп, билгеле инде, фәнни хезмәткәрләрнең хезмәт итү һәм яшәү шартларын яхшырту белән шөгыльләнәргә туры килде. Параллель рәвештә СССР Фәннәр академиясенең тел һәм әдәбият, шулай ук тарих бүлемнәре (отделение), Казан филиалы президиумы белән эшлекле мөнәсәбәтләр урнаштыру, институт бүлекләре (отдел) арасында үзара дустанә бәләннышлар булдыруга күп көч сарыф ителде.

Директор булып эшли башлагач, иң гажәпләндергәнә шул булды – Тел, әдәбият һәм тарих институты (ТӘҺТИ) хәтта мөстәкыйль юридик зат та булмаган икән; аның финанс эшләре, гыйльми кадрлар саны Физика-техника институтында гына хәл ителә торган булган. Билгеле, бу гайре табигый хәл дәвам итсә, мөстәкыйльлеккә дә ия була алмаган ИЯЛИдән ниндидер мөстәкыйль институтлар аерып чыгару турында уйларга да мөмкин түгел иде. Бу мәсьәләне

ТӘҺТИ файдасына хәл итү директорның стратег бурычы буларак кабул ителде.

ТӘҺТИнең үз мөстәкыйль балансы да булмавы турында мин СССР Фәннәр академиясенең тел һәм әдәбият бүлемендә гажәпләнәп чыгыш ясадым. Тагын да шаккатырганы шул булды: бу гайре табигый хәлне тел һәм әдәбият бүлемендә дә белмәгәннәр булып чыкты. Бүлемнең академик-секретаре академик Евгений Петрович Челышев моңа бик гажәпләнде. ТӘҺТИгә мөстәкыйль баланс ачуны, аны үзбаш юридик зат итүне сорап, СССР Фәннәр академиясенең план-финанс управлениесенә мин Е.П.Челышев белән бергә кердем. Аның бу управленидә әйткән ачулы сүзләрен бүтән дә хәтерлим әле:

– Где это видано, чтобы гуманитарный институт существовал на балансе Физико-технического института, это же безобразие, недооценка гуманитарной науки!

Кирәкле документларны эзерләп, Фәннәр академиясенең төрле бүлекләре житәкчеләреннән ризалык алып куллар куйдыртканнан соң, 1987 елның 26 июнендә СССР Фәннәр академиясенең вице-президенты академик Владимир Александрович Котельников үзенең «О выделении на самостоятельный баланс ИЯЛИ Казанского филиала АН СССР» дигән боерыгына кул куйды. Бу – институтны үстерүнең төп документы иде, моңа кадәр финанс һәм кадрлар мәсьәләләрен мин Физика-техника институты житәкчелеге ризалыгы белән генә хәл итә ала идем. Мөстәкыйль баланс булгач, СССР Фәннәр академиясенә дә, РСФСР һәм СССРның дәүләт, партия һәм профсоюз оешмаларына да мәсьәләләргә турыдан-туры, мөстәкыйль рәвештә кую һәм хәл итү мөмкинлекләре ачылды.

Минә ТӘҺТИ директоры булырга үгетләгәндә, Гомәр Исмәгыйль улы Усманов, ТӘҺТИне үстерү өчен аңа Кремль урамындагы Главпочтамт янәшәсендәге ике бинаны бирергә вәгъдә иткән иде. Ул биналарга үзәктән жылылык үткәрәп, ремонтлагач һәм махсус металл киштәләр яساتкач, анда Казан филиалы подвалында юешлектән череп ята торган кулъязмаларны, танылган шәхесләрнең архивларын, археологик экспедицияләрдә табылып, төрле авыллардагы чоланнарда, келәтләрдә тәртипсез өелгән тарих өчен бик кыйммәтле булган археологик материалларны ташып, тәртипләп урнаштыруга ирештек. Шулай ук бинага ТӘҺТИнең тарих белән бәйле бүлекләре, кулъязмалар бүлеге

күчереп китерелде.

Үзенең төгәл тәртипле эше белән ТӘҺТИ СССР ФАнең тиешле бүлекләрендә абруй казанды, аңа төрле экспедицияләр өчен йөк машиналары, автобуслар, жиңел машиналар, лабораторияләргә жиһазлар тоткарлыксыз бирелә башлады.

ТӘҺТИне киңәйтүнең төп юнәлешләре.

Институтны киңәйтү, Мәскәүдән ФАНнән гыйльми хезмәткәрләр урыннары алып кайтып, яшәп килә торган бүлекләргә үстерү һәм алардан икешәр бүлек төзү яисә бөтенләй яңа булган юнәлешләр булдыру юлы белән барды. Билгеле, мондый эшләр иң элек ТӘҺТИ житәкчелегендә ачыклана, партиянең өлкә комитеты бүлегендә һәм Министрлар Советында өйрәнелә, алардан «ярый» сүзә булгач, институтның гыйльми советында тикшереләп, карар чыгарыла иде. Шунан соң гына директор СССР ФАнең тел һәм әдәбият, шулай ук тарих бүлемнәрендә мәсьәләне хәл итү эшенә керешә иде. Е.П.Челышев ярдәме белән ФАнең тиешле вице-президентларыннан да «ярый» (добро) сүзен яки язын алырга туры килә. Менә шул эчке механизмнарны үтә-үтә, ТӘҺТИдә а) тел гыйлеми бүлеген тел гыйлеми һәм лексикография бүлекләренә аердык, ә) әдәбият белеми бүлегеннән мөстәкыйль кулъязмалар һәм текстология бүлеген аерып чыгардык, б) археология һәм этнография бүлеген икегә бүлдек; өр-яңаларыннан а) икътисад, ә) татар энциклопедиясе бүлекләре һәм б) «Мирас» төркеме төзелде.

Икътисад бүлеген төзү. 1988 ел башында СССР ФА икътисад белеми, партиянең Татарстан өлкә комитеты соравын истә тотып, Казан филиалы составында икътисад институты төзәргә кирәк дигән фикер белдерде. СССР ФАнең Казан филиалында президент Вячеслав Евгеньевич Алемасов шул уңайдан мине үз янына чакырып киңәште. Экономика институтын төзәргә әле кадрлар житмәү сәбәпле, без бу зур эшнә ТӘҺТИ составында икътисад бүлегә төзүдән башларга булдык. Бу мәсьәлә буенча мин СССР ФАнең икътисад белеменә барып, хезмәткәрләргә урын һәм фәнни юнәлешләр турында сөйләшкәч, СССР ФА президиумының вице-президенты В.А.Котельников тарафыннан 11.08.1988дә кул куелган күрсәтмәсе килде. Анда болай диелгән иде: «В связи с ходатайством Татарского обкома КПСС и Президиума Казанского филиала АН СССР... выделить Институту языка, литературы

и истории им. Г.Ибрагимова КФ АН СССР для организации отдела экономики... фонд заработной платы в сумме 36 тыс. руб. в расчете на год на расчетную численность 15 штатных единиц».

Икътисад бүлегә 1) территориаль житәкчелек механизмы, 2) икътисади-экологик эзләнүләр, 3) социологик тикшеренүләр, 4) региональ икътисадның теоретик проблемалары дигән юнәлешләр буенча фәнни-тикшеренү эшләрен башлады. Татарстан Фәннәр академиясе төзелгәч, икътисад бүлегә ТӘҺТИдән ТФА составына күчерелде һәм ул Социаль-икътисад һәм хокук фәннәре институты дәрәжәсенә үстерелде.

Рухи мирас комиссиясен төзү. ТӘҺТИ татар теленә, әдәбиятына һәм сәнгатенә караган житди проблемаларны тикшерү һәм хәл итү эшенә институттан читтәгә галимнәргә дә тарта килде, аларны институтта төзелә торган тематик комиссияләр составына да кертә идее.

1987 ел ахырында РСФСР Министрлар Советы «РСФСРдагы тарихи һәм мәдәни һәйкәлләргә җыелмасын туплап чыгару турында» махсус карар кабул итте. Бу эшнә башкару РСФСРның мәдәният министрлыгына йөкләнде. Шулай ук карарда РСФСР эчендәгә республикаларда һәм өлкәләрдә шундый ук эш башланарга тиеш, диелгән иде. Татарстан буенча бу эшнә башкару юллары турында махсус киңәшмәдән соң, Татарстан АССР Министрлар Советының махсус карары төзелә башлады. Карар эзерләү комиссиясендә ТӘҺТИ директоры буларак мин дә бар идем. Комиссия рәисе КПСС өлкә комитеты бүлек мөдире Әдип Сәхип улы Миндубаев ТАССР һәйкәлләр җыелмасын төзү белән параллель рәвештә татар халкының рухи мирасын тупларга кирәк дип белдергәч, мин бу житди эшнә ТӘҺТИгә тапшырыгыз дигән тәкъдим белән чыктым. Ә.Миндубаев та, комиссиянең башка әгъзалары да бу тәкъдимнә хупладылар һәм миңа, ТӘҺТИ каршында тиешле галимнәргә туплап, мирас комиссиясе төзәргә куштылар. 1987 елның 10 ноябрендә мин ТӘҺТИ каршында 18 кешелек рухи мирас комиссиясен төзү турында боерыкка кул куйдым, монда рәис итеп әдәбият бүлегә башлыгы Флүн Мөслах улы Мусинны билгеләдем. Комиссия, изге эш башкарабыз дип, дөртләнәп эшкә кереште. Рухи мирас комиссиясе, беренче зур эш итеп, 1989 елның 1 мартында Гаяз Исхакыйның ижатын аклау (реабилитацияләү) турында бик зур киңәшмә үткәргә иреште. Каршылыклы фикерләр күп

булса да, Гаяз Исхакий мирасын халыкка кайтару эше уңышлы башланып китте. Рухи мирасын «Мирас» дигән ай саен чыга торган журналын булдыру мәсьәләсе дә шушы киңәшмәдә уңай хәл ителде.

Ләкин мирас комиссиясе рәисе Ф.М.Мусин Татарстан Министрлар Советы рәисе урынбасары Мансур Хәсән улы Хәсәновтан рухи мирас комиссиясен ТӘһТИдән аерып, Татарстанның Мирас фонды итеп үзгәртүне сорап бик озак йөрде. М.Х.Хәсәнов, бу тәкъдимгә риза булып, ТӘһТИнең Мирас комиссиясен, Татарстанның Мирас фонды итеп үзгәртүгә иреште. Бу фондны һәм аның «Мирас» журналын хөкүмәт финанславы белән тәмин итү мәсьәләсе дә хәл ителде. Журналда баш редактор булып эшләү өчен Ф.Мусин ТӘһТИдән китте, ләкин берәздән аны Ә.Сәхәпов кысырыклап чыгаргач, ул ТӘһТИгә яңадан кайтты.

Турысын әйтергә кирәк, Мирас фонды ТӘһТИ составында нәтижелерәк эшләгән булып иде, чөнки рухи мирасны өйрәнү һәрчак ТӘһТИдә алып барылды һәм алып барыла да.

Тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр жыелмасын төзү бүлеген оештыру. РСФСР Министрлар Советының «Об издании Свода памятников истории и культуры РСФСР» дигән карарын үтәү юлларын тикшергәндә, мин комиссиягә тагын бер тәкъдим ясадым:

– РСФСРда тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр жыелмасын эзерләп чыгару мәдәният министрлыгына тапшырылган, Татарстанда бу җаваплы эшне башкару өчен Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында махсус бүлек оештырсаң, тарихи һәм мәдәни һәйкәлләрне өйрәнү, туплау һәм аларның тулы жыелмасын (сводын) бастырып чыгару уңышлырак хәл ителер, – дидем мин.

Партиянең өлкә комитеты бүлеге мөдире Ә.С.Миндубаев бу тәкъдимне бик тиз кабул итте:

– Бу эшлөклә тәкъдим, мин аны кабул итәм, мәдәният министры Марсель Мазһар улы Таишев нәрсә әйтер, – дигән фикер белдерде.

– Мирфатыйх Зәкиевич, без бу фикерне министрлыкта уйлаштык, Сезнең белән тагын бер күрешеп җентекләп сөйләшербез, – дип тәмамлады үз сүзен М.М.Таишев.

РСФСР буенча игълан ителгән бу бурычны Татарстанда үтәү өчен Министрлар Советының махсус карар текстын эзерләгәндә, минем тәкъдимне Министрлар Советы рәисенең беренче урынбасары Мансур Хәсәнов та бик теләп кабул итте.

1987 елның 22 декабрендә «Об организации издания Свода памятников истории и культуры Татарской АССР» дигән карарга Министрлар Советы рәисе Минтимер Шәриф улы Шәймиев кул да куйды. Карар түбәндәге җөмлә белән башлана: «СССР ФА Казан филиалы Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының һәм ТАССР мәдәният министрлыгының тәкъдимен кабул итеп, ...» Шуңа ук карарда жыелманың редколлегиясе дә билгеләнде, аның рәисе итеп Мансур Хәсәнов, урынбасарлары итеп Марсель Таишев һәм Мирфатыйх Зәкиев тәгаенләнде. Һәйкәлләр жыелмасын төзү өчен, ТӘһТИдә «Свод памятников истории и культуры» исемле бүлек төзелде, аның эш чыгымнары тулысынча Татарстан бюджетыннан капланды. Бу бүлек 1993 елда, ТӘһТИнең гыйльми советында һәм мәдәният министрлыгында тикшерү өчен, зур гына бер җыентык тәкъдим итте, ул уңай бәя алгач, шуңа ук елда «Республика Татарстан: памятники истории и культуры. Каталог-справочник» (Казань: Эйдос, 456 с.) исемендә басылып та чыкты. 1995 елда бу китапның татарчасы «Татарстан җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы)» дигән исемдә басылды (Казан: Фест, 274 бит).

1997 елның 2 июнендә бу бүлек Тарих институтына күчерелде.

Татар энциклопедиясе бүлеген төзү. Татар энциклопедиясен төзү мәсьәләләре белән миңа КДПИ ректоры булып эшләгәндә дә шөгыльләнәргә туры килгән иде. Институтның доценты Рифгат Шакиржан улы Таһиров, берничә татар тарихчысын ияртеп, ректор бүлмәсенә килде дә, татар энциклопедиясен төзүне оештырып, бездә материал күп диде. Ул вакытта минем татар энциклопедиясен төзүчеләр төркемен оештыру тәкъдимем партиянең өлкә комитетында кире кагылды.

ТӘһТИдә директор булып эшли башлау белән, энциклопедия төзүчеләр төркемен оештыру мәсьәләсен тагын кузгаттым. Партия өлкә комитеты да, Министрлар Советы да, Югары Совет та бу тәкъдимне хулап кабул иттеләр. Җитәкчеләр бу эшне оештыруны миңа ук тапшырдылар.

Бу мәсьәлә СССР ФАнең тел һәм әдәбият бүлемендә Е.П.Челышев җитәкчелегендә тикшерелде, уңай хәл ителде. Ләкин бу бүлек өчен фәнни хезмәткәрләр урыны сорап, төрлө бүлекләргә йөрергә туры килде. План.фин.

управление, мәсьәләне өйрәнгәч, миңа ачык итеп җавап бирде: энциклопедиялар төзү ФАнә гомумән карамый, бу эшнә КПСС Үзәк комитеты үзе алып бара. Шунда барып сөйләшегез, әгәр Татарстан өлкә комитеты Үзәк комитеттан сораса, бәлки Татарстанга рөхсәт итәрләр. Үзәк комитеттан рөхсәт булса, сезнең институтта татар энциклопедиясе бүлегә оештыруга каршы килмәбез, диде план.фин. управление башлыгы.

Мин шул ук көнне бу мәсьәләне хәл итү өчен КПСС Үзәк комитетына киттем. ТАССР Югары Советы рәисе таныклыгын күрсәтеп, алдан язылып, чират алып тормыйча үттем.

Бу урында шуны әйтәсем килә: КПСС Үзәк комитетына да, РСФСР Министрлар Советына да, СССР һәм РСФСР Госпланына да алдан язылып, чират алмыйча үтү мөмкин түгел иде. Мәсьәләләрне бу югары оешмаларда хәл итү өчен, миңа 1980-90 елларда ТАССР Югары Советының рәисе булуым зур ярдәм итте, чөнки һәр инстанциягә турыдан-туры кереп мәсьәләләрне хәл итеп чыга идек. Транспортка билетлар да депутатлар залынан теләсә нинди вакытка һәм түләүсез алына иде.

КПСС Үзәк комитетының тиешле бүлегендә мине бик тиз кабул иттеләр, милли энциклопедиялар төзү турында Үзәк комитетның карарын табып, укып, аңлатып та бирделәр. Ул карарда милли энциклопедияләрне бары союздаш республикаларда гына төзү турында әйтелгән иде. Күрәсез, Татарстанга – автономик республикага – милли энциклопедия төзәргә һәм аның өчен СССР ФА акчасын бирергә рөхсәт итә алмыйбыз, диделәр. Татарстанда бу эшнә башлап җибәрү өчен Үзәк комитет карары кирәк. Татарстан өлкә комитеты сораса, бәлки Үзәк комитет карар чыгарыр дип, минем белән хушлаштылар.

Казанга кайткач, Үзәк комитеттагы сөйләшүләрне Р.К.Беляевкә җиткердем, ул шунда ук Үзәк комитетка шалтыратты, аңа милли энциклопедия буенча үтенеч кәгазе язып тормаска куштылар, мондый рөхсәтне Татарстанга бирсәң, башка автономик республикалар да сорапчак дип уйлаганнардыр.

ТӘҺТИдә татар энциклопедиясе бүлеген булдыруның бер генә юлы калды, бу юл – хужалык договоры төзү. Минем бу фикерне Р.К.Беляев тә, М.Х.Хәсәнов та һәм Е.П.Челышев та хупладылар. Без М.Х.Хәсәнов белән бергәләп бу турыда Министрлар Советы карары проектын әзерли дә башладык, проектны Татарстан Минис-

трлар Советы рәисе М.Ш.Шәймиев ярарлык дип тапты. 1989 елның 6 сентябрендә ул татар энциклопедиясен төзү һәм чыгару турындагы карарга кул куйды (№ 339). Анда бу карар ТӘҺТИнең тәкъдире буенча кабул ителде диелгән иде. Энциклопедияне төзүнең гамәли эшен ТӘҺТИ (Зәкиев М.З.) башкара, аңа кирәк финансны Жилсоцбанк аркылы (Китайцева Л.Р.) Татарстанның барлык министрлыклары, дәүләт комитетлары, эре предприятиеләр, учреждениеләр һәм оешмалар бүлеп бирә, диелгән иде.

Менә шул юл белән төзелгән энциклопедия бүлегә ТӘҺТИдә 1990 ел башыннан эшләргә кереште. 1992 елның 2 мартында ТӘҺТИ Россия ФАннән Татарстан ФА юрисдикциясенә күчерелгәч, 16 хезмәткәрдән торган татар энциклопедиясе бүлеген дә ТР ФАнә бирдек, аның нигезендә Татар энциклопедиясе институты төзелеп, аның директоры итеп М.Х.Хәсәнов билгеләнде. Бу ТӘҺТИ нигезендә төзелгән икенче мөстәкыйль фәнни-тикшеренү институты булды.

Гуманитар тикшеренүләрне компьютерлаштыру бүлеген төзү. Гуманитар фәннәр буенча тикшеренүләрне компьютерлаштыру 90нчы елларда Россия күләмендә башланып кына килә иде. Шул чор таләпләреннән артта калмас өчен, 1993 елның 15 октябрендә ТӘҺТИдә гуманитар тикшеренүләрне компьютерлаштыру бүлегә эшли башлады. Компьютерлаштыру сизелерлек алга киткәч, 1997 елның апрель аенда бу бүлек фәнни-нәшрият бүлегә итеп үзгәртелде, монда «Фикер» нәшрият ачылды һәм ТӘҺТИ хезмәтләре шушы нәшриятта басылды.

Археология бүлеген «Археологик тикшеренүләрнең милли үзәге» итеп үстерү. ТӘҺТИне Татарстан үзе финансларга риза булгач, аны 1993 елның мартында Россия ФАннән Татарстан ФАнә күчерү хәл ителде. Татарстандагы археологик эзләнүләргә рөхсәт элек Россия ФАннән алына һәм табылган кыйммәтле археологик материаллар да Мәскәүгә озатылып тора иде. ТӘҺТИ ТФАнә күчкәч, Россия ФА безнең белән бәйләнешләрне өзде. Татарстандагы төрле археологик эзләнүләргә рөхсәт язуюн да ТӘҺТИ бирә башлады. Бу эшнә үзәкләштерү өчен, А.Х.Халиков тәкъдире белән, археология бүлегә Татарстандагы археологик тикшеренүләрнең милли үзәге итеп үзгәртелде. Башта бу тәкъдим Татарстан Министрлар кабинеты белән килештерелде, карар өчен ТӘҺТИдә проект төзелде, шуның буенча

Министрлар кабинетының карары эзерләнде һәм «Татарстан Республикасы территориясендә археологик эзләнүләрне оештыру һәм археологик һәйкәлләрне саклау турында» дигән карарга 1995 елның 16 ноябрендә премьер-министр Фәрит Хәйрулла улы Мөхәммәтшин кул куйды. Шушы карарга таянып, ТӘҺТИ каршындагы археологик эзләнүләрнең милли үзгә барлык археологик эшләрне үз кулына алды.

Татарстан Фәннәр академиясен төзүдә ТӘҺТИнең роле. ТӘҺТИ, 1989-90 елларда Татарстанда гуманитар фәннәр академиясә төзү турында берничә проект төзеп, дәүләт органнарына тапшырды. Бу тәкъдимне Министрлар кабинеты рәисенең беренче урынбасары Мансур Хәсәнов та күтәрәп алды, һәм ул безнең тәкъдимне ТР Президенты М.Ш.Шәймиевкә дә аңлатып бирде. Татарстан галимнәре жыелышында да, Татарстанның югары оешмаларында да бу тәкъдим берничә мәртәбә махсус тикшерелде. Соңрак Татарстан Республикасында гуманитар фәннәрне генә түгел, барлык фәннәрне дә эченә алган фәннәр академиясен төзү идеясә өстенлек алды. 1991 елның сентябрендә Президент М.Ш.Шәймиев Татарстан Республикасы Фәннәр академиясен төзү турында указ чыгарды. Указ нигезендә Татарстан премьер-министры Мөхәммәт Галләм улы Сабиров 1993 елның 28 гыйнварында ТӘҺТИне Татарстан юрисдикциясенә күчерү турында Министрлар кабинеты карарына кул куйды.

ТӘҺТИдән сәнгать бүлеген мөстәкыйль институт итеп үстереп чыгару планы да президент аппаратында һәм Министрлар кабинетында уңай хәл ителгән иде, ләкин сәнгать буенча фән докторлары һәм кандидатлары житәрлек булмау аркасында, бу план үтәлми калды.

ТӘҺТИдән тарихка караган бүлекләргә мөстәкыйль Тарих институты итеп аерып чыгару планы гыйльми совет тарафыннан 80 нче еллар ахырында ук тәкъдим ителгән иде. Тиздән мөстәкыйль институтка оешыр дип, тарих бүлекләрен аерым бинага күчәрдек. Ләкин тарих институтына директор итеп куярлык галим эзләү күп елга сузылды.

Шулай да ТӘҺТИ, булачак бу үзгәрешне көтеп, эшсез утырмады. Татар халкының күп томлы тарихын яза башлады. Татар халкының бабалары б.э. кадәр 4 мең еллар элек Идел-Уралда үз эзләрен калдырганнар, дип раслый торган фактлар тапты. Безнең бабалар, б.э. VI гасырында

гына яралып, Идел-Уралга Алтайдан килгән, яисә XIII гасырда гына монгол-татар басып алучылары буларак килгән дигән карашларның фәнни түгеллеге, уйдорма булуы исбатланды (карагыз: «Материалы по истории татарского народа». – Казань: ИЯЛИ, 1995. – 496 с.).

Бу карашлар белән килешмәгән өч-дүрт тарихчы «М.Зәкиев татар тарихын боза» дип, М.Ш.Шәймиев исеменә ачык хат язгач кына, ТӘҺТИдән тарих бүлекләрен мөстәкыйль институтка аерып чыгару проблемасы хәл ителде. 1996 елның 14 июнендә Президент М.Ш.Шәймиев ТӘҺТИнең тарих, археология, этнография, ижтимагый фикир тарихы һәм ислам тәгълиматы бүлекләргә нигезендә мөстәкыйль Тарих институты төзү турындагы указга кул куйды. Бу институт 1997 елдан ТӘҺТИдән аерылып чыкты.

ТӘҺТИне үстерү электән эшләп килә торган хезмәткәрләр санына нигезләнеп түгел, ә хезмәткәрләр санын күбәйтү юлы белән барды. Мин директор булып килгәндә, ТӘҺТИдә 133 хезмәткәр эшли иде, 1993 елга аларның саны 230 га житкерелде. Төрле вузларда татар филологиясә бүлекләргә эшли башлагач, аларга гыйльми кадрлар эзерләү максаты белән, Татарстан Министрлар кабинеты ТӘҺТИгә аспирантлар алу санын да 190 кешегә житкерде.

Тарих институты, яна берәмлек буларак, татар халкының тарихын да яңача яза башлады. Андагы тарихчылар татар халкының элгәрләргә үзләренә Урта Иделдәге жирләренә яки б.э. VII гасырларында гына Алтайдан килгәннәр, яисә монгол-татар баскыннары дөвамчылары буларак монда төплөнөп калганнар, дип аңлаттылар. ТӘҺТИдә формалашкан тарихи карашлар, ягъни татар халкының элгәрләргә абориген булганнар, дигән төпле караш кире кагылды.

Шулай итеп ТӘҺТИ базасында беренче – Социаль-икътисад һәм хокук институты, икенче – Татар энциклопедиясә институты, өченчесә – Тарих институты төзелде. Дүртенчесә – төп институт – Тел, әдәбият һәм сәнгать институты исемендә яшәвен дөвам итә. Ул (ТӘҺСИ) хәзергә көндә дә күптән үсеп килгән база институты булып санала, русча Институт языка, литературы и искусства дип әйтелгәнлектән, ул электән кулланылган ИЯЛИ дигән кыскартылган атамасын саклап калды. 70 еллык юбилейны да шушы база институты эзерли һәм үткәрә, бу мактаулы эштә катнашмаса да, 70 еллык юбилей Тарих институтына да турыдан-туры карый.

Г. ТУКАЙ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ БҮГЕН ДӘ АКТУАЛЬ

Дәрия Рамазанова

ДӘРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВА – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, ТР ФАнның Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре татар диалектологиясе һәм лексикологиясенә карый.

Рамазанова Д.Б. Языковые особенности произведений Габдуллы Тукая актуальны и сегодня.

Сравнительный анализ диалектизмов в произведениях Г.Тукая имеет большое значение для изучения путей и законов развития языка.

Теге яки бу язучының тел-стиль үзенчәлекләрен тикшерү телебезнең үсеш-үзгәрешен, функциональ мөмкинлекләрен өйрәнәргә ярдәм итә, язучы яшәгән чорны, шул чорга хас телне өйрәнәргә мөмкинлек бирә.

Диалектизмнар язучылар тарафыннан төрле максатларда файдаланыла: әдәби телдә теге яки бу төшенчәне белдерергә сүз булмаса, әсәрдә тасвирлана торган вакыйгаларда жирле колоритны чагылдыру өчен (моның классик үрнәге итеп Г.Бәшировның «Намус», «Жидегән чишмә» һәм «Туган ягым – яшел бишек» әсәрләрен күрсәтеп була), персонажларның образларын тирәнрәк һәм үтемләрәк итеп ачу өчен (аеруча ачык мисал итеп шул ук «Намус» романын, Г. Әпсәләмовның «Алтын йолдыз», «Сүнмәс утлар» романнарын, башка күп кенә әсәрләргә күрсәтеп үтәргә мөмкин), ниһаять, язучының үз диалекты да аның әсәрләрендә чагылыш табарга мөмкин.

Атап үткән моментларның беренчесе – теге яки бу төшенчәнең атамасы әдәби телебездә урын ала алмавына төрле сәбәпләр булырга мөмкин. Биредә, бу мәсьәләне махсус өйрәнү максаты куелмаса да, аның бер-ике ягын кыскача гына күрсәтеп үтми булмый. Соңгы елларда туган телебезнең торышы, аны көн тәртибенә кую мәсьәләләре аеруча активлашты. Шушы уңайдан татар халкының милли үзенчәлекләре, матди һәм рухи мәдәнияте белән бәйлә төшенчәләренең әле һаман да сүзлекләрдә урын алып житә алмавы ачыкланды. Диалектологларның, кәсеп-һөнәр лексикасын өйрәнүчеләрнең хезмәтләрен исәпкә алмаганда, бу мәсьәләләр белән махсус шөгыльләнүчеләр күренми әле.

Төп мәзгүтүбүзгә кире кайтсак, диалектизм-

нарны әдәби әсәрләрдә куллануда төрле язучы төрлечә эш итә. Г.Тукайның 1955-56 елларда чыгарылган 4 томлык сайланма әсәрләрен махсус укып чыгу атаклы әдибебезнең тел мәсьәләсенә бик житди мөнәсәбәттә булуын күрсәтте.

Г.Тукай әсәрләрендә диалектизмнар чагыштырмача аз очрый. Без аларны, тел белемдә кабул ителгәнчә, фонетик, морфологик, лексик төркемнәргә бүлеп карыйбыз (беренче цифр томны, икенчесе мисал алынган битне белдерә).

Чын диалекталь фонетик күренешләрдән *йозрык* (IV, 92) – әд. йодрык, *иңгүче* (II, 205) – иңүче, *исеңгә* (I, 95) – исеңә, *нәселеңгә* (I, 86) – нәселеңә, *өстеңгә* (I, 89) – өстеңә кебек очракларны күрсәтергә кирәк. Билгеле булганча, ике сузык арасындагы *с* авазының яңгыраулашуы казан арты, бигрәк тә мамадыш, һәм тагын минзәлә сөйләшләрендә, билгеле бер төркем сүзләрдә (*изән* – әд. идән, *казак* – кадак, *Изел* – Идел, *йозрык* – йодрык, *Бәзертдин* – Бәдертдин) шактый даими характердагы күренеш. *ң* авазы янында *г* авазы әйтелү дә Г.Тукайның туган сөйләшкәндә, ягъни хәзерге Дөбъяз, Этнә, Арча, Биектау төбәкләрендә, актив күзәтелә торган үзенчәлекләренең берсе.

Әдәби телдәге *-ый/-и(й)* дифтонгы урынына аның киң вариантын (*бараем, киләем, белмәем*) куллану Г.Тукайның, нигездә башлангыч иҗатында күзәтелә: *язаем* (I, 25) – әд. языйм, *ниндәй* (I, 26) – нинди, *түзмәерди* (I, 27) – түзми иде, *ниләем* (I, 29) – ни эшләйем, *булмаенча* (III, 89) – булмыйча һ.б. Шунысы характерлы, мондый күренеш татар теленең урта һәм себер диалектларына хас, ләкин ул урта диалектның перифериядәге (мәсәлән, Урал төбәгендәге,

Киров өлкәсе һәм Удмуртиядәге), яисә теге яки бу сәбәпләр аркасында үз эчендә генә үсеш-үзгәреш кичерә торган керәшен, касыйм сөйләшләрендә генә сакланып килә, ә Казан артында һәм Тау ягында таралган урта диалект сөйләшләрендә, мишәр диалектында бу кушымча хәзерге әдәби телдәге вариантта әйтелә.

Бер төркем сүзләр Г.Тукай әсәрләрендә борынгырак әйтелештә кулланылганнар: *күләнкә* (II, 240, 244) – күлгә, *маңлай* – әд. маңгай, *зынжыр* – әд. чылбыр (ә кытай телендә *жынжыр*), *дәмир юл* – тимер юл, *уйку* – йокы һ.б.

Г.Тукай әсәрләрендә морфология өлкәсенә караган диалектизмнар да күзәтелә. Мәсәлән, алмашлыкларның юнәлеш килеше даими рәвештә *аңгар* – әд. аңа, *моңгар* – моңа, *шуңгар* – шуңа формасында кулланыла. Билгеле булганча, *-гар/-гәр* кушымчасы борынгы күренеш булып санала, ул татар теленең урта диалектында, аеруча Дөбяз, Әтнә төбәкләрендә, керәшен, бастан, нурлат сөйләшләрендә бар.

Әсәрләрдә тагын урта диалект сөйләшләренә хас булган *кайсысы* – әд. кайсы, *ауганчыга кадәр* – әд. ауганчы, *торганымда* – әд. торганда (чагыштыр. шулай ук *мамадыш*, *пермь* сөйләшләрендә һәм *тубыл-иртыш*, *бараба* диалектларында), *күрем* – әд. күрермен, *язарым* – язармын кебек күренешләргә, жирле сөйләшләрдә генә сакланып калган *мисале*, *мисле* (I, 148, 208) чагыштыру бәйләкләргә һ.б. күрсәтергә мөмкин.

«„Заманымызның әдип вә мөхәррирләренә гайд” мәкаләсенә гайд» әсәрендә *кәчәрәз* – күчәрбез, *бөөрәз* (бөөгербез) – күтәрелербез формалары теркәлгән. Аларның *тубыл-иртыш*, *бараба* һәм *том* диалектларындагы *барырыс* – барырсыз, *күрәрс* < *күрәрсес* < *күрерсез* формалары белән зур охшашлыгы бар. Жирле сөйләшләрдәге мондый янәшәлекләр татар теле һәм аның әдәби төре тарихларын өйрәнгәндә һичшиксез искә алынырга тиеш.

Г.Тукай әсәрләрендә *ул* алмашлыгының *у*, *шул* алмашлыгының *шу* вариантлары теркәлгән. Шундый ук вариантлар хәзерге көндә татар теленең борынгылыкны үзгәрткән аеруча нык саклап килә торган *пермь*, *нократ*, *златоуст*, *тепекәй* сөйләшләрендә, себер диалектларында һәм күп кенә төрки телләрдә дә яшәп килә.

Билгеле булганча, татар теленең урта диалектына караган нурлат, минзәлә, тау ягы керәшеннәре һ.б. сөйләшләрендә *-малы/-мәле* сыйфат фигылә таралган, ә казан арты

сөйләшләрендә *ул* күзәтелми. Әмма бу форма Г.Тукай яшәгән һәм ижат иткән чорда эле кулланылышта булган булса кирәк, чөнки шагыйрьнең Әхмәт Урманчиевка язган хатында (IV, 219) һәм башка кайбер әсәрләрендә *тырышмалы* (әд. тырышасы, тырышырга кирәк мәгънәсендә) кебек очраклар теркәлгән.

Өченче төркем диалектизмнарны Г.Тукай әсәрләрендә кулланылган диалекталь сүзләр тәшкил итәләр. Бу төркемгә күптөрлелек хас.

Диалекталь сүзләрнең күпчелеге гади тормыш-көнкүрешкә карый, Г.Тукай ижатында алар төрле жанрдагы әсәрләрдә, шулай да күбесенчә халык җырлары көлтәләрендә табыла: *чабын* (II, 15, 279) – әд. чабынлык, *бүз тургай* (II, 325) (камьшлы сөйләшләрдә *бастургай* – бүдәнә, *бистургай* – тургай, касыйм сөйләшләрендә *бустыр'ай* – тургай, күрәсен, элек бу сүз киңрәк ареалда таралган булган), *ызба* (IV, 138, 195) – өй, йорт, *хәстәлек* (IV, 155) – чир, *хәстә төсле* (II, 47) – авыру төсле, *хәтем* (I, 178) – корьән (аеруча мишәр һәм себер диалектларында таралган), *хәстә ятып* (II, 337) – чирләп ятып, *кортка* (III, 85) – карчык, *аңкаулык* (I, 4) – аңгыралык, ахмаллык, *зипун* (I, 6) – эш альяпкычы, *паиша* (IV, 102) – патша, *кәпәч* (II, 224) – түбәтәй (аеруча себер диалектларында киң таралган), *кәкре калфак* (I, 37) – сөйләшләрдә хәзер дә беләләр; *әмиркан читек* (I, 98) – байлар гына кия торган читек, *пима* (I, 13) – киез итек, *чабатаңның сиксән сизгез серкәсе* (I, 167) – яшь кызларга, яшь киләнгәргә кешеләккә кияргә чабатаның йөзгә нәфисрәк юкәләр белән төрлечә бизәп ясып торган булганнар һ.б.

Күргәнебезчә, бу төркемдә мишәр диалектына хас сүзләр дә (ызба, зипун, аңкау, хәстә һәм аның нигезендә ясалган тәгъбирләр һ.б., *бүрек* сүзенең *бүрке*, күрек сүзенең *күрке* (II, 283, 323) вариантларында, ягъни мишәрчә кулланылуы) күзәтелә. Шулай итеп, Л.Т.Мәхмүтова һәм Н.Б.Борхановаларның казан арты сөйләшләрендә йомышлы татарларның (башта алар мишәрләрдән генә торганнар) эзе калган булу турындагы фикерләре XIX йөз азагы – XX йөз башындагы жирле сөйләш материаллары белән раслана.

Әйтеп үткәнебезчә, жирле сөйләшләрдә борынгы тел күренешләре дә сакланып килүчән була. Г.Тукай әсәрләрендә мондый типтагы борынгы сүзләр табыла: *ал-аяк* (I, 20) – кул-аяк, *чук* (I, 21, 42; III, 22) – күп, *әл* (III, 24) – кул, *ину* (I, 207) – төшү һ.б. Фәндә билгеле булганча,

«кул» мәгънәсендә кыпчак телләрендә кул, утыз телләрендә ал сүзе кулланылган, ә безнең борынгы болгар бабаларыбыз телендә утыз теленә хас үзенчәлекләр күп булган дип исәпләнә. Әл сүзенә ил варианты пермь сөйләшкәндәге илсә (бияләй) сүзенә тамырында сакланып калган, чуваш, якут кебек борынгы күренешләргә бай булган башка төрки телләрдә дә бар.

Г.Тукай әсәрләрен өйрәнү, хәзерге әдәби телдә кулланылышы чикле булган, яисә аерым сөйләшләрдә генә сакланып калган сүзләрнең XIX йөз азагы – XX йөз башында шактый актив һәм киң мәгънәле булган булуын күрсәтә. Мәсәлән, чигү ярдәмче фигылә, *газан чигү* гыйбәрәсеннән кала, тагын *гамь чигү* (I, 40), *зәхмәт чигү* (I, 88; III, 65) тезмә сүзләрендә дә кулланыла. *Сөрү* фигылә белән тагын *рәхәт сөрү* (II, 57) – әд. рәхәт чигү тәгъбире дә ясала алган. 60нчы елларында пермь сөйләшкәннән *хәттин ашкан* – искиткеч, гажәеп сүзен язып алып кайткан идек. Г.Тукайда исә аның *хәттән тыш* (III, 78) чиктән тыш, *хәттеңнән ашкан* (I, 197) – чиктән ашкан, *хәтденнән ашкан* (I, 46), *хәттән дә, чиктән дә тыш* (IV, 121) – чиктән тыш вариантлары теркәлгән. Бу сүзгә дә тарихы кызыклы: ул гарәпчә «чик» мәгънәсендәге *хәд(дә)* сүзеннән, аның нигезендә чикләнүне белдерә торган *хәтле*, *кадәр* бәйләкләре, *хәтта* кисәкчәсә ясалган. Минзәлә сөйләшкәндәге *ихата* сүзе (өй һәм *хәтә*, ягъни өй чиге) – койма, ишек алды, йорт урыны мәгънәләрен белдерә.

Шулай итеп, язучы әсәрләрендәге диалекталь күренешләрне барлап өйрәнү, теге яки бу язучының телен тикшерү өчен генә түгел, гомумән телебезнең тарихын, үсеш-үзгәреш юлларын һәм кануннарын ачыклау өчен дә гаять әһәмиятле.

Бөек әдибемиз Г.Тукай мирасы тематик яктан гажәп бай, ижади алымнары һәм жанрлары да искиткеч күптөрлө. Ул балалар күңеленә, кешеләрнең күңел сазын, иң нечкә йөрәк кылларын ничек кенә тибрәтмәгән. Аның шигърьләрендәге тирән фәһем безнең өчен һаман да тирән, һаман да өр-яңа яклары белән ачыла килә. Лирик ижәт белән бергә, Г.Тукай төрле сәяси, икътисади, тарихи мәсьәләләрне дә кузгаткан, татар халкын уяттырга, аның дөньяга карашын киңәйтәргә, аңын үстерергә, мәгълүматлы-мәгърифәтле итәргә тырышкан. Язучыга фәнни мәкаләләрен язганда тәржемә эше дә башкарырга туры килгән. Аның оригиналь тәржемәләренә, сүзне сайлый яки ясый белүенә тукталып үтми мөмкин түгел. Мәсәлән, биредә шуларның берничәсен генә китереп үтәбез.

Кают ләүкәсе (IV, 142) – пароходтагы йоклау урыны, әдәби урын сүзенә конкурент була алырлык дип әйтәсе килә.

Көлке матбугат (IV, 107) – юмористик матбугат күздә тотылса кирәк; *үлчәү* (II, 307) – үлчәм (размер); *йөргеч* (ходовой) *товар* (III, 77) – хәзер: үтемле; *отышханә* (III, 107) – казино, *чапкыр тормыш* (IV, 88) – чаба-йөгәрә, тиз уза торган тормыш (Г.Тукай аны бер сүз белән белдерә алган), *алмаштыру васитасы* – средство обмена (товара) (III, 78) – алмаштыру чарасы, татар телендә бу мәгънәдә хәзергә кадәр нигездә рус «средство» сүзе кулланыла; *көлдәргечлек роле* – комедийная роль (III, 216) – хәзергә кадәр уңышлы татарчасы юк; *чарлак* (III, 227; II, 211) – балкон (себер татарларында жырлана торган «Тәфтиләү» жырында да шулай ук) һ.б.

Шулай итеп, туган телен яраткан һәм яхшы белгән Г.Тукай яңа сүзләр ясауда уңышлыгына мисаллар калдырган һәм алар бүген дә галимнәрнең игътибарын җәлеп итә.

Тагын бер төркем диалектизмнар татар язма әдәби теле белән бәйле. Билгеле булганча, Г.Тукай иске татар язма әдәби теленә күчәсе тәмамланып килгән үзенчәлекле чорда ижәт иткән. Диалектологларның тикшеренүләре исә татар теленә язма әдәби теле һәм жирле сөйләшләр арасында тыгыз бәйләнеш булуын күрсәтте. Әлбәттә, бу бәйләнеш язучыларның әсәрләрендә дә чагылыш таба. XIX йөз азагында – XX йөз башында ижәт иткән күп кенә әдипләребез башта иске татар язма әдәби теле элементларын шактый күп кулланалар, тора-бара исә аларның теле борынгы күренешләрдән, халыкка авыр аңлашыла торган гарәп-фарсы алынмаларыннан арыналар. Мәсәлән, Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан, Г.Камал һәм башка күп кенә язучыларның ижәт теле моны ачык күрсәтеп тора. Шушы ук хәл Г.Тукай ижатына да хас.

Безнең күзәтүләргә караганда, Г.Тукай теленә халыклашуы аеруча көчле темплар белән бара һәм тиздән аның әсәрләрендә иске татар язма әдәби теленә күпчелек үзенчәлекләре күзәтелми башлый.

Шул ук вакытта мәсьәләнең икенче ягы да бар. Татар халкы, борын-борыннан мәгърифәтле халык буларак, китапны бик үз иткән, беркайчан да аннан аерылмаган. Бу турыда бер генә фактны китереп узабыз. Пугачев явында баш күтәргән татар крестьяннардан сорау алу беркетмәләрендә

аларның биштәрендә нәрсәләр булуы турындагы мәгълүматлар да теркәлгән: һәрберсендә дә нинди дә булса бер китап булган. Шуңа күрә жирле сөйләшләр – бездә, аеруча татарлар яши торган жирләрнең чикләрендә формалашкан сөйләшләрдә, әле хәзер дә иске татар язма теле белән уртақ күренешләрнең яшәп килүе табигый.

Күпсанлы житди тикшеренүләр күрсәтүенчә, иске татар язма әдәби теле Идел буе ареалында формалашкан һәм бу процесста жирле төрки кабиләләрнең, икенче төрле әйтсәк, безнең бабаларыбызның теле дә зур роль уйнаган. Шулай итеп, татар теле формалашу барышында аның язма һәм жирле төрләре үзара тәэсир итешкәннәр. Г.Тукай ижатында аеруча актив чагылган һәм иске татар язма әдәби тел һәм сөйләшләр белән уртақ булган күренешләр менә шушы тарихи процесслар белән дә аңлатыла алалар.

Шундыйлардан кайберләренә тукталабыз. Сүз тамырындагы борынғы *г* авазының саклануы Г.Тукай әсәрләрендә шактый системалы төстә, бу күренеш сөйләшләрдә, нигездә, сирәк күзәтелә: *тугмас* (I, 159) – тумас, *тугды* (I, 8) – туды, *тугмыш* (IV, 91) – туган, *сыгмас* (I, 159) – сыймас, *тугры* (III, 290; IV, 91, 194) – тугры, ягъни тугрылыклы (*туры* сүзе русча прямой һ.б. мәгънәләрдә); *үгрәнү* (III, 286), соңгы чор әсәрләрендә инде *өйрәнү* (IV, 191); *сыгныр* (II, 114) – сыеныр, *угры* (II, 215) – хәзер искергән булып санала; *сыгыр* (II, 312) – сыер, *олуг* (IV, 89) – олы һ.б.ш.

Иске әдәби телдә дә, жирле сөйләшләрдә һәм Г.Тукай әсәрләрендә дә *исә* теркәгеченең фигыль формаларына ияреп килүе үзенчәлекле: *тыңладисәң* (II, 21) – әд. тынласаң, *калдыйсәң* (II, 24) – калсаң, *тапдисәм* (II, 29) – тапсам, *беттисә* (II, 34) бетсә, *киптисә* (I, 206) – кипсә, *яздымсә* (I, 18) – язсам, *үләрсәм* (I, 41) – үлсәм һ.б. Мондый күренеш «Кыйссаи Йосыф»тан башлап актив кулланышта булган, хәзер ул перифериядәге, аеруча Урал тирәсе сөйләшләрендә актив кулланыла.

Фигыльнең *-мак/-мәк* (*бармак*, *кылмак* була), *-ың* (*белең* – әд. белегез) *-макка/-мәккә* (*йөзмәккә*), *-мая* (III, 19) (*ачылмая*, *чәкелмәя*) һәм башка борынғы формалары да Г.Тукайның ижатында әле күзәтеләләр, аның теленең күпмаксатлыгына, тирән һәм бай мәгънәлегенә, эмоциональ-экспрессив яктан да төрлелегенә хезмәт итәләр.

Телебезнең үсеш-үзгәреше, формалашуы процессында фигыльләрдәге зат кушымчалары соңрак һәм зат алмашлыклары нигезендә

ясалганнар (мәсәлән, нократ сөйләшәндә әле дә *киләмин* – әд. киләмен, *барыпсин* – баргансың дип сөйләләр, ягъни зат кушымчаларының тарихи чыганақ формасы сакланып килә). Шундыйлардан тагын сорау кисәкчәсенен урыны ныгып житмәгән булуын күрсәтергә кирәк. Язма истәлекләрдә ул 2 зат кушымчаларынан алда килә торган булган:

Йүсеф әйдүр: «сез бәни сатармусез,

Хәсрәт-Үөрбәт мәйданенә атармусез?

(«Кыйссаи Йосыф»)

Төхфәи Мәрдәннән, У.Имәнидән һ.б.лардан мондый мисалларны күп китерергә мөмкин. Бу күренеш Г.Тукайда да чагылыш тапкан: *күрәмсең* (I, 90) – күрәсеңме, *беләмсең* (I, 198, 213) – беләсеңме, *беләмсез* (II, 66) – беләсезме, *күрәмсез* (II, 88) – күрәсезме һ.б. Мондый үзенчәлек татар теленең барлык диалектларында да теге яки бу дәрәжәдә саклана, халык сөйләшләренең борынгы татар язма әдәби теле белән зур уртақлыгы булуын раслый торган мөһим факт булып тора.

Бер төркем гарәп-фарсы алынмалары, элек актив булсалар да, хәзерге татар язма әдәби телдә кулланыштан төшкәннәр, ә жирле сөйләшләре-бездә исә һаман да яшәешләрен дәвам итәләр. Шуларның Г.Тукай әсәрләрендә теркәлгәннәрен күрсәтеп үтик: *гуаһлык* (II, 174) – шаһитлык, *ялган гуаһлык* (III, 51) – ялган шаһитлык (бу сүзнең *күвә*, *кува* вариантлары татар теленең тубыл-иртыш, бараба диалектларында «шаһит» мәгънәсендә хәзер дә яшәп килә);

Һәнүз (I, 54, 102, 107, 126, 157) – бер дә, *һич тә*, *бәхер* (I, 40, 69, 153) – диңгез (татар язма ядкярләрендә актив булган, хәзерге көндә пермь сөйләшәндә «бака» мәгънәсендәге *бәхерниса*, ягъни диңгез хатыны сүзендә сакланып калган); *әшкяра* (III, 22) – ачык (пермь сөйләшәндә *әшкәрә* булу кызык булу, көлкегә калу, себер диалектлары сөйләшләрендә *әшкәрә* ачык, ачыктан-ачык, ягъни чыганақ телдәгечә); *шәрик* (III, 48) – иптәш, бергә эшләүче (сөйләшләрдә «сабакташ», «дус» мәгънәләрендә; бу сүз әдәби телебезгә дә яңадан кереп килә булса кирәк) һ.б.

Шулай итеп, бөек әдибемиз, милләтебезнең былбылы Г.Тукай әсәрләренең телендәге жирле үзенчәлекләргә кыскача гына күзәтү ясау да аның бай мирасының әлегә кул тимәгән сәхифәләре бар икәннән күрсәтә. Әдибемизнең ижаты, фикер-фәһем тирәнлегенә генә түгел, шуларны белдерә торган сүзләр һәм формаларның күптөрлелегә белән дә гаять бай һәм зур кызыксыну уята.

ТАТАР МӘДӘНИЯТЕНЕҢ БӨЕК ШӘХЕСЕ

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре. Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты.

Ганиев Ф.А. Великий деятель татарской культуры.

Статья посвящена Наки Исанбету (1899-1992) – литературоведу, лингвисту, фольклористу в широком профессиональном смысле.

Исәнбәт Нәкый Сиражетдин улы – драматург, шагыйрь, фольклорчы, галим, тел белгече, педагог – 1899 елның 29нчы декабрендә Уфа губернасы Златоуст өязе (хәзерге Башкортстан Республикасының Салават районы) Малаяз авылында мулла гаиләсендә туа.

Авыл мәдрәсәсендә һәм рус земство мәктәбендә башлангыч белем ала.

1910-12 елларда Уфадагы «Хәсәния», 1912-16 елларда Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәләрендә укый. Уфа Халык мәгарифе институтының (Уфимский институт народного образования) 2 курсы тәмамлаганнан соң, 1921-22 елларда Харьков университетының 3нче курсында һәм Мәскәүдә Көнчыгыш хезмәт ияләренең коммунистик университетында (Коммунистический университет трудящихся Востока) укый.

1917-39 елларда урта уку йортларында, мәктәпләрдә, техникумнарда эшли: 1917-20, 1922-23 елларда туган төбәк авылларында (Таймый, Тазтүбә, Мәсәгут, Малаяз), 1923-30 елларда Уфада, 1930, 1932-37 елларда Казанда, 1938-39 елларда Әтнәдә татар теле һәм әдәбияты, башка фәннәр укыта, педагогик курсларда лектор булып эшли.

1930-32 елларда яшерен контрреволюцион оешма “Жидегән”дә әгъза булып торуда гаепләнгән вакытта “Спартак” фабрикасында эшчә булып эшли.

1939 елның жәеннән башлап профессиональ язучы буларак әдәби һәм гыйльми иҗат эшчә белән генә шөгыльләнә.

Н.Исәнбәт әдәбият майданына бик иртә килә. Унбер-унике яшьләрендә инде ул мәдрәсәдәге иптәшләре арасында шигырьләре

белән таныла, ә ундүрт яшеннән матбугатта басыла башлый: 1914 елда Казанда чыга торган «Ак юл» исемле балалар журналында аның беренче шигырьләре дөнья күрә. 1914-16 елларда яшь каләм иҗат сәләтен поэма жанрында һәм драматургиядә дә сынап карый – «Әмирхан хәзрәт» исемле комедиясен яза һәм «Аң», «Сөембикә» журналларында «Сукбай», «Укытучы кыз» исемле ике поэмасын һәм шигырьләрен бастыра.

Н.Исәнбәт революцияне зур ижади дәрт белән каршылый. Яңа тормыш төзүгә керешкән хезмәт кешеләренең эш-гамәлләрен романтик рух, ялкынлы пафос белән тасвирлаган шигъри эсәрләре, актуаль темаларга багышланган мәкаләләре, меңанлык күренешләрен фаш иткән фельетоннары һәм сатирик комедияләре аны егерменче еллар башында ук әдәбиятның төрле жанрларында эшләүче күпкырлы талант иясе итеп таныта. 1925 елда әдипнең «Чаң» исемле беренче шигъри җыентыгы басылып чыга. Әлегә җыентыкта урын алган һәм ирекле хезмәт тантанасын сәнгатьчә чаралар белән көчле, үтемле итеп гәүдәләндергән «Коммуна тимерлегендә» исемле шигыре аңа зур популярлык китерә – заманында бу шигырьне сәхнәләрдән сөйләләр, мәктәп дәрәсләкләренә кертәләр. Егерменче-утызынчы елларда һәм аннан соң да Н.Исәнбәт поэзия жанрында даими эшләп килә. Халык риваятенә нигезләнеп язылган «Түләк» (1942), совет кешеләренен Ватан сугышында җиңүен һәм фашизмның кешелеккә каршы булган фольклордагы традицион образлар аша гәүдәләндергән «Нужа бабай» (1950) кебек поэмалар һәм

мәхәббәт, табигать турындагы күпсанлы лирик шигырьләр әдип ижатының үзенчәлекле бер өлешен тәшкил итәләр. Язучының аерым лирик шигырьләре («Уракчы кыз», «Син сазыңны уйнадың», «Бормалы су», «Илкәем» һ.б.), көйгә салынып, хәзергәчә халыкның үз жырларыдай жырланып йөри.

Н.Исәнбәтнең нәфис әдәбият өлкәсендәге иң зур уңышлары драматургия белән бәйле. Әле революциягә кадәр үк сәхнә эсәрләре язуда каләм тибрәткәләгән әдип, соңыннан бу жанрга төп игътибарын юнәлтә һәм бер-бер артлы күренекле комедия, драма һәм трагедияләрен ижат итә. Ул – кырыкка якын сәхнә эсәре авторы.

Драматург буларак, Н.Исәнбәт «Һижрәт» (1923) исемле сатирик комедиясә белән таныла. Бу эсәр 1923 елда Уфа театрында һәм икенче елны Казандагы татар театры сәхнәсендә куела башлый. Шуннан соң ижат ителгән «Культур Шәнгәрәй» (1925), «Пикүләй Шәрәфи» (1927), «Портфель» (1929) исемле сатирик комедияләрендә дә автор НЭП чорындагы төрле тискәре типларның тулы бер төркемен сәхнәгә чыгарып бастыра. Н.Исәнбәтнең сатирик комедияләре тормыш материалының, куелган проблемаларының актуальеге һәм характерлар бәрелешендәге яңалыклары белән шул чор татар сәхнә әдәбиятында үзенә бер аерым урын алып торалар.

Нәкый Исәнбәт драматургиясә – жанр ягыннан булсын, тематик яктан булсын, ифрат бай ижат. Иң беренчә чиратта – ул комедия остасы. Аның тапкыр сүзле, юморга бай, гаделлек юлында теләсә нинди авырлыкларны да көр күңел белән жиңеп чыга торган мәшһүр фольклор герое Хужа Насретдин турындагы комедиясә («Хужа Насретдин», 1940) татар сәхнәсендә дистәләрчә еллардан бирле зур уңыш белән бара (берничә мең спектакль). Әдип, гомумән, үзенә әдәби ижатында фольклор материалларыннан бик еш файдалана. Аның, «Жирән Чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Кырлай егетә» (1965), «Хәйләкәр Дәлилә яки «Мең дә бер кичә»дән бер кичә» (1966) кебек комедияләре дә халык

риваятьләренә нигезләнеп язылганнар.

Утызынчы еллардан башлап Нәкый Исәнбәт ил-халык язмышына бәйле вакыйгаларны, масштаблы геройларны һәм тарихи шәхесләренә гәүдәләндерү юнәлешендә зур ижади активлык күрсәтә. Революциягә кадәргә крестьян тормышын һәм андагы фәжигәле күренешләренә калку итеп сурәтләгән «Миркәй белән Айсылу» (1936) драмасы, Борынгы Римдагы коллар восстаниесенә ба-

гышланган «Спартак» (1934) трагедиясә, «Болак арты республикасы» (1940) сатирик комедиясә, беренчә татар артисткасы Сәхипжамал Гыйззәтуллина-Волжская турындагы «Гөлжамал» (1944), Мулланур Вахитовның халык азатлыгы өчен героик көрәшен сәнгатьчә гәүдәләндергән «Мулланур Вахитов» (1946) һәм, ниятьтә, үлемсез шагыйрь Муса Жәлилнең фашист тоткынлыгындагы батырлыгын матур әдәбиятта беренчеләрдән булып чагылдырган «Муса Жәлил» (1954) исемле тарихи-биографик драма һәм трагедияләре белән әдип татар сәхнә әдәбияты үсешенә үзеннән зур өлеш кертә. Бер үк вакытта драматург заман тематикасын да читтә калдырмый. XX гасырның ураталарында жәмгыятьтә шәхеснең урыны һәм роле мәсьәләләрен, кешеләр арасындагы катлаулы әхлакий-этик проблемаларны үзәккә куйган «Рәйхан» (1948), «Гүзәл» (1949), «Зифа» (1954) кебек пьесалар энә шундыйлардан. Образларының тормышчан һәм жанлы булуы, сурәтләү чараларының байлыгы, сюжетның төгәллегә һәм кызыклыгы белән әдипнең бу төр пьесаларыннан аеруча «Зифа» комедиясә зур уңыш қазанды.

Нәкый Исәнбәт – татар халкының тел, әдәбият хәзинәләрен жыю, барлау, гыйльми өйрәнү һәм аларны системага салып, бастырып чыгару өлкәсендә армый-талмый эшләүче күренекле галим дә. Аның тарафыннан эзерләнгән һәм кырык меңгә якын мәкаль һәм әйтемне үз эченә алган өч томлык «Татар халык мәкальләре», ике томнан гыйбарәт «Татар теленең фразеологик

сүзлеге», күләмле «Татар халык табышмаклары» һәм балалар фольклоры жыентыклары үзләренә тулылыгы-киңлеге, авторның һәр жанрга биргән гыйльми-тарихи аңлатмалары белән татар халкы авыз ижатын өйрәнү юлында фәндә ирешелгән беренче фундаменталь хезмәтләр булып санала. Өч томлык «Татар халык мәкальләре» китабы өчен әдип-галимгә 1968 елда Татарстан АССРның Габдулла Тукай исемендәге республика премиясе бирелде. Нәкый Исәнбәт 28 исемлеккә (вариантка) таянып «Идегәй» дастанынын жыйма (критик) текстын эшли.

Нәкый Исәнбәтнең татар әдәбияты һәм мәдәнияте тарихы, татар теле һәм стилистикасына караган күпсанлы башка фәнни хезмәтләре дә билгеле.

Ул, шулай ук, балалар әдәбияты һәм әдәби тәржемә өлкәсендә дә нәтижәле эшли. Аның «Куян мажаралары», «Мырау батыр» китаплары киң тарала һәм күп телләргә тәржемә ителә. Шулай ук башлыча фольклор материалларына нигезләнеп язылган «Ни өчен ни булган, яки утыз ялган», «Нәниләр шатлана», «Балалар дөньясы» кебек китаплары балалар арасында яратып укылдылар һәм укылалар.

Н.Исәнбәт үзенә хезмәтләрендә билгеле бер дәрәжәдә татар теле мәсьәләләренә дә туктала. Ул – бер сүз төркеме итеп йөртелгән исемнәрнең шул сүз төркеменә сыешып бетмәвен күрсәтә. Төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә күп кенә исемнәрнең сыйфат булып килүен ул телләренә бер үзенчәлеге дип саный. Исемнәр сыйфат урынына килә (*тимер каләм: тимер – сыйфат функциясендә*) дип яза.

-лы/-ле, -сыз/-сез кушымчаларының, татар тел белемдә беренчеләрдән булып, ике функциядә йөрүен билгеләп үтә (форма ясагыч һәм сүзьясагыч булуларын).

Күп кенә тюркологлардан аермалы буларак, әдип тизмә фиғыльләренә лексик берәмлек, мөстәкыйль сүзләр дип саный.

Ул 1949 елда татар теленең дүрт томлык аңлатмалы сүзлеген төзүгә сорап Тел, әдәбият һәм тарих институтына мөрәжәгать иткән. Әмма Институт галимнең бу мөрәжәгатен җавапсыз калдырган. Сүзлекнең зур күләмле аңлатма-проспекты Институтның архивында саклана (Н.Исәнбәт. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге (проспект). Казан, 1949, СССР ФА Казан филиалы архивы, 5нче фонд, 19нчы язма, 52нче

берәмлек).

Әгәр үз вакытында Институт бу мөрәжәгаткә колак салса, бүгенге көндә татар лексикографиясе Владимир Даль төзегән рус теленең 4 томлык аңлатмалы сүзлеге тибиндагы кыйммәтле лексикографик хезмәткә ия булып иде.

Н.Исәнбәт 1950 елда басылып чыккан «Татарча-русча сүзлек»нең төп авторларынан берсе. Бу хезмәт сыйфаты ягыннан ул вакыттагы күп кенә сүзлекләрдән югары тора.

Әдип борынгы кулъязмалар, текстлар белән шөгыльләнеп килә. Ул үзенә тынгысыз археографик эзләнүләре нәтижәсендә байтак кулъязмалар таба һәм алар хәзерге көндә варисларының көтепханәсендә саклана. Билгеле булганча, Н.Исәнбәт Казан ханлыгы чоры шагыйре Мәхмүд углы Мөхәммәдъярның «Нуры содур» исемле поэмасын беренче булып таба. Моңа кадәр ул поэма бөтенләй билгеле булмый. Әдипнең «Нуры содур» поэмасын табуы әдәбият тарихында Мөхәммәдъярны яңадан ачу булып тора.

Н.Исәнбәтнең Н.Сәгъди белән бергәләп язган башкорт һәм татар теле әлифбалары (1926, 1927) ул вакыт өчен беренче әлифбалардан санала, алар башкорт һәм татар әлифбалары арасында күренекле урын алып тордылар, ул чорда мәктәпләрдә иң төп кулланма тәшкил ителәр.

Нәкый Исәнбәт А.Пушкинның «Бахчисарайский фонтан» («Бакчасарай фонтаны», 1937), «Полтава» (1937) поэмаларын, «Каменный гость» («Таш кунак», 1937) трагедиясен, Мольерның «Тартюф»ын (1937), Шекспирның «Гамлет»ы («Җамлет») (1950) белән «Король Лир»ын (1944), А.Грибоедовның «Горе от ума» («Акыллылык бәләсе», 1946) комедиясен татар теленә тәржемә итте.

Әдәбият, мәдәният һәм сәнгать өлкәсендәге нәтижәле хезмәтләре өчен Нәкый Исәнбәт Ленин ордены (1957), Хезмәт Кызыл Байрагы (1970), Халыклар дуслыгы (1979) орденнары белән бүләкләнде һәм 1957 елда Татарстан АССРның, ә 1959 елда РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исемгә лаек булды. 1986 елда аңа Татарстан Республикасының халык язучысы дигән исем бирелде.

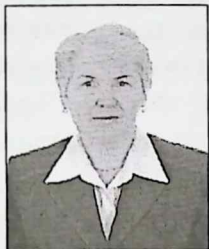
Н.Исәнбәт – 1939 елда СССР Язучылар союзына алына.

1992 елның 15нче сентябрәндә Казанда вафат була.

ХАЖНАМӘЛӘРДӘ ТРАДИЦИЯЛӘР КҮЧҮЧӘНЛӘГЕ ҺӘМ ЯҢАЧАЛЫК

Әнисә Алиева

ӘНИСӘ ХӘНИФ кызы АЛИЕВА – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты текстология бүлегенә баш гыйльми хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре. Күпсанлы фәнни хезмәтләре татар әдәбияты тарихы һәм текстология фәне өлкәсенә карый.

Алиева А.Х. Преемственность традиций и новаторство в хаджنامه.

В статье рассматривается один из видов путевых записок – хаджنامه. Анализируется эволюция жанра, представляющего определенный пласт татарской литературы как в идейно-содержательном, так и в художественном планах.

Татар әдәбиятында сәяхәтнамә жанрында иҗат ителгән юлъязмаларның бер төрөн – хаж кылу максаты белән исламда изге саналган урыннарга сәфәрне тасвирлаган әдәби ядкәрләренә хажнамә дип атап йөртәләр.

Хажнамәләр аз өйрәнелгән жанр. Дөрес, мондый әсәрләрнең кайберләре революциягә кадәрге матбугатта аерым китап итеп тә бастырылып таратылган. Әмма бу жанрга караган ядкәрләрнең абсолют күпчелеге – татар әдәбиятының, мәдәниятенә фәлсәфи, рухий-эстетик үсешенә төшөнү, аңлап житкерү өчен беренчел чыганак булып хезмәт итәргә тиешле; гарәп графикасында язылган мондый юлъязмалар, өйрәнелмәгән килеш, хәзерге укучыга барып җитә алмыйча, китапханә һәм архив фондларында хәрәкәтсез ятуларын дәвам итәләр.

Хажнамәләренә, нигездә, тормыш-көнкурештә конкрет бер вазыйфа үтәү, максатка ирешү юлында иҗат ителгән язмалар, ягъни функциональ жанрлар рәтенә дә кертеп карарга мөмкин булып иде. Әмма тормыш таләпләре белән барлыкка килгән, ягъни мөһим мәселәләр кешегә фарыз булган гамәлне үтәү белән бәйлә сәфәрне тасвирлаган мондый язма истәлекләренә үз чорының әдәбияты үсешеннән аерып карарга ярамый. Чөнки мондый истәлекләрдә, конкрет фактларны теркәү кебек коры эш кәгазьләреннән аермалы буларак, авторның хисләре чагылышын, аның фәлсәфи фикерләрен, әйләнә-тирәдәге гел алышынып торган вакыйга-күренешләргә мөнәсәбәтен эченә алган лирик чигенешләргә дә урын бирелгән. Хажнамәләрнең проза белән языл-

ган һәм шигъри юлларга салынып, тезмә формада иҗат ителгәннәре дә сакланып калган. Аларны үз чорының поэзия үрнәге итеп тә карарга мөмкин.

Хажнамәләрдә сурәтләнү объектын хаж ритуалларын үтәү максаты белән юлга чыгып, чынбарлыкта башкарылган реаль сәфәр вакытында сәяхәтче авторның Хижаз өлкәсендәге мәселәләр өчен изге, иң мөһимдәс саналган истәлекле урыннарны күрү, ислам динендәге йолаларны үтәү, чит җирләрнең табигатен, башка халыкларның мәдәниятен, горәф-гадәтләрен, көнкүрешен күзәтү нәтижәсендә күңелендә туган тәэсирләре, уй-фикерләре тәшкил итә.

Хажга баруның традицион мотивы, әлбәттә, Коръәндә тасвирланган һәм Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормышы белән бәйлә изгеләштергән урыннарны үз күзгә белән күрү һәм анда догалар укып хаж гамәлләрен үтәү булган. Шуңа рәвешле хажлар күңелләрен сафландырып, фани һәм бакый дөньядагы килчәк тормышлары өчен рухий көч туплаганнар.

Хажнамәләрнең барлыкка килү тарихы, күпләп иҗат ителүе татар халкының рухий тормышында, тарихый-мәдәни хәрәкәтнең, әдәби процессның катлаулы үсеш юлын күрсәтә торган эһәмиятле фактор булып тора.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, юлъязмалар язучу практикасы әдәбиятыбызда шактый күптәннән башланган булса кирәк. Чөнки “болгар кешеләре X–XI гасырлардан ук Гарәбстанга хаж кылырга һәм белем алырга барып йөргәннәр” [1, 50] дип яза Г.Тәһиржанов. Хажга бару белән бәйлә рәвештә, шуңа сәфәрләрнең нәтижәсе буларак,

хажнамәләр иҗат ителә башлаган, юльязмалар барлыкка килгән дә инде.

Мондый төр язмалар рус әдәбиятында да күзәтелә. Рус әдәбиятының борынгы чорын өйрәнгән галим Б.Рифтин юльязмалар “күпчелек илләрдә кешеләрнең изге урыннарға бару практикасы, ә соңрак вакытларда миссионерлык эшчәнлегә белән тыгыз бәйләнештә барлыкка килә” [2, 18] дип күрсәтә. Русларда, мәсәлән, христиан диненең изге урыны саналган Иерусалимга барып Иисус Христос һәм аның анасы изге Мария белән бәйле урыннарға хаж кылу традициясе шулай ук бүгенгәчә дәвам итеп килә. Шундый сәяхәтләр нәтижәсендә туган юльязмаларны “хожение”, “ходжение” дип атап йөртәләр һәм алар XII гасырдан башлап сакланып калган дип күрсәтелә; рус әдәбияты галимнәре конкрет үрнәкләр итеп “Поклонение святого града Иерусалима” (XVI в.), “Хожение игумена Даниила” (XIV в.), “Хожение Трифона Коробейникова в Царь-город, Палестину и на Афон” (XIV в.), “Повесть о святых и богопроходных местах святого града Иерусалима Гавриила Назаретского” (XVIII в.) дигән язмаларны китерәләр.

“Сперва создавался жанр “хождения” по содержанию своему преимущественно религиозного характера”, – дип яза рус әдәбиятында шундый юнәлештәге әсәрләрне өйрәнүче галим В.П.Адрианова-Перетц. Аларда дини-рухый моментларны сурәтләү өстенлек итә, дип күрсәтә галим [3, 93-125].

Татар әдәбиятында әлеге “хожение”ларне хәтерләткән “хажнамәләр”гә функциональ яктан якын килсәк, аларда, әлбәттә, төп игътибар хаж гамәлен үтәүгә, аның һәр ритуалын жентекле тасвирлауга юнәлдерелгән. Мәккә һәм Мәдинә шәһәрләре тирәсендәге изге урыннар, исламда хөрмәт ителгән шәхесләрнең каберләренә зиярәт итүләр. Коръәндә искә алынган пәйгамбәрләр белән бәйле легендар риваятьләр китерелә. Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның тарафдарлары искә алына, алар тормышына бәйле истәлекләр биредә риваятьләргә төрле фантастик элементлар өстәлеп, фактик яктан чын, дәрәҗә һәм төгәл мәгълүматлар белән бергә үреләп, кушылып бирелгән. Һәр хажнамәнең үзәк өлешен хаж кылу ритуалларын үз тәртибе белән тәфсилләп итеп аңлату алып тора.

Хажнамә жанрына синкретизм хас: бер үк вакытта ул әдәби әсәр дә, социологияне (жәмгыять һәм аның үсеше турындагы тәгълимат), дини өйрәтмәләрне дә, табигать белемен дә үз эченә алган. Шулай ук вакытта хажнамәләрдә патриотизм

һәм гуманизм идеаллары, көнкүрештәге аерым моментларны, жанлы колоритны нечкә тоемлау, гади халык сөйләмә элементлары да бар. Очеркка хас элементлар да күзәтелә: география, тарих, табигать фәннәренә караган мисаллардан файдалану нәтижәсендә жиһанны образлы итеп күрә белү һ.б.

Хажнамәләрнең барысына да хас, уртак бер элемент – төгәл маршрутны күрсәтү, Хижазга илтә торган юлларны тасвирлау санала. Чөнки Россия мөселманнары хаж сәфәренә берничә төрле маршрут белән йөргәннәр [4].

Шуның белән бергә һәрбер хажнамәдә төрле күләмдә, әмма барысы өчен дә уртак сыйфат – авторның үзе турында белешмәсе, ягъни аның образы чагыла, маршруты тасвирлана. Юлда күргәннәргә авторның шәхси мөнәсәбәте күренә. Ул үзенең эрудициясеннән чыгып язмасын образлы чагыштырулар белән бизәп, урыны-урыны белән лирик чигенешләргә дә урын бирә, әйләнә-тирәдәге тормышка, реаль дөньяга битараф түгеллеген күрсәтеп бара. Мондый сыйфатлар инде авторның идея-эстетик карашларының язма ядкәрләрдә чагылышы, әдәби казанышларыбызның хажнамә жанры аша халыкка житкерелүен, жанрның әдәбиятта популярлыгын, аның халыкчанлыгын, сыгылмалы, киң кысалы булуын раслаучы дәлил булып тора.

Алга таба фикеребезне дәлилләү өчен “Мортаза бине Котлыгыш әс-Симети сәяхәтнамә”се (1698), “Мөхәммәд Әмин сәяхәтнамә”се (1782), Әбелмәних Каргалыйның хаж сәфәре турында шигъри сәяхәтнамәсе (1816), Гали Чокрыйның “Хажнамә”се (1872), “Рихләт әл-Мәржани” (1880), Әхмәтшаһ Әхмәтжан улы әл-Казаниның “Сәфәр әл Хижаз” (1909) исемле хажнамәләренә мөрәҗғәгать итәчәкбез. Әмма бу исемлек шактый озын, болар белән генә чикләнми әле.

Татар әдәбиятында бүгенге көндә сакланып калган хажнамәләрнең иң элгәреләре XVII-XVIII гасырларга карый. 1699 елга туры килгәннен авторы Мортаза бине Котлыгыш әс-Симети. Ул заманы өчен гаять дәрәҗә гыйлем иясе, Дагстанда белемен камилләштергән, күп жырларда сәяхәт иткән, дөнья гизгән, Хижаз өлкәсенә барып хаж гамәлләрен үтәгән. Замандашларына сәяхәтче буларак кына түгел, ә галим-педагог буларак та яхшы таныш булган. Мәдрәсәдә мегаллим булып, талантлы шәкертләре булуы да билгеле, дин гыйлеменә багышланган аерым хезмәтләр дә язган. Әс-Симетиниң юльязмасы – күләм ягынан зур булмаган Гарәбстанга хажга баруы хакында яз-

ган озын хаты, дөресрәге аның күчермәсе. Бу язма Р.Фәхретдиновның “Асар”ында урын алган [5]. Әсәренң оригиналы һәм башка күчермәләре табылмады. Ул тулысынча юлъязма жанрында язылган, хаж маршрутын сурәтләнә. “Бу язманы “хат” дип атау бәхәс уята, – дип яза М.Гайнетдинов. – Автор бу бәләкәй хажнамә композициясен оештыруда хат калыбын сайлый. Эмма ул традицион башлам өлешендә генә күзәтелә. Язманың 80-90 %ында исә хат калыбы белән бәйләнеш юк. Ул шәкертләренә хажга бару маршруты турында информация бирә. Анда барып изге урыннарны күрергә дәртләнәдерә. Функциональлек (бару һәм хаж йолаларын үтәү юлларын өйрәтү) аны дини әдәбият исемлегенә кертә” [6, 52-53].

XVIII гасырның 80нче елларында хажда булган Мөхәммәд Әмин Гомәр улының хажнамәсе бу жанрның бер үрнәге булып тора. Юлъязма “Мөхәммәд Әмин Гомәр углы сәяхәтнамәсе” исеме белән нәшер ителгән [7].

Текстның композициясе авторның 1783 елда Казан өязе Яңа Кишет авылынан Гарәбстанга хаж кылу максаты белән чыгып китүен тасвирлау белән башланып китә. Хажнамә изге урыннарны, мөҗизага тиң риваятьләренә тасвирлауга багышланган. Автор, укучы игътибарын җәлеп итү йөзеннән булса кирәк, гиперболалар кулланган, уйдормалар, кеше ышанмаслык дәрәжәдә күпертеп күрсәтүләр дә шактый. Автор фантазиясе дә күп урынны алып тора. Мәсәлән, Истанбул шәһәрен ул болай сурәтли: “Һәркем ирсә Истанбул каласының олуглыгын сорасаңыз мәгълүм кылаек: өч йөз алтмыш капусы вардыр. Һәр капуның аралары сизгезер чакырумдыр. Янә шәһәр эчендә урамының – хисабы сиксән мең урамдыр, һәр урамда икешәр кеше каравыл – һәр кичә 160 мең каравыл буладыр. Шәһәрнең эчендә жиде таг вардыр, янә жиде дәрҗәсы вар ... дүрт мең жомга мәсҗедә вар. Айә Суфия мәсҗеденең 999 тәрәзәсе вардыр, 150 терәге вардыр. Мәрмәр ташыннан, бәгъзысы ак, бәгъзысы кызыл, бәгъзысы кара, бәгъзысы яшел. – Янә шул ук Истанбул шәһәрнең әйләнәсе жөмләсе 2880 чакрум ... тәшкит итә” [7, 26].

Бу хажнамәдә Салих пәйгамбәрнең үз кауменә күрсәткән мөҗизасы: таштан тәвә чыгарып аның балалавы, сөт бирүе турындагы легенда белән дә очрашабыз. Жирдә беренче мәртәбә кылынган жинаять, кан кою – Адәмнең уллары (Кабилнең һабилне үтерүе) турындагы риваять һәм шул урынны күрү, тетрәндергеч хәлне искә төшерү дә бар. “Бу таудан кан сыман тамчылап,

таш һаман да елый” [7, 18] дип сурәтләнә. Бу сюжет соңгы чор татар әдәбиятына да үтеп керде. Борынгы яһүд мифологиясенә нигезләнеп, Н.Такташ 1923 елда “Жир уллары” трагедиясен иҗат итте.

Соңга таба, XIX гасырда иҗат ителгән хажнамәләр исә бүгенге көнгә күпләп килеп җиткәннәр. Аларда инде реальлек, чынлык өстенлек итә, баштан ук дөньявильлек элементлары белән сугарылганнар. Дөрес, боларда да үзәктә төп максат – исламның бишенче терәге булган хаж гамәлен башкару, изгеләр каберләренә зиярәт итү, ислам тарихы белән бәйлә урыннарны күрәп йөрү, аларны идеаллаштыру һ.б. шундый мәгълүматлар тора.

Шулар арасында хажнамәләренң яңа үрнәген – 1816 елда Әбелмәних Каргалыйның хаж сәфәрәненә багышланган юлъязмасын очратабыз [8]. Анда биографик мәгълүматлар, шигъри хикәяләр, мәдхия элементлары, авторның чит җирләрдә күргәннәре хакында фәлсәфи уйланулары киң урын алган. Юлъязмада “изге” гарәп җирләрен идеаллаштыру традициясе дә сакланган. Ләкин шагыйрь бу жанр үсешенә шактыйгына яңалыклар да алып килә. Беренчедән, автор әсәрен шигърь белән язган. Димәк, хажнамә жанры матур әдәбиятның, поэзиянең органик бер өлешенә эверелә. Юлъязмаларның поэтик тел белән язылган яңа формасы барлыкка килә, лирик-публицистик башлангыч көчәя. Икенчедән, шагыйрь Көнчыгыш илләрендә, мәсәлән, Каһирәдә чагында Мисыр идарәчесе Мөхәммәт Галинең башкарган эшләренә сокланып, аңа дан җырлый. Берничә гасыр Төркия колониясе булган илне феодаль торгынлыктан, артталыктан чыгару, хужалык, фән һәм культурасын Европа тибында яңарту юнәлешендә Мөхәммәт Гали үткәргән реформаларны мактый. Киң карашлы, булдыклы дәүләт эшлеклесе реформаторлык эшчәнлеген күрәп алу һәм аны югары бәяләү Ә.Каргалыйның прогрессив карашлы фикер иясе икәннен раслап тора. Әсәренң азагында автор “булдыклы кеше”гә, мәгърифәткә, гыйлемгә дан җырлый һәм шуңа ирешү юлында армый-талмый тырышырга чакырып, фәлсәфи-мәгърифәтчел фикерләрен үткәрә [9]. Өченчедән, үзе турында мәгълүмат биргәндә, Әбелмәних “рәгъятә Мәскәви”, ягъни үзенң Россия гражданины булуын ассызыклай. Бу – игътибарга лаеклы, мөһим момент, моңарчы татар язма поэзиясендә Россия – уртак ватан темасы бик очрамай.

Шушы ук мотив – туган илне өзелеп сагыну, ватанга көчле мэхәббәт тойгысы аның юльязмасына чит илләрдә йөрүен сүрәтләгәндә килеп керә. Шагыйрь туган илне сөю, патриотизм хисен кешенен күңелендәге иманы итеп карый:

*Шәүки мәскән китмәз имеш көлле хин,
Газме ризғатъ әйләмешем бәгъде зин.
Зира имандин ирер хөббе ватан,
Дәрдилә кидәр үләнчә мәрд вә зән.*

Тәржемәсе:

*Туган илне сагыну һич китми икән,
Кайтам илемә – аңа эңитми икән,
Чөнки ватанны сөю – иман ул,
Ир-хатынның үлгәнчә саклаган тойгысы ул.*

Ә.Каргалыйның юльязмасы шигырь белән язу традициясен, ул керткән идея яңалыкларын берәз соңрак Гали Чокрый алга таба үстерә. Шагыйрьнең “Хажнамә”сендә [10] (1873-74 елларда язылган) проза белән хикәяләр эмоциональ төсмер алып шигъри юллар белән чиратлаштырыла. Идея-эчтәлек ягына килгәндә исә, беренчедән, автор татар укучысына шактый киң географик мәгълүматлар бирү, аның мәгърифәтен арттыру максатын куйса, икенчедән, ул, реалистик фикер йөртеп, чынбарлыкка ачык күз белән карый – “изге” гарәп илләрендәге артталыкны тәнкыйть итә, фән-техника ягыннан чагыштырмача алга киткән Россиягә, Европа илләренә йөз тотарга кирәклеке искәртә.

Шул рәвешле хажнамә жанры татар әдәбиятында мәгърифәтне пропагандалауга да өлеш кертә башлый, әдәби планга күчә бара.

Гали Чокрыйның “Хажнамә”сендә бу яңалык аеруча калку күренә башлый. Бу әсәр функциональ жанр кысаларыннан чыгып яңа, үзенчәлекле, реалистик төсмерләр ала. Тарихый чынбарлык алгы планга чыга. Мәсәлән, Россия тимер юлларын, Одесса порты хужалыкларын, таможня чиновникларының эшен сүрәтләү – болар инде традицион хажнамәләргә ят элементлар. “Хажнамә”нең авторы ерак сәфәргә юнәлеп үзен чын рационалист, юлда очраган хәлләр турында нык уйланучы, акыл бизмәне аша уздырып фикер йөртүче, аңларга тырышучы шәхес буларак күз алдына баса. Көнкурәштәге бер нәрсә дә аның игътибарыннан читтә калмый. Тирәлек (пейзаж), яшәеш, тарихый, социаль-икътисадый мотивлар да әсәрдә тиешле урынны алган. Әсәрдәге жанр үзенчәлеген билгели торган традицион элементлар да шушы тормышчан

һәм тарихый конкретлыкны формалаштыра торган үзенчәлеккә – әдәби алымга әйләнеп калалар. Нәтижәдә бу хажнамә әдәбият майданына яңа реалистик юнәлешне алып килгән әсәр буларак кабул ителә. Бу фактлар, үз чиратында, жанрның мөмкинлекләре киңәюне раслый.

Татар әдәбиятында сәяхәтнамә жанрының аеруча активлашып китүе, ижтимагый әһәмиятле әсәрләр язылу, һичшиксез, милли үзгәрештә оешып житкән XIX гасырның икенче яртысында күзәтелә. Моның төп сәбәбе – жәмәгәтчелеккә мәгърифәтчелек идеяләрен үтемле итеп житкерү булса кирәк.

Юльязмалар исә башка халыклардагы фәнни-техник, мәдәни һ.б. казанышларны укучыга житкерү өчен иң кулай жанрлардан санала. Шундый ижтимагый әһәмияте ягыннан мөһим татарча сәяхәтнамәләр-хажнамәләр арасында Ш.Мәржанинең хажда булып, юлда күргәннәрен тәфсилләп язган сәяхәтнамәсе “Рихләтел-Мәржани” исеме белән 1898 елда басылып чыга [11].

Күренекле дин галиме, тарихчы буларак, бу шәхес төрки дөньяга һәм гарәп илләренә танылган була. Ш. Мәржани исламның бишенче багасы булып хаж гамәлен үтәү максаты белән 1880 елда Хижазда йөри, хаж гамәлен кылып кайта. Бу сәфәрдә Шәрәкынең күп шәһәрләрендә була, сәяхәт итә. Шул вакытта көндәлек дәфтәре рәвешендә юльязмалар алып бара. Аның юльязмасы шулай ук тормышчанлыгы, реальгә белән аерылып тора. Биредә чын мәгънәсендә тарихый чынбарлык ярылып ята. Ул һәр жирдә заманының галимнәре, шөһрәтле кешеләре, дәүләт эшлеклеләре белән очраша, фикер алыша. Юльязмасында конкрет, тарихый шәхесләр: Истанбулның юстиция министры Жәүдәт паша, прогрессив дәүләт эшлеклесе мәгариф министры Мөниф паша, Тышкы эшләр министры Гасыйм паша һ.б. белән әңгәмәләрен тасвирлый. Бу галим зат әлегә шәхесләр белән тарих, әдәбият, сәнгать турында сөйләшүләренә үзен сәяхәтнамәсендә күп урын бирә. Мәржанинең юльязмасы материалның киңлегә, төрлелегә, язу стилинең эмоциональгә белән публицистика кысалары белән генә чикләнмичә, әдәби очеркны хәтерләтә.

Шул исәптән 1895 елда Россиянең Жиддә шәһәрләрендә илчелегенә эшкә җибәрелгән татар мулласы Шакиржан Ишәевнең хажнамәләр традицияләрендә иҗат ителгән, хаж йолалары турында күргән-белгәннәрен теркәгән юльязмасы “Мекка – священный город мусульман”

дигән исем астында “Средне-Азиатский вестник” журналында басылуын әйтергә кирәк [12]. Рус укучысына тәкъдим ителгән бу сәяхәтнамә яңача эчтәлек белән бастылган. Автор ритуаллык белән генә чикләнмичә, сәяхәтнамә жанрына моңарчы очрамаган хасиятләр, үзенчәлекләр керткән. 1891 елда Жиддәгә Россиянең беренче консулы итеп жиберелгән һәм хаж вакытында ваба авыруыннан вафат булган Шәһимәрдән Ибраһимовның эшчәнлеге, тәржемәи хәле, үлеми вакыйгаларына кагылышлы материалларны туплап яктырткан.

XX гасыр башында (1909 елда) хажга барган Эстәрлетамак мулласы Әхмәтшаһ Әхмәтжан углы әл-Казаниның “Сәфәр әл-хижаз” исемле хажнамәсе 1911 елда китап булып басылып чыга [13]. Бу әсәр традицион, ритуал хажнамәләренә хәтерләтә. Хаж гамәлен үтәү һәм изге урыннарга сәяхәт 4-5 айга якын дәвам итә һәм бик җентекле итеп тасвирлана. Бу әсәренң әһәмияте шунда: беренчедән, инде хажилар ерак юлны гажәп җиңел, тиз вакыт аралыгында, комфорт белән үтәләр. Юл йөрүләр мәшәкәтсез – ерак аралар поезд һәм пароход белән, якын-тирәләрдә хәрәкәт дөяләргә менеп, фәйтунга, трамвайга, машинага утырып башкарыла. Икенчедән, әсәрдә автор үзе булган җирләрнең табигатенә аеруча игътибар итә. Автор, Мәдинә шәһәрен тасвирлап, аның табигате хуш вә ләтәйф, тирә ягы бакчалар белән уратып алынган ди. Дамаск шәһәре күренешләре дә аңарда соклану тудыра: “Димәшккә гаять хозур шәһәр икән, һәр тарафы бакчалар. Шәһәрнең уртасында зур су ага. Башка кое һәм чишмәләр дә күп. Һәрбер мәсҗеднең эчендә су бар, хәтта һәрбер өйгә дә су китерелгән диләр. Әгәр дә өенә су кертелмәсә, кира хакы бушлай була диләр” [13, 37].

Автор Мәдинә шәһәренң бик борынгы һәм гаять бай китапханәсендә дә була. Анда кулына Коръән тәфсире алып укый. Измир китапханәсе фондлары белән таныша. Шуңа рәвешле хажнамәләргә табигать тасвиры, мәгариф һәм мәдәният проблемалары килеп керә.

Автор биредә, Мәккә шәһәрендә торганда татар халкының мәшһүр сәяхәтчесе, танылган дини, иҗтимагый-сәясәт эшлеклесе, язучы-публицист булып танылган Габдрәшид Ибраһимов белән очрашуы хакында да сөйли. 1909 елның июнендә Г.Ибраһимов икенче мәртәбә Мәккә, Мәдинә шәһәрләренә килеп хаж гамәлен башкара. Ул ике мәртәбә хажда була. Беренчесе 1879 елда – ул чакта Мәдинәдә калып, 4 ел мәдрәсәдә укый.

Әхмәтшаһ әл-Казани аны элек тә белгән булса кирәк, биредә гел бергә йөрергә тырышалар. Бирегә Г.Ибраһимов Япониянең дәүләт эшлеклесе Котаро Ямаока белән килгән була. Аның яңа исеме япон Гомәр әфәнде икән. Автор очрашуны болай тасвирлый: “Казый Габдрәшит әфәнде япон Гомәр әфәнде илә килделәр. Күрештек. Гомәр әфәнденең иман китерүенә уникаль көн булды диде. Габдрәшид әфәнде Гомәр әфәндегә русча Кәгъбәтулланың сыйфатларын баян итте. Бу дөньядагы барлык мәселмәннарның Кәгъбәгә йөз тотып гыйбадәт итүләре бер иттифакта булу максатында эшләнә дип сөйләде” [13]. Г.Ибраһимов 1908 елның ноябреннән 1909 елның июненә хәтле җиде-сигез ай бие Япониядә торып, бу илнең хәрби һәм җитәкче органнары, элитасы белән очрашып, эшлекле сөйләшүләр алып бара. Ул күтәргән мәсьәләләрнең берсе – исламны Япониядә җәелдерү, анда мәчетләр төзү проекты була. Таксәши Охара һәм Котаро Ямаока исемле Япония эшлеклеләрендә үз фикерләренә теләктәшлек таба. Соңгысы хәтта исламны кабул итеп мәселмән була һәм Г.Ибраһимов белән берлектә хаж кылырга Мәккә шәһәренә сәфәр итә. Ул тарихта хажга барган беренче япон кешесе исәпләнә [14].

Күренгәнчә, хажнамәләрдә халык тарихы, аерым тарихый шәхесләргә кагылышлы материаллар, реаль фактлар белән дә очрашабыз.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, хажнамәләренә гомумиләштереп караганда, аларның барысын да конкрет традицияләр күчәлтә бер жанр итеп берләштерә һәм бер-берсе белән бәйләнештә карарга фәнни җирлек тудыра (хәтта авторлары төрле чорда яшәсәләр дә).

Хажнамәләренң гасырлар буена үзләренә генә хас уртақ сыйфатлары барлыкка килгән һәм бу хәл, үз чиратында, әлеге жанрның язылу нормаларын китереп чыгарган. Әмма жанр спецификасы буенча бер юнәлештә үсеш кичерсәләр дә, структур компонентлары ягынан уртақ булсалар да, бу ядкәрләр бер-берсеннән конкрет идея-эчтәлекләре, әдәби эшләнешләре белән аерылып торалар. Бу ядкәрләрдә традицион дини-ритуаллык белән бергә дөньявилик үреләп бара. Үз укучысына башка кыйтгалар хакында мәгълүмат бирү, реалистик элементлар: тарихыйлык, тарихый фактлар, тарихый шәхесләр белән очрашуларны тасвирлау урын алган. Мәгърифәткә, прогресска өндәү дә чагылыш тапкан.

Гомумән, хажнамәләр әдәбиятыбыз тарихын-

да әдәби күренеш буларак лаеклы урын алырга милли, әдәби мирасыбызның байлыгын чагыл-
һәм жентекле өйрәнелергә хаклы эсәрләр. Алар дырган бер катламын тәшкил итәләр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Тагиржанов Г. Влияние поэмы Фирдауси «Йусуф и Зулейха» на «Киса-и Йусуф» Али и «Йусуф и Зулейха» Шайяд Хамзы//Палестинский сборник. Ближний Восток и Иран. Вып. 21(84). – Л., 1970. – С. 40-58.
2. Рифтин Б.А. Типология и взаимосвязи средневековых литератур//Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. – М.: Наука, 1974. – С. 9-68.
3. Адриянова-Перетц В.П. Афанасий Никитин – путешественник-писатель//Хождения за три моря Афанасия Никитина. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – С. 93-125.
4. Сибгатуллина А.Т. Татарские хаджнамэ//Проблемы филологии народов Поволжья. Межвузовский сборник научных статей. – Москва-Ярославль: Регидер, 2007. – С. 112-115.
5. Котлыгыш эс-Симети. Сәяхәтнамэ//Асар. 2 нче жөзү. – Оренбург: Типография Г.И. Каримова, 1901. – 33-36 б.
6. Гайнетдинов М. Хакыйкәт юлыннан. Әдәби тәнкыйть (На пути истины. Литературная критика). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 319 б.
7. Мөхәммәдәмин Гомәр углы сәяхәтнамәсе//Ике хажинең рихләтнамәләре (Путевые записки двух хаджиев). – Казан: Типография Казанского университета, 1862. – 13-27 б.
8. Тәрҗеман хажы Әбелмәних әл-Бистәви әл-Сәгыйди. – Казан: Казан ун-ты матбагаты, 1845. – 11-22 б. (гарәп графикасында).
9. Садретдинов Ш., Гайнутдинов М. Татарская поэзия I половины XIX века. Абульманих Каргали. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1978. – 35с.
10. Чокрый Гали. Дастан хаджнамэ// Иман нуры. – Казан, 1998. – № 3, 27-48 б.; № 5, 27-38 б.; № 7, 25-45 б.; № 12, 28-48 б.; 1999. № 7, 30-47 б.
11. Мәрҗани Шиһабетдин. Рихләтел-Мәрҗани. – Казан: Кәримовлар матбагасы, 1898. – 80 б. (гарәп графикасында).
12. Ишеев Ш. Мекка – священный город мусульман//Средне-Азиатский вестник. – Ташкент: Типо-литография торг. дома “Ф. и Бр. Каменские”, 1896. – № 11, с. 60-81; № 12, с. 43-83.
13. Әл-Казани Әхмәтшаһ Әхмәтҗан углы. Сәфәр әл-Хиҗаз. – Стәрлетамак. 1911. – 45 б. (гарәп графикасында).
14. Усманова Л. Первые мечети в Японии// Татарский мир. – 2007, №7, с. 16.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Әхмәтҗанов М.И. Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 351 б.

Казан Идел белән Урал арасында яшәгән татар халкының бабалары тарихына кагылышлы 70тән артык язма тарихи чыганаclar тасвирлана. Аларның күпчелек өлеше матбугатка беренче мәртәбә тәкъдим ителә. Шулар арасында болгар этногенезына караган язмалар да бар. Китерелгән шәрәжә текстлары татар халкының Нугай Урдасы варислары булуын расларга җитәрлек.

Хезмәттә файдаланылган шәжәрә текстлары башка язма документлар белән берлектә – төрле телләрдә сакланган борынгы тарихи хроникалар, эпиграфик чыганаclar, татар дастаннары белән берлектә комплекслы өйрәнелгән.

Бу китап татар халкының этник тарихы белән кызыксынучы барлык укучыларга файдалы һәм кызыклы булачак.

ӘЖӘКҮЛНҮҢ ЯЗУЛЫ ТАШЫ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар һәм фәнни архив фонды мөдире. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Надгробный камень из Азякуля.

В статье приводится описание старинного надгробного камня и обсуждаются сохранившиеся эпитафии XVII века.

Актаныш төбәгенәң эпиграфик материалы, ягъни кабер ташлары әлегә начар өйрәнелгән. Бу ташлардагы борынгы язмалар төбәкнең иске тарихы өчен жирле тарих чыганаclarы булып торалар.

Шушы чыганаclarны өйрәнү эше 1998 елның августында экспедиция юлы белән башлап жиберелгән иде. Ул вакытта кайбер уңайсыз сәбәпләр булганлыктан, озак эзләнүләр алып барырга туры килмәде. Ләкин, шулай да, бер кызыклы, тарихи кыйммәте зур булган ташъязманы ачыкларга өлгердек.

Ул хәзинә Агыйдел буенда Әжәкүл авылы янында сакланган булып чыкты. Авыл кешеләренәң сөйләүләренә караганда, ул ташлар икәү булган, хәзер шуның берсе юкка чыккан икән.

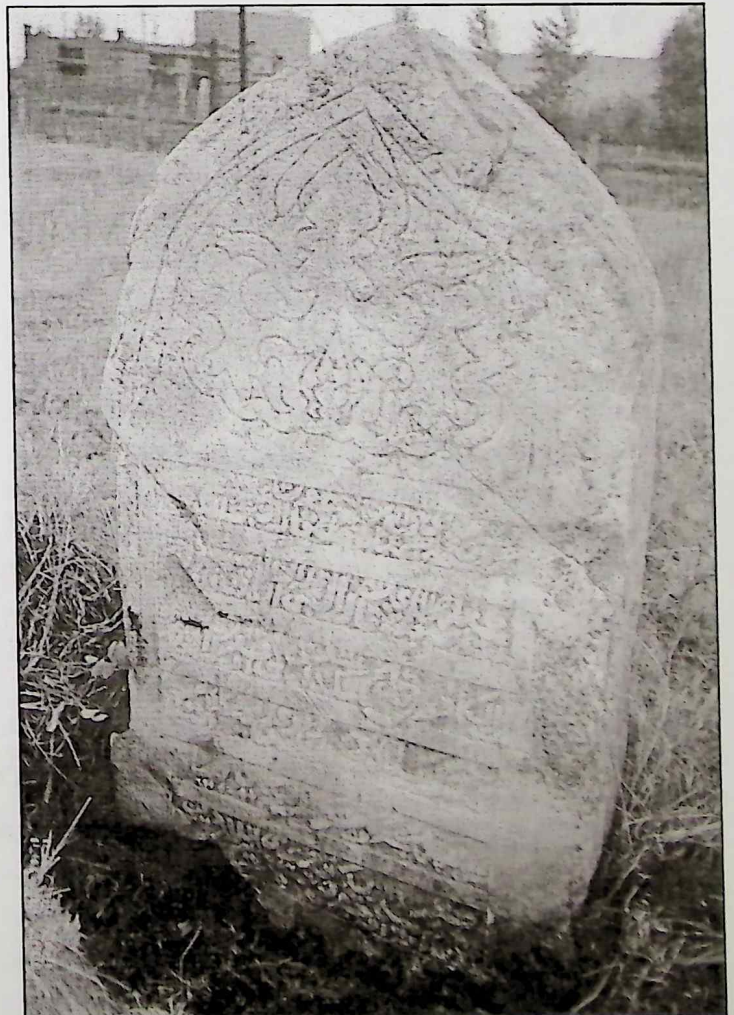
Калган таш бик тиз табылып, аны тикшерү-өйрәнү эшләрен башлап жибердек. Әжәкүл жирендә борынгы ташлар булганлыгы турында күренекле татар археографы Сәет Вахидиның 1929 елда Минзәлә кантонында уздырылган комплекслы фәнни-археографик экспедициянең эш нәтижеләре, турындагы хисабыннан укып белә идек инде. Ләкин, кызганычка каршы, аның материаллары соңыннан юкка чыкканнар.

Әжәкүл жирендә сакланган борынгы бердәнбер ташбилгә ак таштан кисеп ясалган. Ул үзенәң язылышы, ташның эшкәртелеше, күләме, орнаментлар белән бизәлеше ягынан Кама елгасының уң ягындагы татар авыллары зиратларында сакланып калган эпитафик истәлекләрдән аерылмый.

Ташбилгә вертикаль хәлдә басып тора, алынган фоторәсемнән үк күренгәнчә, аның башы ярым дугайланып очланып тора. Әлегә һәйкәлнең биеклегә, иң түбәндәге язулы юлны

да кертәп, 105 см. тәшkil итә. Әлбәттә, аның жир астына баткан 50 см чамасы язусыз өлеше дә бар. Ташның киңлегә 54 см., калыңлыгы 17 см. Мондый зурлыктагы ташбилгеләр нигездә XVII гасырның соңгы чирегә һәм XVIII йөз башы татар эпиграфик исәлекләренә хас.

Ташның сул яктагы язулы өлеше бозылган, ватылып төшкән. Йөзлегендә күпертеп язылган алты юл текст урнашкан. Тексттан

өскә, ташның югары ягына (тимпан дип аталган урын) Казан ханлыгы дәвереннән бирле кабер ташларына ясала килгән. чәчәк орнаменты (бизәге) ясалган. Ташның орнаменты һәм язу текстлары турысызыклы һәм овал рәвешендәге кысалар эчендә калдырылган. Кыса сызыклары таш йөзлегенә уеп төшерелгәннәр. Таш йөзлегендәге күпертеп язылган гарәп графикасындагы жөмлөләр дүртпочмаклы оялар эчендә калганнар. Ташның арткы стенасында һәм янтык кырларында язу галәмәтләре күренми.

Жир өстеннән караганда, ташбилгенен бары дүрт юл язуы күренә иде, калган ике юлны көрәк белән беркадәр казып ачарга туры килде.

Текстның баштагы ике юлы һәм өчөнче юлның башы гарәп телендәге догалардан гыйбәрәт булып, калган текст юллары саф татарча итеп гарәп язуының сөлес стилиндә язылганнар.

Таштагы язма текстның укылышы:

- 1 هو الحق الذي لا يموت قال النبي عليه السلام الدنيا بيا
- 2 عت فجعلها طاعة صدق قال النبي عليه السلام الدنيا ...
- 3 ت الكفر تاريخ منكدا توقصان توروتا ايردى اوتكان
- 4 كاننك كملعى مى ننگ او على ايشكاي اننگ
- 5 بيلكىپى تورور بو فايتكا كولچكاي بيكا
- 6 دوعا او مريد او چوت ايرنلاردين بويلىكنى قويدى

Таштагы мөселман догаларының татар теленә тәржемәсе һәм татарча өлешенен кириллицада укылышы түбәндәгечә:

1. Ул мәңгелек, үлемсез, пәйгамбәребез әйтте, бу дөнья бер сәгәтлек, аны иманлы эшләр белән уздыр,
2. Пәйгамбәребез әйтте, дөнья...үлем...

3. кяферләргә. Тарих миндә туксан түрүттә ирди, Үтә –

4. гәннең Килди...нең углы Ишкәй аның

5. билгиси торур бу Фәйтке Гөлимбикә бикә

6. бу билгини ирәнләрдин дога өмид өчүн куйды.

Өлеге эпитафик таштагы язма Актаныш төбәгендә XVII гасырда барган этник миграция күренешләренен бер документи. Килди... углы Ишкәйнең нәселе Әжәкүл авылына хәзерге Әгерже төбәгендәге Үтәгән авылынан күчеп килгәнлеген язылган һәм бу кабер һижри 1094, милади 1682/83 елларда үлгән кешенекә булып чыга.

Искә алынган Үтәгән авылының килеп чыгышын «Әгерже төбәге тарихы» авторлары төгәл генә әйтә алмыйлар [1]. Аларның хронологик дәвере XV йөздән XVIII гасыр башына кадәр сузыла. Әжәкүл ташындагы хәбәр Үтәгәннең инде XVII гасыр башларында үк бик мәгълүм авыл булганлыгын раслый.

Таштагы Килди исеме янында язу бозылган урын бар, анда ике-өч хәреф булу ихтималы бәхәссез. Безнең фаразыбыз буенча, ул урында бий сүзе (титұлы) булган һәм аңа ялганган -нең тартым кушымчасы сүзне бийнең дип укырга нигез була ала.

Актаныш төбәгендәге Уразай, Әжәкүл, Байсар, Солтанай, Илчебай авыллары һәм Актаныш төбәгендәге башка татар авылларының Нократтан чыккан татар биләре тарафыннан нигезләнүе Әжәкүлдәге Килди бий углы Ишкәйнең дә шул ук Нократ биләре – морзалары икәнлеген күрсәтә. Таштагы Ишкәй углына ташбилге куйдыручы Фәйтке Гөлимбикәнең кушаматы аның чыгышы Фәйтке, ягъни Вятка (Нократ) ягыннан икәннен күрсәтә.

Нократ татарлары белән бәйләнешле мәрхүмнәрнең кабер ташлары Алабуга, Менделеев, Әгерже, Минзәлә якларында да табылып, регион татарларының һич тә башкорт яки удмурттан, иштәктән оешмаганлыгын күрсәтәләр.

ЧЫГАНАК

1. Мәрдәнов Раиф, Һадиев Ирек. Әгерже төбәге тарихы. – Казан: Тамга, 2003. – 128-129 б.

ДАНЛЫ ЖИҢУГӘ ТАТАРСТАНЛЫЛАР КЕРТКӘН ӨЛЕШ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХЕЛ улы **ИСЛАМОВ** – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренә 5-9 сыйныфлары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен уку, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Вклад татарстанцев в славную победу.

Статья посвящена боевым подвигам на фронте и самоотверженному труду в тылу уроженцев и жителей Татарстана.

Кешелек жәмгыятендә Жир шарының төрле төбәкләрендә булып үткән басып алу һәм азатлык сугышларының саны күп меңнәр белән исәпләнәдер, шәт. Түбәндәге хакыйкәтне инкаръ итеп булмый: Русия хөкүмәте дә гомер бакый бары тик азатлык сугышы гына алып барган дигән фикерне әйтү зур хата булып иде. Дәрәс сәясәт алып барылмау нәтижәсендә Русия күп гасырлар бие башка дәүләтләр белән күбесенчә гадел булмаган сугышлар оештырган. Совет власте елларында да илебездә барысы да ал да гөл генә булды дип әйтә алмыйбыз шул. Бу чорда Венгрия, Польша, Чехословакия, Әфганстан, Чечняләргә бәйле ревшәтә хөкүмәтебез ясаган хаталарга ничкенә дә күз йомып үтү ярамый.

Ә менә 1941-45 елларда немец фашистларына каршы илебиз халкы алып барган сугыш чын мәгънәсендә гадел сугыш буларак тарихка керде.

СССРны жимереп ташлар өчен гитлерчылар, «Барбаросс планы» дип аталган план төзеп, шуның ярдәмендә аларның командованиесе, яшен тизлегендә бәрү белән ай ярым – ике ай эчендә Кызыл Армияне юк итәргә исәп тотты. Шушы илбасарлык максаты белән Гитлер немец техникасы белән генә түгел, оккупацияләнгән илләр техникасы белән дә коралланган иң яхшы 190 дивизиясен СССРга каршы һөжүмгә юнәлтте.

Илебиз зур куркыныч астында калды.

Мәкерле дошманны кире кагу өчен халыкның көчен бик тиз туплау максаты белән, СССР Югары Советы президиумы, ВКП(б) Үзәк Комитеты һәм СССР Халык Комиссарлары Советы 1941 елның 30нчы июнендә бөтен дәүләт властен үз кулында тоткан Дәүләт Оборона Комитеты төзү турында

карап кабул ителәр. Бу Комитетның председателе итеп Иосиф Сталин билгеләнде. 1941 елның 3нче июлендә Сталин Дәүләт Оборона Комитеты исеменнән радио аша халыкка һәм армиягә мәрәжәгать итте, Ватаныбыз өстенә килгән куркынычның гаять житди булуын төшендерде, илебездәге һәрбер кешене ерткыч фашизмга каршы изге көрәшкә, фидакарь хезмәткә чакырды. Татарстан Республикасы хезмәт ияләре дә бу чакыруга кайнар рәвшәтә кушылдылар. Республика һәм район газеталары битләрендә «Бөтенесе фронт өчен!», «Бөтенесе жиңү өчен!», «Фронтка син бүген ничек булыштың?» дигән чакырулар басылып чыкты.

СССР Дәүләт Оборона Комитеты карары буенча, 1941 елның октябрендә Казан шәһәре Оборона Комитеты төзелде. Аның составына жирле партия, совет һәм хәрби оешмалары житәкчеләре керде. Республикабыз предприятияләрендә алдыңгы эшчеләр хәрәкәте киң жәелде, хезмәт планын ике-өч йөз процентка үтәүчеләр саны шактый артты. Колхоз кырларында иген үстерүче, терлек караучы өлкән буын, хатын-кызлар һәм балалар фронтны азык белән тәммин итү өчен, үзләре ачыктан жафачиксәләр дә, көчләреннән килгәннән барысын да эшләделәр. 1941-45 елларда немец фашистларына каршы алып барылган гадел сугыш чорында илебиз халкы соклангыч сугышчан һәм хезмәт батырлыклары күрсәтте. Фронт һәм тылның бердәмлеге, халкыбызның туган иленә, Ватанына булган тирән мәхәббәте, төрле милләт кешеләре арасындагы эчкерсез дуслык бәйләнешләре илбасар Гитлер армиясен тар-мар итүдә зур роль уйнады.

Бөек Ватан сугышы илебиз дәүләт

системасының ныклыгына, алып барган сәясәтенә, икътисади хәленә, кораллы көчләренә, үз гражданның рухи халәтенә, тәрбиялелек дәрәжәсенә, мораль сыйфатларына җитди сынау булды.

Сугыш дәвамында Татарстаннан 560 меңнән артык кеше Кызыл Армия сафына басты. Сугышта күрсәткән батырлыклары өчен 400 меңнән артык татарстанлы хөкүмәтебез орденнары һәм медальләре белән бүләкләнде. Сугыш елларында тиндәшсез батырлык күрсәткән 200дән артык якташыбызга Советлар Союзы Герое исеме бирелде, 50 татарстанлы Дан орденының тулы кавалеры булу дәрәжәсенә иреште.

Сүз уңаенда шуны да ачыклап үтү зарур: 1939 елның маенда япон самурайларына каршы Халхин-Гол елгасы һәм Хәсән күле буендагы сугышларда күрсәткән батырлыгы өчен Гыйльфан Батыршин, татар халкы улларынан беренче буларак, Советлар Союзы Герое дигән югары исемгә лаек булды. 1939-40 елларда ак финнарга каршы барган сугышларда Казан шәһәрендә төзелгән 70нче укчы дивизия зур роль уйнады. Шулай ук Казанда төзелгән 15нче чаңгычы ирекчеләр батальоны да батырлыктар күрсәтте. СССР Верховный Советы Президиумының 1940 ел 21нче март Указы нигезендә 70нче укчы дивизия Ленин ордены белән бүләкләнде. Дивизия командиры генерал-лейтенант Михаил Кирпонос, Кәрим Яһудин, Гафийт Нигъмәтуллин, Иван Зиновьев, Хәбибулла Ибраһимов, Александр Ксенофонов, Сәхип Майский, Хафиз Сабиров, Степан Смирнов, Михаил Зашибалов, Леонид Пузанов, Гыймазетдин Базетдинов, Степан Спирьковлар Советлар Союзы Герое исеменә лаеклы булдылар.

Бөек Ватан сугышы елларында Татарстанда Суворов орденлы 334нче Витебск дивизиясе, 352, 146, 147, 120, 18, 36нчы укчылар дивизияләре, 9нче танк бригадасы оештырылды. Бу дивизияләрнең, танк бригадасы сугышчыларының зур өлешен Татарстан уллары һәм кызлары тәшкил иттеләр.

Бөек Ватан сугышы елларында төрле фронтларда татар телендә уналты исемдә газеталар чыкты: «Ватан өчен», «Кызыл Армия», «Фронт хакыйкәте», «Алга, дошман өстенә», «Суворовчы», «Ватан намусы өчен», «Совет сугышчысы», «Сталин байрагы», «Кызыл сугышчы», «Жиңү байрагы», «Сталин сугышчысы», «Тревога», «Суворовча кысырыклау», «Ватанны саклауда», «Ватан өчен сугышка», «Фронт правдасы». Бу газета-

лар редакцияләрендә Гадел Кутуй, Афзал Шамов, Мәхмүд Максуд, Әхмәт Ерикәй, Риза Ишморат, Габдрахман Әпсәләмов, Ибраһим Гази, Абдулла Әхмәт, Хатип Госман, Әхмәт Исхак, Шәйхи Маннур, Гамир Насрый, Әхмәт Фәйзи, Шәрәф Мөдәррис, Бари Рәхмәт, Гариф Галиев, Мәхмүт Хөсәен, Габделхалик Садри, Госман Бакиров, Шакир Абилов кебек әдипләр, галимнәр, журналистлар иҗат иттеләр. Бу газеталар арасында сугышчан хезмәтендә аеруча югары нәтиҗәләргә ирешкәне өчен «Ватан өчен» исемле фронт газетасы Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнде.

Авыр сугыш елларында татар халкы арасынан берничә дистә генерал үсеп чыкты: Якуб Чанышев, Гани Сафиуллин, Фатих Булатов, Зәки Котлин, Хәбиб Ганиев, Әхәт Рамазанов, Сәетгәрәй Гайфетдинов, Алексей Яковлев, Измаил Нагайбәков.

Татарстанда туып үскән, фронтка Татарстаннан киткән төрле милләт халыклары уллары һәм кызлары изге көрәштә соклангыч батырлык үрнәкләре күрсәттеләр. Газинур Гафиятуллин, Бари Шәвәлиев, Алексей Исаев, Николай Ипатов, Арсений Карташов, Сәлахетдин Вәлиуллин, Абдулла Сәлимов, Мансур Вәлиуллин, Әхмәт Мөхәммәдов, Хафиз Зарипов, Нух Идрисов, Миңнегали Гобәйдуллин, Афәнасий Панарин кебек батыр якташларыбыз дошман дзоты амбразурасын гәүдәләре белән каптыйлар. Татар халкының данлы очучы кызлары Мәгүбә Сыртланова һәм Ольга Санфинова Бөтен Ватан сугышында күрсәткән каһарманлыклары өчен Советлар Союзы Герое исеменә лаек булдылар. Фашистларда эсирлектә булган очучы Михаил Девятаевның «Хейнкель» фашист самолетын үз кулына эләктереп эсир иптәшләре белән фронтны очып үтүе һәм уңышлы рәвештә безнең гаскәрләр урнашкан урынга килеп төшүе бөтен дөньяны таңга калдырды.

Брест крепостеның геройларча яклаучылары дошманның өзлексез һөжүме астында жаннарын кызганмыйча каршы тордылар. Алар арасында Татарстанның Питрәч районында туып үскән, 44нче укчы полк командиры майор Петр Гаврилов та бар иде. Озак барган киеренке сугышта, ачлык һәм сусаудан хәлдән тайган булса да, ул соңгы чиккә кадәр каршылык күрсәтүен дәвам иттерә. Бары тик бу сугышның утыз икенче көнендә генә батыр командир аңын югалткан хәлдә эсирлеккә алына.

Казанлы снайпер Анатолий Чехов Сталинград шәһәрен дошманнан саклау өчен алып барылган

көрәштә 265 гитлерчыны юк итте. «Ил-2» самолетында 185 сугышчан очыш ясап, фашистларның 52 танкын, 24 артиллерия батареясен, 200дән артык автомашинасын, меңләгән солдат һәм офицерын юк иткән очучы якташыбыз Николай Столяров ике мәртәбә Советлар Союзы Герое исемен алды. Шулай ук очучы якташыбыз Иван Заварыкин, 104 сугышчан очыш ясап, батырларча һәлак була. Бөтен илебез халкы белән бергә Татарстан иҗат берлекләре вакилләре – язучылар, композиторлар, артистлар, рәссамнар шулай ук изге сугышта катнашалар. Татарстан язучылар берлегендә булган 53 язучының 25е сугышның беренче елында ук фронтка китте. 1943 елда 36 каләм остасы дошманга каршы корал һәм каләм белән көрәште. Зәки Нури атаклы Константин Заслонов житәкчелегендә белорус партизанны берләшмәсендә разведка отряды начальнигы булып хезмәт итте.

1942 елның язына Казанга эвакуация белән җитмешләп завод-фабрикалар һәм аларның хезмәткәрләреннән тыш, СССР Фәннәр академиясенең күп фәнни-тикшеренү институтлары, шулар белән бергә 93 академик, 1650 фәнни хезмәткәр (гаиләләре белән 5 мең кеше) күчеп килде. 1941 елның августында Фәннәр академиясенең Президиумы Казанда урнашты. Биредә СССР Фәннәр академиясенең вице-президентлары Отто Шмидт һәм Евгений Чудаковлар яңа шартларда фәнни-тикшеренү эшләрен оештырдылар. Алабугага Ленинград дәүләт университетының филиалы һәм Воронеж дәүләт университеты күчеп килде. Кукмара районындагы Лубян урман техникумы базасында Воронеж урман хужалыгы институты эшен дәвам итте. Казан финанс-экономика институты бинасында Ленинград финанс-экономика институты урнашты.

Бөек Ватан сугышы елларында Татарстан күпмеңләгән эвакуацияләнгән халыкны, шул исәптән чит илләр, рус, белорус һ.б. милләт эдипләрен дә жылы кабул итте. Француз Жан Ришар Блок, италияле Жованни Жермонетто, немецлар Иоганнес Бехер, Вилли Бредель, Эрих Вайнерт, Клара Блюм, Фридрих Вольф, испанлы Сесар Арконада, поляклар Леон Пастернак, Ежи Путрамент кебек эдипләр Казанда, ә Альфред Курелла, Гуго Гупперт, Вангейн Хайм кебек немец язучылары Чистайда яшәделәр һәм ижади эш белән шөгыльләнделәр. Бу чорда Алексей Толстой, Демьян Бедный, Владимир Бахметьев, Сергей Алымов, Лев Ошанин, Александр Фадеев, Петр Доронин кебек рус язучылары Казанда еш булдылар; Константин Федин, Констан-

тин Тренев, Алексей Сурков, Леонид Леонов, Олег Клычков, Михаил Исаковский, Вера Инбер, Николай Асеев кебек рус язучылары Чистайда яшәделәр һәм ижади эшчәнлекләрен актив дәвам иттеләр.

Сугыш елларында бөек жигүгә тәмин итүдә фронт белән тыл арасындагы элемент, дуслыкның ныклыгы зур булышлык итте. Бу өлкәдә 1511137 кеше кул куйган «фронтвик татарларга татар халкынан сәлам хат»ының (текстны язучылар – Кави Нәжми, Гази Кашшаф һәм Хәмит Ярми) «Правда» газетасында бнчы мартта басылуы, «Беренче Украина фронтындагы татар сугышчыларынан татар халкына җавап хаты» (19нчы август 1944 ел), «Икенче Белоруссия фронтының татар сугышчыларынан татар халкына хаты» (1945 ел), «Калинин фронты сугышчылары хаты» (1943 ел) сугышчылар һәм тыл хезмәткәрләре күңеленә уңай тәэсир иттеләр.

Бөек Ватан сугышының иң авыр елларында да халкыбыз, газап, ачлык, ялангычлык, фәкыйрьлек кичерүенә карамастан, хезмәтен тырышып башкарды, Кызыл Армиябезнең ерткыч дошманны, һичшиксез тар-мар итәчегенә ышанып яшәде, матур киләчәккә өметләнде. Моңа түбәндәге фактлар гына да жанлы мисал була ала: 1942 елның 1нче мартында Татар опера һәм балет театры сәхнәсендә Жәүдәт Фәйзинен «Башмагым» исемле беренче татар музыкаль комедиясе зур уңыш белән куела. 1943 елда рус телендә 9 мең данә тираж белән бөек Габдулла Тукайның сайланма әсәрләренен беренче томы дөнья күрә. 1944 елның 1нче сентябрендә Казан университетында Татар теле һәм әдәбияты бүлегә ачыла.

Татарстан сугышчылары, барлык хезмәт ияләре дә дошманны тар-мар итүгә үзләреннән лаеклы өлеш керттеләр. «Татарстан егетләре арысланнардай сугышалар», – дип бәяләде Советлар Союзы маршалы Иван Конев. Советлар Союзы маршалы Родион Малиновский болай дип яза: «Карт солдат буларак, мин сугышчы һәм командир татарларны күп күрдем һәм һәрвакыт аларның сугышта нык торуларына һәм тимердәй ихтыярлы булуларына соклана идем». Мәшһүр Советлар Союзы маршалы Георгий Жуков исә Татарстан сугышчыларына булган мөнәсәбәтен түбәндәге фикерләре аша ачык чагылдырды: «Бөек Ватан сугышы вакытында Тартарсан АССР хезмәт ияләре үз-үзләрен аямайча эшләүләре белән һәм немец-фашист илбасарларга каршы гомуми көрәштә катнашулары белән совет халкының дошманны бөек жигүгә ирешү эшенә кыйммәтле хезинә керттеләр, батырлык һәм кыю-

лык күрсәттеләр».

Сугыш елларында Казанда яшәгән һәм иҗат иткән Италия язучысы Жованни Жермонетто «Совет әдәбияты» журналының 1958 елгы 7нче санында басылган «Тукай һәм Жәлил илен искә алганда» исемле мәкаләсендә менә нәрсәләр турында баян итте: «Мин үзләренң туганнары – рус, украин, белорус, казах, грузин, үзбәк һ.б. совет халыклары уллары белән бергә сөекле Совет Ватанының яшәве, азатлыгы һәм чәчәк атуы өчен фидакарлык белән сугышкан татар сугышчыларын күрдем. мин татар халкының даһи уллары Тукай белән Жәлилнең лаеклы туганнары булган, исемнәрен һәм истәлекләрен дөньяның барлык кешеләре хөрмәт итә торган йөзләргә татар батырларын күрдем». Хаклы әйтелгән мондый җылы фикерләр бик күп.

Татарстан Республикасының сугыш елларындагы икътисади, социаль һәм мәдәни өлкәләрдәгә хәле, бу регионнан фронтка киткән ир-егетләр, хатын-кызларның сугышчан батырлыгы, тылда яшәүчеләрнең фидакар хезмәте турындагы бай фактик архив һәм матбугат материаллары нигезендә ике дистәгә якын галим, шулар арасында Ж.Гыйльманов, З.Әхмәтшин, Л.Ханин, А.Айнетдинов, Р.Худякова, М.Зарецкий, Г.Дюрягин, Л.Храмков, Д.Колищенко, С.Люшин, У.Гайфуллин, С.Хәйретдинов, Н.Половникова, М.Пьянов һ.б. кандидатлык диссертацияләре язып, аларны уңышлы якладылар.

Сугыш темасына әсәрләр язуда, Советлар Союзы геройларының якты образларын тудыруда Самат Шакир, Шамил Рәкыйповларның хезмәте аеруча зур булды. Самат Шакир, Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар совет язучылары әсәрләрен туплап, «Алар сафта», «Солдат хатлары» җыентыкларын дөньяга чыгарды, легендар панфиловчылар турындагы «Үлемсезләр», бер төркем Советлар Союзы геройларына багышланган «Һәйкәлләр итәгендә чәчәкләр» документаль повестен, «Ташлардагы язучылар», «Үлемне җиңгән батыр», «Исемнәре мәрмәрдә» кебек очерк китапларын, «Легенда егетләре» повестен укучыга ирештерде. Шамил Рәкыйпов иҗат иткән документаль очерк, хикәя һәм повестьларның барысын да бер тема берләштерә: Бөек Ватан сугышы һәм аның үлемсез каһарманнары. Аның үз гәүдәсә белән дошман дзоты амбразурасын каплаган Бари Шәвәлиев образын иҗат иткән «Чәчәкләр сөйли белә», белорус партизаны Иван Кабушкин образын тасвирлаган «Кайдан син, Жан?», татарлар-

дан беренче Советлар Союзы герое Гыйльфан Батыршин образын тудырган «Таңнар һаман матурмы?», Мәгүбә Сыртланова, Ольга Санфирова һ.б. батыр очучылар образларын яктыртуга багышланган «Кызлар-йолдызлар», «Кипарислар җыры» повестьлары бар. Төрле буын китап сөючеләр сугыш темасына язылган йөзләгән китаплар арасында «Алтын йолдыз», «Газинур», «Мәңгелек кеше» (Габдрәхман Әбсәләмов), «Муса» (Шәйхи Маннур), «Муса абый» (Әнвәр Давыдов), «Яшәү белән үлем арасында» (Нәби Дәүли), «Без кырык беренче ел балалары», «Фронтвиклар» (Мөхәммәт Мәһдиев) һ.б. роман-повестьларны бик яратып укыйлар.

Якташларыбыз Советлар Союзы геройларына, Дан орденының тулы кавалерларына багышлап язылган китаплар, сугыш елларында Татарстанда төзелгән аерым хәрби дивизияләренң сугышчан юлын яктырткан әсәрләр дә дөнья күрдә.

Татар халкының мәшһүр генераллары Гани Сафиуллинның «Жңңү юллары буйлап», «Елгалар, таулар кичеп», Фатих Булатовның «Генерал язмалары» исемле китапларын укучылар һәрчак бик яратып укыйлар. 1946 елда Казанда басылган фронттан килгән хатлар тупланган «Совет Ватаны өчен сугышларда» исемле җыентык та укучылар бик яраткан китапларның берсе булуын дәвам итә.

Татарстан Республикасының сугыш елларындагы хәлен, халкыбызның сугышчан һәм хезмәт батырлыгын, ул кичергән авырлыкны, куанычларны мәдәни һ.б. өлкәләрдәгә тормышын фәнни күзлектән чыгып объектив рәвештә яктырткан зур күләмле, тирән эчтәлекле хезмәтләр һаман дөнья күрүе куандыра.

Бөек Ватан сугышында данлы жңңүгә ирешүгә 65 ел тулды. Аңа халкыбызның сугышчан һәм хезмәт батырлыгы, союздаш дәүләтләренң билгеле ярдәме нәтижәсендә ирешелде. Бу хакта бүгенге яшъ буынның яхшы белүе мәслихәт. Хәзерге вакытта сугыш чоры газапларын үз жылкәсендә татымаган балаларны, яшүсмерләренә ватанпәрвәрлек, башка милләт халыкларына ихтирам, гуманитар рухында тәрбияләү ата-аналар, уку йортлары, укучылар, иҗтимагый оешмаларның изге бурычы.

Бөек Ватан сугышында данлы жңңүгә ирешүнең зур тарихи әһәмияткә ия булуын һәрбер зат, шәхес яхшы белергә тиеш.

СУГЫШ ЮЛЛАРЫНДА ЧЫНЫККАН ГАЛИМ

Ильмир Ямалтдинов

ИЛЬМИР ИЛДАР улы ЯМАЛТДИНОВ – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясенең Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гыйльми сәркәтибе вазыйфаларын башкара.

Ямалтдинов И.И. Ученый, закаленный дорогами войны.

В статье освещаются основные этапы жизни и научной деятельности известного татарского ученого-фольклориста И.И. Надирова (1925-2009).

Татар халык ижатын, аерым алганда жырларны аеруча жентекләп һәм нечкәләп өйрәнгән, алардагы хис байлыгын, шигъриятне, рухи сафлыкны һәм фәлсәфи тирәнлекне ачып, аңлатып бирүгә бигрәк тә зур өлеш керткән фольклорчы-галим, филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге дәүләт бүләге иясе Ильбарис Надировның тууына 85 ел була. Татар фольклористикасы фәне өлкәсендә тикшеренүләрнең һәм гомумән, фәнни эшләрнең оештыручысы булган бу киң эрудицияле, максатчан шәхеснең тормышы һәм ижаты аерым игътибарга лаек.

Ильбарис Нурислам улы Надиров 1925 елның 15нче апрелендә Татарстан Республикасының Әлмәт районы Нәдер авылында туа. Аннан соң аларның гаиләсе Ютазы районының Алмата дигән авылына күченеп килә. Балачак елларында бер авылдан икенче авылга жырлый-жырлый сабантуйларга йөргән чаклары, ул жырларның һаман күңелдә сакланулары булчак галимнең төп шөгыленә – татар жырларын жыю, аларны төрләргә бүлү һәм халкыбызга жыр жанрының үзенчәлекләрен ачып бирүгә олы этәргеч булгандыр ахыры.

И.Надиров 1932-43 елларда башлангыч мәктәпне Алматада, урта мәктәпне Ютазы районының Кәрәкәшле авылында мактау грамотасы белән тәмамлап, Ютазы районы башкарма комитетында Нархозучет инспекторы булып эшли башлый.

Ул Ютазы районы комсомол комитеты юлаамасы белән кереп, Уфа авиация институтында укый, аннары 1943 елны Чкалов (хәзерге Оренбург) өлкәсенең Колтубанка төбәгендә урнашкан снайперлар мәктәбендә укый, көзен фронтка

жибәрелә. 1944 елның августыннан башлап сугыш беткәнче Балтыйк буе фронтында була, ике кат яралана. Жңңү бәйрәмен 1489нчы үзйөрешле артиллерия полкында радиотелеграфист сыйфатында каршылый. 1948 елның февралендә демобилизациядән соң Ютазы районы Алмата авылына эти-әнисе янына кайта. Егетнең укырга, белем алырга теләге зур була. Радиотелеграфист дустан Анатолий Шикуновның: «Иптәш Надиров, ... син белгәнем житәр дип туктарга уйлыйсың кебек... Төпле белем алу өчен университет бетерергә кирәк...», – дигән сүзләре һәм киңәше дә тәэсир итә. 1948-1953 елларны Казан дәүләт университетының татар филологиясе бүлегендә укып, аны кызыл диплом белән тәмамлый.

И.Надиров СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында (Хәзерге Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) «фольклористика» белгечлегенә буенча филология фәннәре докторы, олуг галим Хәмит Ярми житәкчелегендә аспирантура уза. Бөек Ватан сугышы чорындагы татар халык ижатын өйрәнә, кандидатлык диссертациясе яклай. 1961 елда диссертациясе нигезендә «Халык һәм жыр» монографиясе басылып чыга. Бу теманы жентекләп өйрәнүе, билгеле, галимнең биографиясе белән бәйләнгән. Алда әйтәлеп киткәнчә, ул унжиде яшеннән фронтка китеп, фашистларга каршы көрәшкән, ике тапкыр яраланган, батырлыклары өчен дүрт сугышчан бүләк алган кеше.

«Халык һәм жыр» китабы Бөек Ватан сугышы елларында татар халкы ижат иткән әсәрләргә жыю һәм өйрәнү өлкәсендә беренче житди адым булды. Бу темага И.Надиров вакыт-

лы матбугат битләрендә дә күп кенә мәкаләләр белән чыгыш ясады. Аларда совет чорында яңа фольклор эсәрләре: жырлар, бәетләр туу, аларның шигъри үзенчәлекләре кебек теоретик яктан да әһәмиятле мәсьәләләр яктыртылды [1, 22].

Ильбарис Нади́ров гомерен халкыбызның жырларын жыюга, фәнни яктан өйрәнүгә, бастырып чыгаруга багышлаган галим. Аның бу өлкәдәге бер казанышы итеп 1965 елда дөнья күргән «Татар халык жырлары» дигән жыентыкны күрсәтергә була. Китапның төп өлешен Татарстаннан читтә яшәүче татарлардан язып алынган һәм ул вакытта әле фәнгә билгесез булган жырлар алып тора.

И.Нади́ровның Мәскәү, Ленинград, Казан, Тбилиси, Алматы, Кишинев һәм башка шәһәрләрдә уздырылган бөтенсоюз фольклор киңәшмәләрендә проблемалы докладлар белән катнашуын, фәнни-оештыру эшләренә, яшь белгечләр хәзерләүгә зур көч куюын әйтми калу мөмкин түгел. Ун ел дәвамында ул Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының гыйльми сәркәтибе һәм директор урынбасары булып эшләде, егерме елга якын биредә халык ижаты бүлеген житәкләде [2, 453].

60-70 елларда фольклористика фәнендә житди бер юнәлеш ачылып, төрле халыклар авыз ижатының күптомлык басмаларын чыгару эше башлана. Казакъ, кыргыз, үзбәк, мордва, башкорт һәм башка халыкларда шул юнәлештә беренче житди адымнар ясала [3, 13]. 1972 елда Институтның халык ижаты секторы мәдире итеп билгеләнгән И.Нади́ров энә шундый күптомлыкның Проспектын төзүгә керешә. Әлегә эшне татар фольклористикасы үсешендә яңа бер этап дип билгеләргә була. Татар фольклорының 12 томлык жыйнагының тәфсилле һәм чын фәнни нигездә эзерләнган Проспекты төзелеп беткәч, сектор галимнәре күптомлыкны эзерләү эшенә керешә. Шушы зур житди басманың

фәнни житәкчесе булудан тыш, И.Нади́ров — дүрт томның турыдан-туры төзүчесе, кереш мәкаләләр һәм искәртмәләр авторы. Ул төзөгән «Кыска жырлар» (1976), «Йола һәм уен жырлары» (1980), «Бәетләр» (1983), «Тарихи һәм лирик жырлар» (1988) томнары халык ижатын өйрәнүгә зур өлеш булып керделәр. 12 томлык фольклор жыйнагын эзерләүгә куйган хезмәтләре өчен галимгә (тагын берничә хезмәттәше белән бергә) Татарстанның Г.Тукай исемендәге дәүләт бүләге бирелде. Ул — Татарстанның атказанган

мәдәният хезмәткәре.

И.Нади́ров бүлек мәдире булып эшләгән чорда татар фольклорының төрле проблемаларына караган жиде фәнни жыентык дөнья күрә, Идел-Урал буенда яшәүче халыклар фольклорындагы үзара бәйләнешләргә багышланган региональ симпозиум үткәрелә. Галим татар фольклоры буенча белгечләр эзерләүгә дә зур өлеш кертә. Ул дүрт аспирантка житәкче була һәм алар бүгенгә көндә барысы да татар фольклористикасы үсешенә өлеш керткән галимнәр.

Ильбарис Нади́ров чит илләрдә яшәгән татар диаспоралары белән бәйләнешләргә дә беренче эзләргә салыша. Финляндиягә татар галимнәре, артистларының беренче сәфәрен оештыруда, чит илдә яшәүче милләттәшләребезне тәүте мәртәбә Казанда кабул итүдә Ильбарис Нади́ровның роле зур булды. Шулай итеп, алда санап киткән фактлар аның оста оештыручы икәнлеген тагын бер мәртәбә күрсәтә.

Шуның белән бергә, галим татар фольклор фәненә зур хезмәт күрсәткән аерым шәхесләр һәм Финляндиядәге татар диаспорасы турындагы мәкаләләр авторы да булып тора.

Ильбарис ага Нади́ров үзенә бөтен көчен, сәләтен, гомерен аңа жан рәхәте биргән татар халык ижаты — жыр жанрын өйрәнүгә багышлаган. Аның хезмәтләре яши һәм бүген дә үз халыкына хезмәтен дәвам итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Фәнни эзләнүләр юлында. — Казан: Фикер, 2000. — 288 б.
2. Татар энциклопедия сүзлеге. — Казан, 2002. — 830 б.
3. Мәхмүтов Х.Ш. Хәмит Ярми. Галим һәм шәхес: мәкаләләр, истәлекләр, хатлар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. — 223 б.

Татарстан Республикасында туган телдә белем бирү, милли мәгарифне саклау һәм үстерү мәсьәләләр көнүзәк мәсьәләләр булып калырга тиеш. 2009 елның 29нчы октябрендә Казан дәүләт технология университетында үткән «Техник вузларда икетел-лелек мәсьәләсен тормышка ашыру: проблемалар һәм перспективалар» дип аталган III-нче Республика методик семинарында сүз шул турыда барды. Аның төп материаллары аерым җыентык булып басылып чыкты. Биредә әлегә семинар программасына кертелгән кайбер докладлар журнал вариантында бирелә.

© Зиннәтуллин Р.К., 2010

ФЕДЕРАЛЬ ДӘҮЛӘТ БЕЛЕМ БИРҮ СТАНДАРТЛАРЫН ГАМӘЛГӘ КУЮ ШАРТЛАРЫНДА СЫЙФАТЛЫ МИЛЛИ БЕЛЕМ БЕЛӘН ТӘЭМИН ИТҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Раиф Зиннәтуллин

РАИФ КӘЛИМУЛЛА улы ЗИННӘТУЛЛИН – Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгының милли мәгариф һәм төбәкара хезмәттәшлек бүлеге башлыгы, Татарстан Республикасының атказанган укытучысы.

Зиннәтуллин Р.К. Вопросы обеспечения качественным национальным образованием в условиях реализации государственных федеральных образовательных стандартов.

В статье рассматриваются современные проблемы национального образования в Республике Татарстан.

Туган тел – безнең ничә буын бабаларыбызның хезмәт җимеше, кешелекнең бәяләп бетергесез рухи байлыгы. Шуңа күрә тел проблемасы, бигрәк тә татар телен үстерү, саклау һәм һәркемне сыйфатлы милли белем белән тәэмин итүнең җитди рәвештә көн тәртибенә килеп керүе очраклы хәл түгел. Туган телләрне саклау һәм үстерү мәсьәләсе һәрвакытта да актуаль булып торды һәм торачак.

Республикада 1138 гомуми белем бирү учреждениесе үз эшен туган телдә алып бара. Шулай ук башка милләт балаларына да үз телләрендә укырга мөмкинлекләр тудырыла. 114 чуваш, 41 удмурт, 20 мари, 5 мордва, 1 башкорт, 1 еврей милли мәктәпләрендә укучы балалар үз ана телләрендә белем алалар. Аннан тыш, республиканың 44 якшәмбе мәктәпләрендә 28 төрле милләтнең теле, әдәбияты һәм мәдәнияте өйрәнелә. Татар мәктәпләренең санын кайберәүләр күпертелгән дип саный һәм бу фикер матбугатта да күренгәли. Укыту һәм тәрбия эшләре татар телендә алып барылган мәктәпләр, билгеле, бәхәс тудырмый.

Берничә предмет рус телендә алып барылса, бу мәктәпне татар мәктәбе дип атап буламы? Ләкин шунысы хак: татар мәктәбендә татар теле мохите, милли рух булырга, анда укучылар милли горур-гадәтләрен, тарихыбызны, мәдәниятебезне яхшы белергә, сыйфатлы белем белән беррәттән сыйфатлы милли тәрбия алып чыгарга тиешләр.

Безнең министрлык укыту туган телдә алып барыла торган мәктәпләр нигезләмәсенең проектын төзеп, Россия Мәгариф һәм фән министрлыгына җибәрде. Нигезләмәдә милли мәктәпләрдә жан башына карап финанслау нормативлары, кадрларның ике телне камил белүләре, укучыларның туган телдә аттестация үтүләре һ.б. мәсьәләләр яктыртыла. Әгәр ул Россия күләмендә расланса, милли мәктәпләр уңайлырак шартларда эшләр дип уйлыйбыз.

Милли мәгарифтә иң әһәмиятле индикаторларның берсе – балага туган телдә белем алуга шартлар тудыру. Укучыларның 47,6 %ы гомуми белем бирү учреждениеләрендә татар телендә белем ала. Демографик ситуация

һәм мәктәпләрне жан башына карап финанслау – милли мәктәпләрнең кыскаруына һәм андагы балалар санының кимүенә китерде. Министрлык милли мәктәпләр өчен аерым нормативлар булырга тиеш дигән фикердә. Моңы без Россия Мәгариф һәм фән министрлыгына да житкердек. Укыту туган телдә алып барыла торган мәктәпләр нигезләмәсенен проектында да бу фикер урын алды. Бүгенге көндә республикабызның барлык укучылары да татар телен дәүләт теле буларак өйрәнә. Үткән елда бу күрсәткеч 99,9% иде.

Татарстан Республикасы, Мәгариф һәм фән министрлыгы боерыгы нигезендә үткән уку елында татар теле, татар әдәбияты, татар халкы һәм Татарстан тарихының вакытлы дәүләт стандартлары расланды. Стандартларны төзегәндә күп төрле фикер каршылыклары булса да, республика галимнәре, укытучылар тарафыннан зур эш башкарылды. Хәзерге вакытта бу фәннәрдән программалар, укыту-методик комплекслар төзү буенча Мәгарифне үстерү институты галимнәре тарафыннан критерийлар булдырылды. Югары уку йортлары галимнәре аңа уңай фикерләрен белдерделәр. Быел бу эш башланачак. Аңа, галимнәр белән беррәттән, бай тәҗрибә туплаган татар теле һәм әдәбияты укытучылары да кушылырлар дип уйлыйбыз.

Алда куелган бурычларның тагын берсе – татар телендә нәшер ителгән дәреслек, кулланмалар нигезендә мультимедиа ресурслары булдыру, милли мәктәпләр өчен ярдәмлекләр, татар теленнән һәм әдәбияттан интерактив кулланмалар, дәреслекләр чыгару һәм алар белән мәктәпләрне тәмин итү, татар теленнән виртуаль курслар оештыру.

Бу юнәлештә дә шактый гына эшләр башкарыла. Соңгы 2 елда гына да татар телендә 20дән артык төрдәге интерактив дәреслекләр һәм кулланмалар төзелеп, бастырып таратылды. Шулар арасында 5нче класска татар теле, 6-9нчы классларга татар теле, 9нчы класска татар әдәбияты, 5-9нчы класслар өчен татар әдәбиятыннан хрестоматия, тарих укытучыларына “Татар халкы һәм Татарстан тарихы” исемле 2 кисәктән торган интерактив кулланма, Габдулла Тукайның, Муса Җәлилнең, Фәнис Яруллинның иҗат һәм тормыш юлларына багышланган интерактив дәреслекләр һ.б. бар. Бу эшне алга таба да дәвам итәчәкбез.

Министрлык алдында алга таба мәктәпләрне татар теле кабинетлары белән тәмин итү бурычы тора. Моңың өчен татар теле кабинетларында булырга тиешле жиһазлар, материаллар, куллан-

малар исемлеге булдырылды. Рус теле, чит тел, физика һ.б. предмет кабинетлары белән тәмин ителгән кебек, тиздән мәктәпләргә татар теле кабинетлары да жиһазлана башлаячак. “Киләчәк” программасында да милли мәктәпләрнең укытматди базасын ныгыту мәсьәләсе куелачак.

Мәгариф һәм фән министрлыгы укучыларның иҗади сәләтен үстерүгә, фәнни-тикшеренү эшләренә тартуға, республика күләмендә үткәрелә торган фәнни-гамәли конференцияләрдә, бәйгеләрдә, россиякүләм олимпиадаларда катнашуларына зур әһәмият бирә. Быел татар мәктәпләренен рус теле һәм рус әдәбияты, татар теле һәм әдәбияты, гарәп, төрек, чуваш, мари, удмурт, мордва телләреннән үткәрелгән республика олимпиадасының йомгаклау этабында гомуми белем бирү учреждениеләренен 9-11 сыйныфларынан 1273 укучы катнашты. Шулардан 170 укучы призлы урыннарға лаек булды.

Россия Федерациясе Президенты Д.А.Медведев Федераль җыенга юлламасында «Безнең яңа мәктәп» проектын тәкъдим итеп, заманча мәктәпне биш юнәлештә реформалаштырырга кирәклеген айтты. Аларга түбәндәгеләр керә:

- укыту методикасын һәм дәреслекләрен яңарту;
- сәләтле укучылар белән эшләү;
- укытучы потенциалын үстерү;
- заманча мәктәп инфраструктурасы;
- балалар сәламәтлеген саклау һәм ныгыту.

Проектның эчтәлегенә белән танышканда, ТР министрлыгы Россия Федерациясе Мәгариф һәм фән министрына проектның бнчы юнәлеше итеп “Күпмилләтле дәүләттә милли телләрен, мәдәниятнең, үзенчәлекле төбәкара традицияләрен үсешенә шартлар тудыру” дигән инициатива белән чыкты. 2011-15нче елларга мәгарифне үстерү Федераль максатчан программасын төзегәндә милли телләрен саклау һәм үстерүне аерым бүлек буларак кертергә тәкъдим ителде.

Туган телләрен укыту, туган телдә белем бирү, милли мәгарифне саклау һәм үстерү мәсьәләләре күнүзәк мәсьәләләр булып калачак. Бу проблемаларны уңай хәл итү өчен алга таба да без федераль органнар белән даими эш алып барачакбыз. Татарстан Республикасының позициясе – күпмилләтле республикада үз телен дә, янәшәдә яшәүче халыкларның мәдәниятен дә белгән яшьләр тәрбияләү, ныклы белем бирү, фәннәргә генә үзләштерү түгел, бәлки заманга яраклашкан, дәүләт турында кайгырткычлык яшьләр тәрбияләү.

«ТЕХНОЛОГИЯ ҺӘМ ЭШМӘКӘРЛЕК» БЕЛГЕЧЛЕГЕ БУЕНЧА КАДРЛАР ЭЗЕРЛӘУ ШАРТЛАРЫ

Лилия Рәжәпова, Зилия Маһиярова

ЛИЛИЯ ЗИННӘТУЛЛА кызы РӘЖӘПОВА – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы мөдире.

ЗИЛӘ МИННЕГАЯН кызы МАҺИЯРОВА – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы доценты.

Рязанова Л.З., Магиярова З.М. Условия подготовки кадров по специальности «Технология и предпринимательство».

В статье рассмотрены организационно-педагогические условия подготовки преподавателей по курсам «Технология» и «Предпринимательство».

2008-09 уку елыннан башлап ике телдә укыту кафедрасы коллективы белем бирү системасы учреждениеләрендә технология фәнен укыту юнәлеше буенча белгечләр эзерли башлады.

Укыту системасында технология – кеше мәнфәгатьләре өчен матдә һәм информацияне үзгәртеп кору һәм файдалану өчен каралган алымнар һәм чараларны өйрәнүне үз эченә ала. Яшьләрнең технология культурасын үстерү зарурлыгы бүгенге көндә бөтен дөньяда таныла. ЮНЕСКО бар халыкның фәнни һәм технологик грамоталыгы буенча Халыкара проектны тормышка ашыру өстендә эшли. Технологик белем бирү – безнең илдәге приоритет проектларның берсе. Гомуми белем бирү учреждениеләренең уку планына инде 1993 елдан яңа белем бирү өлкәсе – «Технология» фәне кертелгән.

Мәктәп программасында «Технология» курсы- математика, физика, химия, биология фәннәрен берләштерүче һәм аларның сәнәгать, энергетика, элемент, авыл хужалыгы, транспорт һәм көнкүрешнең башка өлкәләрендә казанышларын кеше эшчәнлегендә куллану нигезләрен өйрәнә торган фән буларак карала. Үз эчтәлегенә перспектив технологияләрне алган бу фәнне яңача, махсус эзерлекле укытучы-

лар житәкчелегендә, кирәкле укыту-матди база нигезендә өйрәнү – яшьләрگә төгәл фәннәрне үзләштерү, хезмәт осталыгы һәм күнекмәләре алу өчен, гомумән, шәхеснең төрле яктан үсешен тәмин итүче алшарт булып тора. «Технология» фәне мәктәпнең кече һәм урта сыйныфларында технология турында күзаллаулардан, укучының ижади фикерләү сәләтен үстерүгә китерүче, технология процесслары нигезе булган проектлау методларын өйрәнүдән башлана. Өлкән сыйныфларда исә технологияне өйрәнү яшүсмер егет һәм кызларны киләчәктә мөстәкыйль тормышка эзерләүгә юнәлтелгән. Мөстәкыйль тормышка аяк басучы яшь кешенең ирекле эшмәкәрлек турында күзаллауларын киңәйтә, эшмәкәрлек нигезләренә, менеджмент, маркетинг, салым системасы, бизнес-план турындагы тәүге төшенчәләргә аеруча игътибар бирелә һәм боларның гамәли эшчәнлектә әһәмиятен ачыклай. Шуңа күрә хәзерге заманда гомуми урта мәктәпләрнең, һөнәри урта белем бирү учреждениеләренең, югары уку йортларының төп бурычы – яшьләргә югары технология нигезләрен үзләштерү өчен яңа шартлар тудыру, сыйфатлы һәм нәтижәле итеп эшләргә эзерлек булдыру, мөстәкыйль белем үзләштерү

сәләтен үстерү. Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгының кадрлар сәясәте бүлегеннән алынган мәгълүматларга караганда, урта белем бирү мәктәпләре биргән гаризалар буенча Казан уку йортларында гына да ел саен утызга якын технология укытучысы кирәк. Моннан тыш, урта махсус белем бирү учреждениеләрендә эшләүче педагогларның күпчелегенең махсус педагогик белеме юк. Шуңа да, мәгариф системасы учреждениеләрендә “Технология” дисциплинасын тиешенчә югарылыкта алып барырылык педагогик кадрлар әзерләү өчен югары уку йортының, һәрбер факультет һәм әйдәп баручы кафедраларның фәнни-педагогик, техник мөмкинлекләрен файдалану бик мөһим. Казан дәүләт технология университетының технология өлкәсендә кадрлар әзерләү эшчәнлегендә югары фәнни-педагогик потенциалы һәм республиканың белем бирү системасында педагогик кадрларга мохтажлык “Технология һәм эшмәкәрлек укытучысы” белгечлеген сайлауга төп сәбәп булды.

“Технология һәм эшмәкәрлек” белгечлегенә буенча педагоглар әзерләү максатлары парадигмасы аның һөнәри компетентлыгына җитди таләпләр куя. Безнең фикеребезчә, “Технология һәм эшмәкәрлек” курсы укытучысының һөнәри компетенцияләре комплекслы рәвештә формалаша. Шунлыктан, барлык төп фәннәрдән алынган күпкырлы гыйлем аларның нигезе булып карала. Әлеге эшчәнлек контекстында киләчәк белгечнең инженерлык, технологик компетенцияләре һөнәри эзерлекнең билгеле бер юнәлешен тәшкил итәргә тиеш. Димәк, төрле белем бирү учреждениеләрендә (урта мәктәп, һөнәри училище, югары уку йорты) “Технология һәм эшмәкәрлек” курсы укыту өчен төрле технологияләр өлкәсендә компетентлык формалаштыру зарур. Мәсәлән, мәктәптә дизайн һәм киём тегү технологияләрен укыту өчен кирәкле белемнәрне булчак укытучы үзләштерсен өчен КДТУда барлык мөмкинлекләр бар. Гомумән, әлеге белгечлек әзерләү планнарына кертелгән фәннәр эчтәлеген аңлы рәвештә һәм ныклы итеп үзләштерү, студентларга теоретик һәм практик белем, осталык өстәү – кирәкле предметара элементлар урнаштыру – һөнәри педагогик компетентлык формалаштыру өчен мөһим шарт булып тора.

Бүгенге көндә һәр белгечнең компетентлыгын, карьера үсешендәге уңышларын

билгеләүче шарт – ана телен, чит телләргә белү һәм аларны тормышның барлык өлкәләрендә һөнәри дәрәжәдә нәтиҗәле итеп куллана алу. Шуңа бәйле рәвештә техник югары уку йортларында белем бирү сәясәтендә туган телне өйрәтүгә игътибар арта. Моның өчен шартлар да булдырыла. КДТУның ике телдә укыту кафедрасында ике телдә иркен аралашу өчен булдырылган шартлар студентларга технология белгечлегенә буенча фәннәргә үзләштерүне активлаштырырга мөмкинлек бирә. Кафедраның лингводидактик стратегиясенә яңа төре яшьләргә үз халкының мәдәни традицияләре рухында тәрбияләү өчен милли телле җирлек тудыру проблемаларын хәл итә.

“Технология” фәне укытучыларын һөнәри яктан әзерләү системасында педагогика фәннәре аерым урын алып тора. Гомумән алганда, соңгы елларда кеше һәм техниканың үзара мөнәсәбәтен өйрәнүче фән – инженерлык психологиясә белән педагогика арасында элементлар ныгый бара. Педагогика фәннәре – “Педагогик эшчәнлеккә кереш”, “Мәгариф фәлсәфәсе һәм тарихы”, “Белем бирү теориясе, системалары, технологияләре”, “Тәрбия теориясе, системалары, технологияләре”, төрле махсус курслар һәм педагогик практика – профильгә белем бирү учреждениеләре өчен укытучылар әзерләү системасында гомуми фәннәр булып торалар.

Студентларга фәннәр системасы буенча лекцияләр, семинар рәвешендәгә дәресләр каралган. Лекцияләр барышында алар белем нигезләрен үзләштерәләр, ә практик дәресләр исә лекцияләр һәм практик эзерлек арасында логик элемент урнаштыралар. Практик дәресләрдә студентларда киләчәк эшчәнлеккә психологик яктан эзерлек формалаша, алар үзләштерелгән белемнәргә һөнәри ситуацияләрдә кулланырга да өйрәнәләр. Лаборатор дәресләр, кагыйдә буларак, белем бирү учреждениеләрендә үткәрелә. Алар киләчәктә мәгариф өлкәсендә эшләчәк белгечләрнең гамәли педагогик осталыкларын формалаштыруга ярдәм итәләр һәм үзләштерелгән белемнәргә билгеле бер мәктәп, класс коллективы шартларында һәр укучының шәхси үзенчәлекләрен исәпкә алып кулланырга өйрәтәләр. Һәрбер практик дәрестә программада бирелгән педагогик мәсьәләләр, уку барышындагы профессиональ үзенчәлекле ситуацияләр карала. Программада студентларның реферат һәм фәнни-тикшеренү

эшләре өчен үрнәк темалар бирелгән. Фәнни-гамәли конференцияләрдә, студентларның педагогика буенча докладлары тыңлана һәм алар дәүләт аттестациясе алдындагы фәнни тикшеренү эшчәнлегендә киң кулланылалар.

Бүгенге көн технология һәм эшмәкәрлек укытучысының осталыгы профессор К.К. Платонов эшкәрткән психологик концепциягә нигезлэнгән критерийлар белән билгеләнә. Алар укытучы шәхесе алдына куелган иң мөһим таләпләрне үз эченә ала.

Педагогика өлкәсендәге белгечнең элек-электән ике функциясе билгелэнгән. Шуларның иң мөһиме – студентларны, бүгенге көн социо-культура шартларына туры китереп, тормышка һәм һөнәри эшчәнлеккә әзерләү. Шуның белән бергә, укытучы, кешелек культурасының бар байлыгын саклаучы һәм киләсе буынга тапшы-

ручы буларак, шәхеснең ижади һәм рухи үсеше өчен дә җаваплы. Бу бурычларны укытучы үз шәхесе аша тормышка ашыра, шуңа да аның эхлакый һәм педагогик сыйфатлары процесста мөһим роль уйный.

Педагогика булган икенче төр таләпләр – шәхеснең һөнәри әзерлегенә бәйле. Белем, осталык һәм күнекмәләрнең эчтәлеген профессионал-грамма билгели. Укытучының профессиональ эшчәнлеген шулай ук практик әзерлекне дә шарт итеп куя. Белем һәм тәрбия бирү функцияләрен үти торган педагогик алымнарның күпчелеге профессиональ осталык тәэсире белән тормышка ашырыла.

Белем бирү системасының барлык баскычларында да “Технология” фәнен укыту тиешле нәтижә бирсен өчен, аны югары һөнәри әзерлекле педагоглар алып барырга тиеш.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Дьяконов С., Зиннурова Р. Концепция перехода к двухуровневой подготовке кадров // Высшее образование в России. – 2008, № 2. – С. 64.

2. Сборник нормативных документов для образовательных учреждений Российской Федерации, реализующих программы общего образования. 2-е издание. – М.: Дрофа. – 2007.

3. Симоненко В.Д. Методика обучения учащихся основам предпринимательства – Брянск: Изд-во БГПИ, 1994. – 117 с.

© Вьюгина С.В., 2010

БУЛАЧАК ДӘҮЛӘТ ХЕЗМӘТКӘРЛӘРЕ ТАТАР ТЕЛЕН ӨЙРӘНӘ

Сажидә Вьюгина

САЖИДӘ ВАГЫЙЗ кызы ВЬЮГИНА – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы доценты.

Вьюгина С.В. Будущие государственные служащие изучают татарский язык.

В статье освещается опыт преподавания татарского языка на кафедре обучения на двуязычной основе студентам, впервые изучающим государственный язык Республики Татарстан.

Казан дәүләт технология университетында ике телдә укыту кафедрасы, мөстәкыйль кафедра статусын алганнан соң (2003 елдан), татар телен укытуның яңа этабы башланды, этномәдәни компонентны яңа югарылыкка күтәрү, фәнни-методик эшчәнлек өчен зур мөмкинлекләр ачылды. Студентларга татар

һәм рус телләрен укыту буенча рус һәм татар телләрендә яңача, заман таләпләренә туры китереп һәр белгечлек буенча аерым укыту программалары эшләнә. Бу юнәлештә кафедрада фәнни һәм методик чыганаclar базасын яңарту өстендә даими эш алып барыла.

Туган телебезне саклау һәм үстерү – югары

уку йортында эшләүче һәркайсыбызның изге бурычы. Университет укытучылары тарафыннан башкарылган эшләренәң барысы да телне өйрәнүгә уңай тәэсир ясый, үз телен белән горурлану хисләре тудыра, татар телендә камил сөйләшәргә теләк уята. Хәзерге икетеллелек шартларында бу аеруча мөһим. Татар теле студентларга мәдәният һәм эш теле буларак укытылырга тиеш дип исәплибез. Кайбер галимнәр фикеренчә, кеше тел белән бергә үз халкының мәдәниятен, тарихын үзләштергәндә генә чын кеше булып формалаша. Икенче бер телне өйрәнү дә мәдәният, тарих белән бәйләнеш алып барылырга тиеш. Студентларга тел структурасы аша халыкның асылын аңларга булышу – югары уку йортлары укытучыларының төп бурычы дип саныйбыз.

Булачак дәүләт хезмәткәрләрен коммуникатив метод нигезендә сөйләмне тыңлап аңларга, куелган сорауларга җавап бирергә, фикерләрен эзлекле, аңлаешлы итеп әйтәргә, төрле жанрлардагы текстларны укырга, язарга өйрәтү мөһим, чөнки аралашуга игътибар биргән очракта гына уңай нәтиҗәләргә ирешеп була. Дәрестәрдә студентларның сөйләм куллануларын үстерү өлкәсендә эшләгәндә генә, аларда татар теленә карата кызыксыну уяна. Телгә өйрәткәндә, иң беренче чиратта, сөйләшүгә, аралашуга төп игътибар бирелә. Шунлыктан татар телен өйрәнгәндә төп юнәлеш итеп коммуникатив метод алына да инде.

Татар телендәге дәрестәрдә мавыктыргыч, файдалы, кызыклы итеп уздыру өчен татар халкының авыз иҗатына мөрәҗҗәгать итү дә безнең өчен зур мөмкинлекләр ача. Фольклордагы байлык татар халыкының мәдәниятен, дөньяга карашын, гореф-гадәтләрен ачуда ярдәм итә. Дәрестәрдә программа буенча материалларны өйрәнгәндә милли-мәдәни компонентны куллану, аларга аңлатмалар бирү, халык авыз иҗаты үрнәкләрен анализлау, халыкның этник нормаларын чагылдырган текстлар белән эшләү – студентларда милли рухны саклаучы төп ысуллар.

Булачак дәүләт хезмәткәрләренәң булачак эшчәнлегенә уңышлы булсын өчен, алар кешеләр белән туган телләрендә сөйләшә, аралаша, уңай тәэсир калдыра белергә, үзләрендә төрле милләт кешеләренә, аларның теленә, мәдәниятенә, гореф-гадәтләренә хөрмәт белән карауны тәрбияләргә тиешләр. Әлегә һөнәри сыйфатлар студентларда бары тик татар теленә өйрәтү

дәрестәргә аша гына бирелә.

Студентлар белән эшләгән вакытта эшлекле уеннар куллану безнең фәнни-методик эшчәнлегездә актив методларның берсе булып тора. Бу метод белән эшләгәндә көндәлек кулланушта булган әдәп кагыйдәләрен дә, булачак хезмәт эшчәнлегенә кагылышлы һөнәри күнекмәләргә дә алу мөмкинлегенә бар. Мондый уеннарны алдан эзерләнгән план буенча оештыру мөһим. Һәр уен төрөн, формасын студентлар үзләре сайлап алалар, ә укытучы киңәшче вазыйфасын гына башкара. Бу уеннар чыгышлар формасында оештырыла.

Дәрестәргә эшлекле уеннар формасында үткәргү булачак дәүләт хезмәткәрләргә өчен бик кирәкле дип саныйбыз. Алар, телгә өйрәтү белән беррәттән, аралашып яшәү, тормышка кирәкле һөнәри күнекмәләргә булдыруга бәйле. Мондый ысулдагы дәрестәргә үткәргән вакытта студентларның яңадан-яңа мөмкинлекләргә ачыла. Сүзлек запасын арттыру, аудитория каршында үз-үзләрен тотарга өйрәтү өчен эшлекле уеннар студентларга бик кирәкле һәм файдалы булып дип ышанабыз.

Татар телен үзләштерүче студентлар семестр саен бер иҗади эш башкаралар. Республика тормышында булган төрле вакыйгаларга бәйле рәвештә реферат темалары үзгәртелә, алар арасында “Хәзерге заманда хәйрия эше”, “Табдулла Тукай премиясе лауреатлары”, “Туган ягым – яшел бишек”, “Татар халкының горурлыгы – Бөек Ватан сугышы геройлары” исемләргә бар. Студентлар кирәкле материалларны Интернет аша табалар, китап, газета-журнал мәкаләләренә таянып эшлиләр.

Ике телдә укыту кафедрасында дәрестәлекләр, методик әсбаплар һәм сүзлекләр эшләү өстендә дә эш алып барыла. 2007 елда “Англо-русско-татарский словарь деловой лексики” (автордашы Г.Р.Тимербаева), 2008 елда “Татарский язык в сфере профессиональной деятельности” (автордашы А.Ә.Тимерханов), 2009 елда “Русско-татарский словарь деловой лексики” кебек кулланмалар эшләнә. Болар барысы да автор тарафыннан социаль-гуманитар технология факультетында югары һөнәри белем алучы студентларны татар теленә өйрәткән вакыттагы эшчәнлекнең нәтиҗәсе булып торалар. Татар телендә белем алучы рус телле студентлар өчен Татарстан мәдәнияте, тарихы буенча материаллар кулла-

нып, яңа дәрәслек эзерләнә.

Казан дәүләт технология университетында башлап татар телен өйрәнүче студентлар беренче семестрда галимә Флера Сафиуллина дәрәслекләренә таянып, автор тарафыннан эшлэнгән “Татарский язык и культура речи” дәрәслеге буенча беләм алалар, алга таба да кафедра укытучылары тарафыннан эзерлэнгән дәрәслекләр буенча укыйлар. Дәрәсләрдә эшлекле татар телендә кулланыла торган яңа сүзләренә үзләштерү, грамматик кагыйдәләренә искә төшерү, татар мәдәниятен, тел тарихын чагылдырган текстлар өстендә эшләү дә файдалы эшчәнлек булып тора. Бүгенге сәяси, икътисадый вакыйгаларны яктырткан яңалыклар, нигездә, вакытлы матбугат язмаларыннан алына.

Һөнәр өлкәсендә икетеллеккә өйрәтү белән беррәттән, татар халкының мәдәниятен, әдәби мирасын өйрәнүгә һәм сөйләм культурасын үстерүгә дә бик зур игътибар бирелә. Дәрәс саен татар теленә камиллеген, дәрәслеген, сафлыгын саклау юнәлешендә зур эш башкарыла. Татар грамматикасын өйрәнгәндә Ә.Ә. Газиев

тарафыннан эшлэнгән моносхемалар файдаланыла. Аларны куллану студентларга грамматик материалларны системалаштырырга, гамәли үзләштерергә ярдәм итә. Рус телле студентларга татар телен рус теле белән чагыштырып, проблемалы метод буенча укытканда зур уңышларга ирешеп була.

Безнең фәнни-педагогик эшчәнлегемиздә укытуны индивидуальләштерү һәм дифференциальләштерү төп юнәлеш буларак кабул ителгән. Югары һөнәри беләм бирү чорында шәхесне үстерүгә юнәлтелгән технологияләрнең кайбер формаларын нәтижәле куллану студентларны уйланырга, кызыксынырга, эзләнәргә өйрәтә. Бүгенге көндә югары уку йортларында татар телендә укытуны милли мәктәпне тәмамлаган балаларның ихтыяжы дип кенә түгел, ә татар телен саклап калу һәм үстерүнең төп шарты да дип кабул итәргә кирәк. Казан дәүләт технология университетында югары һөнәри беләм алган дәүләт хезмәткәрләренә киләчәктә татар телен тормышта камил кулланучылар булуына ышанасы килә.

© Хөсәенов Р.Н., 2010

«СЫЗМА ГЕОМЕТРИЯ» ҺӘМ «ИНЖЕНЕРЛЫК ГРАФИКАСЫ» ФӘННӘРЕН ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКУ

Рөстәм Хөсәенов

РӨСТӘМ НӘКЫЙП улы ХӨСӘЕНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт технология университетының “Инженерлык графикасы” кафедрасы доценты.

Хусаннов Р.Н. Преподавание на татарском языке дисциплин “Начертательная геометрия” и “Инженерная графика”.

В статье рассматриваются проблемы, которые возникают при обучении студентов, получающих высшее образование на татарском языке.

Казан дәүләт технология университетының инженерлык графикасы кафедрасында «сызма геометрия» фәннәрен татар телендә уку 1994 елдан бирле алып барыла. Унбиш ел буенча түбәндәге проблемалар белән очрашабыз. Беренчедән, авыл мәктәпләрен тәмамлаган укучыларның түбән хәзерлекле булулары – аларда сызым дәрәсләре үткәрелмәү белән бәйлэнгән; икенчедән, курсны үзләштергәндә

тел барьеры булу; өченчедән, татар теленә рус теле кебек дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрелмәве.

“Сызма геометрия” студентлар тарафыннан авыр кабул ителә, ә рус телен камил белмәүче кайбер студентларга аны үзләштерү тагын да катлаулана. Беренче семестрда алар “Сызма геометрия” бүлегеннән өч мөстәкыйль эш тапшырып, имтихан бирәләр.

Икенче, өченче семестрларда, “Инженерлык графикасы” фәнен үзләштергәндә, студентлар артык авырсынмыйлар: вакытында биш мөстәкыйль эшне тапшырып, зачет алалар.

Укыту университетта расланган эш планнары буенча алып барыла, уку-укыту сәгәтләре саны Россия югары уку йортлары программасына туры килә. Бу фәнне өйрәнүне җиңеләйтү максатыннан студентлар өчен татар телендә методик күрсәтмәләр чыгарылды [1]. Студентлар шулай ук Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында чыгарылган дәреслек [2] белән дә файдалана алалар.

Киләчәктә татар телендә югары белем алучы студентлар өчен лекцияләр курсы (бәлки, дәреслек), гамәли дәресләр үткәрү өчен кулланма, компьютер ярдәмендә белемне тикшерү комплексы эшләү дә күздә тотыла. Татар телендә белем алырга теләүче студентлар өчен инженерлык кафедрасында барлык мөмкинлекләр дә тудырылган дип саныйбыз.

Студентларның укытучы белән иң якын

хезмәттәшлек чоры мөстәкыйль эшләр тапшырган вакытка туры килә. Аларның активлыгы нык күтәрелә, укытучы белән консультацияләр барытик студентларның инициативасы нигезендә генә үткәрелә башлый. Шулай итеп, студентлар әкрәнләп фәнни тикшеренү эшенә кереп китәләр. Шунлыктан, безнең фән буенча студентлар еш кына чыгышлар ясыйлар, конференцияләрдә катнашалар.

Укыту татар һәм рус телендә алып барылган төркем студентлары арасындагы фәнне үзләштерү дәрәжәсен чагыштырып карасак, аларның белемнәре төрле булуын күрәбез. Ана телендә югары һөнәри белем алучы студентлар өлкән курсларда белемнәре буенча рус телендә генә укыган студентларны куып җитәләр һәм алгарак та китәләр, чөнки аларның белем алырга ихтыяжлары көчлерәк. Шунны да билгеләп китәргә кирәк, татар төркемендә укучы студентлар арасында тәртип ягы да яхшырак, укытучыларга карата ихтирам да югарырак.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сызма геометрия: 1, 2, 3нче эпюрлар. Методик күрсәтмәләр. – Казан: КДТУ нәшрияты, 2006. – 44 б.
2. Миннулин С.М. Сызма геометрия. – Казан: Мәгариф, 1995. – 304 б.

© Зәкиева З.Р., 2010

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ХИМИЯ АТАМАЛАРЫ

Зөһрә Зәкиева

ЗӨҺРӘ РАВИЛ кызы ЗӘКИЕВА – Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы ассистенты, Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология бүлегә аспиранты. Филология фәннәре докторы Малик Барый улы Хәйруллин җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Закіева З.Р. Химические термины на татарском языке.

В статье рассматриваются вопросы образования химических терминов на татарском языке.

Жәмгыятьтә барган үзгәрешләр, татар телен дәүләт теле дип игълан итү белем бирү өлкәсендә яңа бурычлар куйды. Телнең лексикасы һәм терминологиясе үсеше, яңарышы мәсьәләләрен фәнни тикшерү, аларның кирәклеген хәзерге заман ихтыяжларыннан чыгып бәяләү зарурлыгы көн тәртибенә килеп басты. Тел үсешендә, бигрәк тә аның төзелеше, терминологиясе

үсешендә яңа билгеләр күренә башлады: яңа атамалар, кушымчалар алып ясалган яңа сүzlәр хисабына, кыскартылмалар, бигрәк тә чит телләрдән кергән алынмалар хисабына телебезнең лексикасы байый, ишәя, камилләшә төште.

Терминнар фәннең нигезен тәшкит итә. Төгәл фәннәрнең, шул исәптән химиянең дә терминнары дөрес ясалу бик тә

әһәмиятле. Бүгенге көндә химия өлкәсендә яңа терминнарның барлыкка килүе химия фәнненең һәм сәнәгатенен үсешенә бәйле. Бу үсеш параллель рәвештә бара дисәк тә дәрәс булып. Татарча химия терминнарын барлау, туплау һәм тәртипкә салу бүгенге көндә актуаль мәсьәләләрнен берсенә әверелде.

Ф.С.Фасеев фикеренчә, татар телендә термин төзү – рус телендәге терминның эчтәлеген, төшенчәсен, билгеләмәсен дәрәс аңлап, ана теленнән шуңа тәңгәл сүз табу яки ижади рәвештә яңа атама төзү дигәнне аңлата [1, 125].

Химиядән яңа терминнар ясаганда, белгечнен бу фәнне тирәнтен өйрәнүе белән беррәттән, терминнар ясалган телне белүе һәм чит телләргә яхшы белүе зарур. Фәнне һәм телне яхшы белгән очракта гына дәрәс, төгәл термин ясау мөмкин.

Татар телендә терминнар ясалышының түбәндәге ысуллары бар: кушымчалау; сүзләр кушылу; сүзтезмәнең кушма сүзгә күчүе; сүзтезмәнең кушымча алып кушма сүзгә күчүе; конверсия; лексик-семантик ысул һәм аббревиация. Кушымчалау, сүзләр кушылу, сүзтезмәнең кушма сүзгә күчүе, конверсия ысуллары иң уңышлы ысуллар булып тора.

Химия фәнненә караган атамаларны ясауда иң актив кулланылган кушымчаларны карап үтик:

-лык/-лек: *селтелек, кайтмалык, лиофиль-лек, капиллярлык, изоморфлык, валентлык, буферлык* һ.б.;

-лар/-ләр (-нар/-нәр): *газлар, тозлар, аксымнар, кислоталар, оксидлар, майлар, селтеләр, пептидлар, пептидазалар, полисахаридлар, уреидлар, трансферриннар* һ.б.;

-гыч/-геч, (-кыч/-кеч): *парландыргыч, тондыргыч, буягыч, оксидлаштыргыч, йоткыч, череткеч, бүлгеч, күперткеч* һ.б.;

-чы/-че: *оксидлаштыручы, кайтаручы, катыручы, газчы, ташчы, эретүче* һ.б.;

-ма/-мә: *сөрмә, эремә, эретмә, кушылма, төнәтмә, юдырма, коелма, чүкемә, кайтма, утырма* һ.б.;

-лы/-ле: *кислородлы, селтеле, газлы, катламлы, баритлы, хлорлы, күнәкле, агулы* һ.б.;

-чан/-чән: *эрүчән, янучан, шартлаучан, таркалучан, уалучан, чүкелүчән* һ.б.;

-ла/-лә: *хлорла, бромла, алтынла, көмешлә,*

жизлә, бакырла һ.б.

Кушма терминнар турында сүз барганда, аларның бик күп төрле модельләр буенча ясалыуын күздә тотарбыз. Аларның кайберләренә генә тукталып үтик:

исем + исем: *таштоз, ташкүмер, бакырташ, чуерташ, тимерташ, сумалаташ, пыяларубероид, пыялапластик, известьташ, таштоз* һ.б.;

исем + фигыль + -гыч: *парүлчәгеч, суагызгыч, газйоткыч* һ.б.;

исем + фигыль + -ма: *ташбасма, ташъязма* һ.б.;

исем + -ара: *молекула, ионара, атомара, төшара* һ.б.;

сыйфат + исем: *агалтын, акбалчык, асылташ, терекөмеш* һ.б.

Химия терминнарын ясауда интернациональ терминэлементлары да бик күп кулланыла. Мәсәлән, *азоткушылу, нитрокушылма, микроашилама, ортосу, аквакушылма, виброиләк*. Бу сүзләр калькалаштыру нәтижәсендә барлыкка килгән.

Химия фәнненә караган парлы терминнар мәгънәдәш, аһәндәш ике сүз теркәлүдән барлыкка киләләр: *хризотил-асбест, алтын-көмеш, атом-төш, кислота-нигез* һ.б.

Химия фәнненә караган атамалар сүзтезмәнең кушма сүзгә күчүе нәтижәсендә дә барлыкка киләләр. Мәсәлән, атрибутив сүзтезмәләргә караганда, тартым белән килгән ирекле сүзтезмәләргә кушма сүзгә күчүе еш очрый: *мәчекүз* (кошачий глаз, минерал), *айташ* (лунный камень, минерал). Компонентлары объект бәйләнешендә булган сүзтезмәләргә кушма исемнәргә күчүендә исем + -р кушымчалы сыйфат фигыль тибы да бик нәтижәле: *суулчәр* (водомерка), *субуяр* (водокрас) һ.б.

Лексик-грамматик ысул, ягъни конверсия ярдәмендә татар телендә бик күп химия атамалары барлыкка килә. Саф яки грамматик формантлар алган нигезләргә башка сүз төркеменә күчүе юлы белән исемнәр, сыйфатлар, рәвешләр ясала.

Фигыльләрдән исем барлыкка килүен карыйк: *тондыру* (отстаивать) → *тондыру* (отстаивание), *эшкәртү* (обрабатывать) → *эшкәртү* (обработка), *тутыгу* (ржавеет) → *тутыгу* (ржавление), *таркалу* (распадается, разлагается, расщепляется) → *таркалу* (распад,

разложение, расщепление) һ.б.

Шулай ук кайбер исемнәр -ма кушымчалы боерык фигыль формасынан да барлыкка килергә мөмкин: *эретмә* (не растворяй) → *эретмә* (сплав), *атама* (не называй) → *атама* (название, наименование, термин) һ.б. Үз чиратында, -ма кушымчалы боерык фигыльдән барлыкка килгән исем үзә сыйфатка конверсияләнә ала: *утырма* (осадок, отложение, нарост) → *утырма* (осадочный), *өстәмә* (добавка) → *өстәмә* (дополнительный) һ.б.

Лексик-грамматик ысул ярдәмендә исемнән сыйфатлар барлыкка килә: *алтын* (золото) → *алтын* (золотой), *көмеш* (серебро) → *көмеш* (серебряный), *тимер* (железо) → *тимер* (железный), *бакыр* (медь) → *бакыр* (медный), *күмер* (уголь) → *күмер* (угольный), *кургаш* (свинец) → *кургаш* (свинцовый), *аккургаш* (олово) → *аккургаш* (оловянный), *корыч* (сталь) → *корыч* (стальной), *агалтын* (платина) → *агалтын* (платиновый), *пыяла* (стекло) → *пыяла* (стеклянный).

Шулай ук -гыч/-геч (-кыч/-кеч) кушымчалы исемнәр дә конверсия ысулы белән сыйфатлар ясый. Мәсәлән, *газйоткыч* (газопоглотитель) → *газйоткыч* (газопоглотительный), *паржыйгыч* (паронакопитель) → *паржыйгыч* (паронакопительный) һ.б.

-чы/-че кушымчалы сыйфат фигыльләр конверсия юлы белән исемнәргә күчәләр: *бүлүче* (разделитель), *оксидлаштыручы* (окислитель), *алмаштыручы* (заменитель), *кайтаручы* (восстановитель) һ.б.

Химия фәннә караган аббревиатуралар ясалышы ягыннан татар телендә ике төргә бүленәләр:

1. Сүзләрнең беренче хәрефләре кушылып ясалган аббревиатуралар: *ДНК* – дезоксирибонуклеин кислотасы

(дезоксирибонуклеиновая кислота), *РНК* – рибонуклеин кислоталары (рибонуклеиновые кислоты), *ТМР* – төшнәң магнитик резонансы (ядерный магнитный резонанс) һ.б. Мондый төр кыскартылмалар күпчелек очракта рус теленнән алына яисә калькаштырыла. Чит телләрдән кергән кыскартылмалар да шактый: *ПТФЭ* – политетрафторэтилен, *КМЦ* – карбоксиметилцеллюлоза.

2. Сүзтезмәләрнең элементлары кушылып ясалган кыскартылмалар. Бу төр кыскартылмалар татар телендә сирәк очрыйлар: *нафтсабын* (мылонафт) һ.б.

Сүзлекләрдә, әсбапларда химия фәннә караган атамаларның бер өлеше рус теленнән һәм аның аркылы башка телләрдән кергән алынмалар тәржемә ителеп бирелсә, икенче өлеше – татар теленә үз лексик байлыгы.

Терминнар төзегәндә һәм аларны тәртипкә салганда бүгенге фән күзлегеннән карап ижади эш итәргә кирәк. Рус теле аша яисә башка телләрдән кергән халыкара терминнарны да кирәгенчә кабул итү зарур. Химия атамаларын ясаганда үз телебезнең сүз ясау мөмкинлекләреннән файдалану, татар телендә эквивалентын табу яки булдыру бик мөһим.

Химия терминнарының эчтәлегенә, мәгънәсенә игътибар итмичә, сүзгә-сүз тәржемә итү уңышсыз терминнар килеп чыгуына китерә. Кайбер терминнарда, турыдан-туры татар сүзләре белән алыштыру мөмкинлегә булса да, чыгана-тел варианты куллану уңышлырак булган очраклар да шактый [1, 80].

Татар терминологиясенң принциплары елдан-ел камилләшә бара [3]. Әмма кайбер аерым фәннәрнең атамалар системасы әле эшкәртелмәгән. Шушы мәсьәләләрне күздә тотып, татар химия терминнарының ясалышын өйрәнү бүгенге көндә татар тел белеменең актуаль проблемаларының берсе булып кала.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Фасеев Ф.С. Татар телендә терминология нигезләре. – Казан, 1969. – 200 б.
2. Биктимирова А.Р. Күпканаллы телекоммуникация системасына караган терминология // Югары һөнәри белем бирү системасында икетеллек: фәннәрне татарча уку. – Казан: КДАТУ нәшр., 2006. – 96 б.
3. Татар грамматикасы. I т. – М.: Инсан; Казан: Фикер, 1998. – 512 б.

КАБЫРЧЫКЛЫ КОРЫЛМАНЫ ДИСКРЕТ ЫСУЛ БЕЛӘН ХИСАПЛАУ

Абрик Камалов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФның югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре, ТРның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 200гә якын фәнни һәм методик хезмәтләр авторы; шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр бар.

Камалов А.З. Расчет оболочечных конструкций методом дискретизации.

В работе предлагается алгоритм расчета напряженно-деформированного состояния произвольной осесимметричной оболочечной конструкции, состоящей из набора одно- и двухслойных оболочек вращения, соединенных между собой непосредственно или с помощью шпангоутов. Алгоритм основан на использовании метода дискретизации оболочечной конструкции. Приведены некоторые результаты расчета конструкции, состоящей из трех оболочечных пакетов.

Бер яки ике әйләнмә юка кабырчык катламнарыннан торган пакетларны үзара шпангоутлар белән яисә турыдан-туры тоташтырып ясалган симметрик төзелешле корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен тикшерүгә тукталыйк. Калыңлыктары сызыкча закон буенча үзгәргән һәм берберсе белән жием ярдәмендә ябыштырылган ике әйләнмә кабырчык ике катламлы пакет тәшкил итә. Жием катламының калыңлыгы даими. Әйләнмә рәвешендәге кабырчыклар һәрбер элементның үз координат өслеге бар, алар һәрберсе изотроп, ортотроп яки конструктив ортотроп булырга мөмкин. Даими калыңлыктагы жием катламы күчегү һәм кысуга гына эшли дип фаразлыйк.

Структурасы катлаулы кабырчыклы мондый симетрик корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен исәпләү мәсьәләсен чишүдә дискретлау (кабырчыклы корылманы n чаттан һәм m кабырчык элементыннан тора дип күзаллау) ысулын кулланыбыз. Шунның белән бергә, $m=l+2p$; биредә l , p – корылмадагы бер һәм ике катламлы пакетлар саны. Бу фаразлар нигезендә k -нчы пакеттагы s -нчы кабырчык элементы өчен [1-3]тәге геометрик һәм физик нисбәтләргә кулланык. Шунда әйтеп китик, чатлар булып кырый һәм арадаш шпангоутлар, кабырчык элементларының ныгытылган яки

ирекле кырыйлары, геометрик сыйфатламалар һәм куелган йөкләмнәр үзгәргән урыннар алына.

Мәсьәләнең куелышын математик яктан тасвирлау өчен, жием белән беркетелгән һәрбер k -нчы ике катламлы кабырчыкларның тигезләнеш халәтен сурәтләүче дифференциаль тигезләнеш тигезләмәләрен кәкресызыклы координатлар кулланылган кануни формада [3] түбәндәге

$$\frac{1}{A_1} \frac{dY}{d\alpha} = f(\alpha, Y) + b(\alpha) \quad (1)$$

12 дифференциаль тигезләмәләр системасына, ә бер катламлы кабырчык пакетлар өчен

$$\frac{1}{A_1} \frac{dX}{d\alpha} = f(\alpha, X) + \alpha(\alpha) \quad (2)$$

6 дифференциаль тигезләмәләр системасына китерәбез. (1) һәм (2)ләрдә $Y(N_r, N_p, u_r, u_p)$, $X(N, u)$ халәт векторлары, $N_1 = N_1(T_{11}^{(1)}, N_{11}^{(1)}, M_{11}^{(1)})$, $N_2 = N_2(T_{11}^{(2)}, N_{11}^{(2)}, M_{11}^{(2)})$, $u = u_1(u_1, w_1, \varpi_1^{(1)})$, $u = u_2(u_2, w_2, \varpi_1^{(2)})$ – k -нчы пакетның 1нче һәм 2нче катламнарының координат өслекләрендәге гомуми көчләр һәм күчешләр векторларының тәшкил итүчеләре, $u = u(u, w, \varpi_1)$, $N = N(T_{1r}, N_{1r}, M_{1r})$ – бер катламлы пакеттагы күчешләр һәм көчләр

векторларының тәшкил итүчеләре. Жилем катлавында барлыкка килгән нормаль һәм орынма көчәнешләр [3]тәге формулалар нигезендә табыла.

Гомуми очракта божра өчен геометрик
 һәм физик нисбәтләрне жәлеп итеп, i -нче төөн
 элементынын тигезләнеш тигезләмәсен

$$[\mathcal{Q}_i]\Delta_i = \sum_k \sum_s \eta_i^{iks} [\Psi_i^{iks}] N_i^{iks} + f_i \quad (3)$$

рәвешенә китерик.

(3)тә суммалау i -нче божра элементына килеп тоташучы барлык кабырчык элементлары буенча алып барыла; $[Q_i]$ – i -нче божра элементы реакциясе матрицасы; N_i^{iks} – i -нче чатка килеп тоташучы барлык кабырчык элементларының гомуми көчләре векторының тәшкилләгечләре.

Шулай итеп, билгесез Y , X һәм Δ , векторларына карата язылган һәм $6(\ell+2p)$ дифференциаль тигезләмәдән торган (1)-(2) тигезләмәләр системасыннан n алгебраик тигезләмәләрдән торган (3) системасына киләбез. Һичшиксез, (1)-(3) йомык тигезләмәләр системасының чишелеше бары тик N_i^{ks} -ларны хисаплаганнан соң гына табыла.

Хэзэр

$$N_{i_l}^{ik1} = \sum_{j=1}^2 \{ [K_{1j}^{ik1}] W_{ij}^{ik1} + [KD_{1j}^{ik1}] W_{1+j}^{ik2} \} + N_{\theta_{i_l}}^{ik1} \quad (4)$$

$$N_{i_2}^{ik2} = \sum_{i=1}^2 \{ [K_{2j}^{ik1}] W_{ij}^{ik1} + [KD_{2j}^{ik1}] W_{1+j}^{ik2} \} + N_{\theta i_2}^{ik1}$$

бәйлелекләре үтәлә дип фаразлыйк.

(4) нисбәтләрендә W_i^{ik1} һәм $W_{i_2}^{ik1}$ — k -нчы ике катламлы пакетның беренче кабырчык элементындагы $\alpha_1 = \alpha_{i_0}^{(1)}$ һәм $\alpha_1 = \alpha_{i_e}^{(1)}$ контурларының гомум күчеш векторлары, $W_{1+i_1}^{ik2}$ һәм $W_{1+i_2}^{ik2}$ — шул ук пакетның икенче кабырчык элементындагы $\alpha_1 = \alpha_{i_0}^{(2)}$ һәм $\alpha_1 = \alpha_{i_e}^{(2)}$ контурларының гомум күчеш векторлары.

k -нчы пакетның беренче кабырчык элементы i_1 һәм i_2 төен элементлары белән тоташкан булса, беренче кабырчык элементлары контурларының $W_{i_1}^{ik1}$ һәм $W_{i_2}^{ik1}$ гомум күчеш векторлары белән i_1 һәм i_2 чат элементлары урта сызыкларының гомум Δ_{i_1} һәм Δ_{i_2} күчешләре арасындагы нисбәтләрән кулланып,

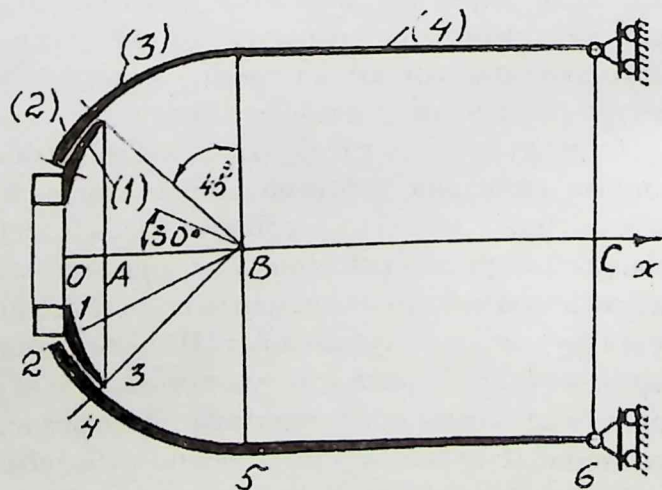
$$N_{i_1}^{ik1} = \sum_{j=1}^2 \{ [K_{1j}^{ik1}] [\Psi_{ij}^{ik1}]^T \Delta_{ij} + [KD_{1j}^{ik1}] [\Psi_{1+ij}^{ik1}]^T \Delta_{i+1} \} + N_{0i_1}^{ik1}, \quad (5)$$

$$N_{i_2}^{ik_1} = \sum_{j=1}^2 \{ [K_{2j}^{ik_1}] [\Psi_{ij}^{ik_1}]^T \Delta_{ij} + [KD_{2j}^{ik_1}] [\Psi_{1+j}^{ik_1}]^T \Delta_{1+j} \} + N_{0i_2}^{ik_1}$$

зурлыкларын табыйк.

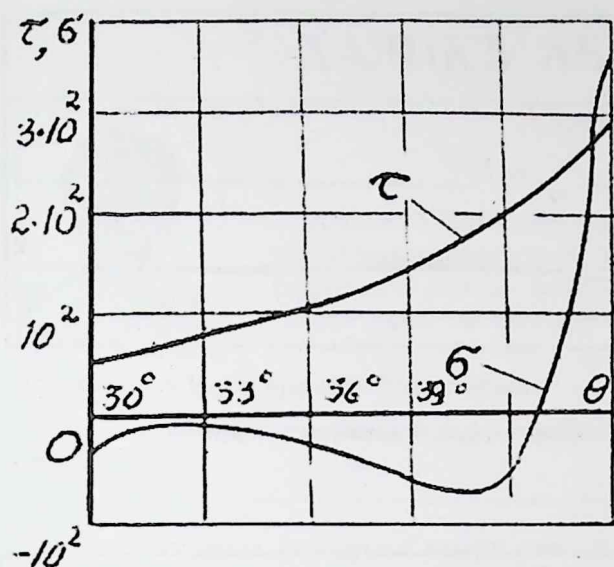
(5) нисбәтләре k пакетындагы беренче кабырчык элементның $\alpha_1 = \alpha_{i_0}^{(1)}$ һәм $\alpha_1 = \alpha_{i_t}^{(1)}$ контурларында булган көчәнешләрне $i_1, i_2, (l+i_1)$ һәм $(l+i_2)$ чатларына керткән элементларның күчешләре аша билгели.

(5) нисбэтлэрэндөгө $[K]$ һәм $[KD]$ матрицаларының барлык $[K_{ij}]$, ..., $[KD_{22}]$ өлөшлөрөн табып, 1дән n -га кадәр чатларга кертгән барлык элементларның тигезләнеш тигезлэмэлөрөн (3)кә куйсак, конструкциянең барлык чатларының гомуми күчешлөрөнө карата алгебраик тигезлэмэләр системасын төзибиз. Бу тигезлэмэләр системасын чишеп, конструкциянең барлык чатларының күчешлөрө һәм борылу почмаклары табыла. Аларны ачыклаганнан соң, кабырчык элементларының кырый нокталары күчешлөрө дә билгеле нисбэтләр [1] аша табыла. Инде, (1) һәм (2) дифференциаль тигезлэмэләр системасы өчен кырый шартлар билгеле булганлыктан, бу сызыкча кырый мәсьәләне чишеп, Y һәм X векторларын таба алабыз.

1, 2, ... 6 – төөн элементлары; (1)-(3) – сферик,
(4) – цилиндр элементлар

2 рәс. $30^\circ \leq \theta \leq 45^\circ$ өлкәсендәге жием катламындагы орынма τ , нормаль σ көчәнешләрнең үзгәрү графигы

Димәк, кабырчыклы конструкциянең көчәнеш-деформация халәтен ачыклаучы барлык зурлыктар табыла.

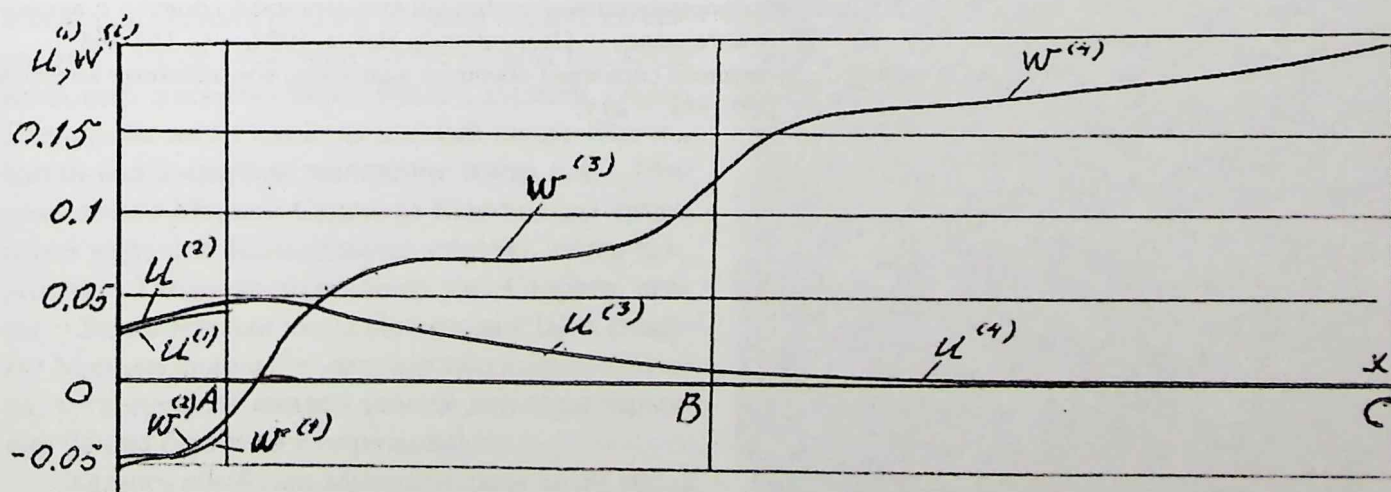
Шушыңа нигезләнеп, югарыда бәян ителгән әйләнмә кабырчыклы корылманың көчәнеш-деформация халәтен тикшерү мәсьәләсе санча ысул ярдәмендә чишелә. Ә андагы $[K]$ матрицасын һәм Y, X векторларын хисаплау өчен (1) һәм (2) дифференциаль тигезләмәләр системасы аша язылган кырый мәсьәләне чишкәндә ортогональ куу ысулы кулланыла. Аларны чишеп, корылманың һәрбер кабырчыклы элементы өчен $[K]$, $[KD]$ матрицалары һәм аларның Y, X халәт векторлары төзелә. Моның өчен корылма чатларының

билгесез гомуми күчешләрнең карата төзелгән алгебраик тигезләнеш тигезләмәләр системасы Гаусс ысулы белән чишелә.

Югарыда бәян ителгән методика буенча исәпләү алгоритмы һәм программалар комплексы төзелде. Бу программалар комплексы схемасы 1нче рәсемдә күрсәтелгән өч кабырчык пакетыннан торган корылманың көчәнеш-деформация халәтен тикшерүдә сыналды. Бирелгән корылма (1)-(4) кабырчык элементларыннан һәм алты (1, 2, 3, ..., 6) чаттан тора (1 рәс.). Сферик (1)-(3) һәм цилиндрик (4) кабырчык элементларының калынлыгы сызыкча закон буенча үзгәрә. Шунның белән бергә, (1)нче элементның 1 һәм 3 чатлары белән тоташкан нокталарда калынлык $h_1=0,4$, һәм $h_3=0,3$ булса, (2)-(4) элементларының 2-6 чатларында калынлыктар $h_2=0,3$, $h_4=0,275$, $h_5=0,2$ һәм $h_6=0,15$ дип алынды. Механик сыйфатламалары $E=2 \cdot 10^7$ МПа, $\nu=0,3$ булган (1)нче элемент изотроп, ә $E_1=2,08 \cdot 10^6$ МПа, $E_2=2,46 \cdot 10^6$ МПа, $\nu_1=0,13$, $\nu_2=0,15$ булган (2)-(4) элементлары ортотроп кабырчыклардан гыйбарәт. (1), (3) һәм (4) элементларына эчке $P=150$ МПа басымы тәэсир итә. 1нче чат божрадан гыйбарәт һәм аңа $t=100$, $q=50$ тышкы көчләр һәм m моменты тәэсир итә. (1) һәм (2) элементларын ябыштыручы жием катламының механик һәм геометрик сыйфатламалары:

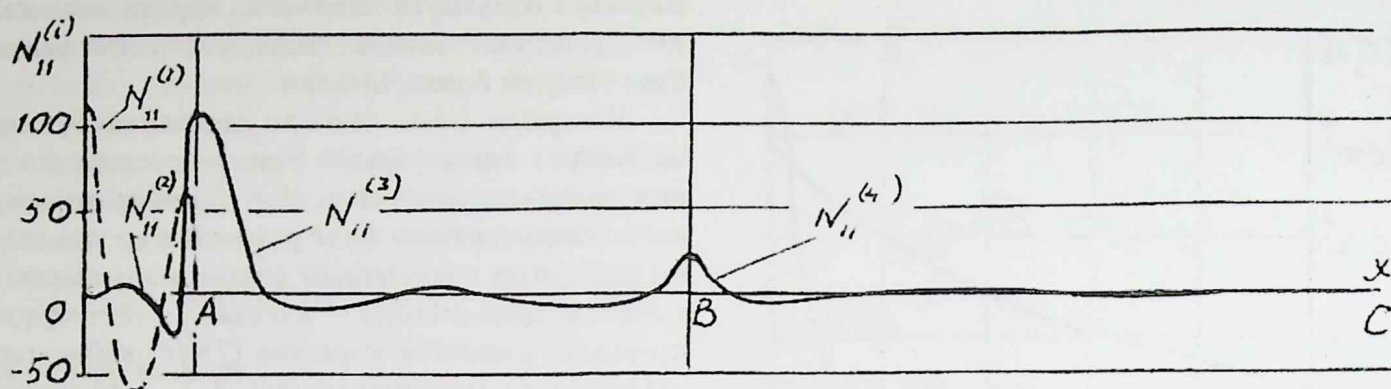
$$\begin{aligned} E_k &= 5,5 \cdot 10^3 \text{ МПа}, \\ \nu_k &= 0,15, \quad 2h_k = 0,05, \\ OC &= 37,32, \quad OA = 3,18, \\ AB &= 14,14, \quad BC = R = 20. \end{aligned}$$

Төзелгән программалар комплексы

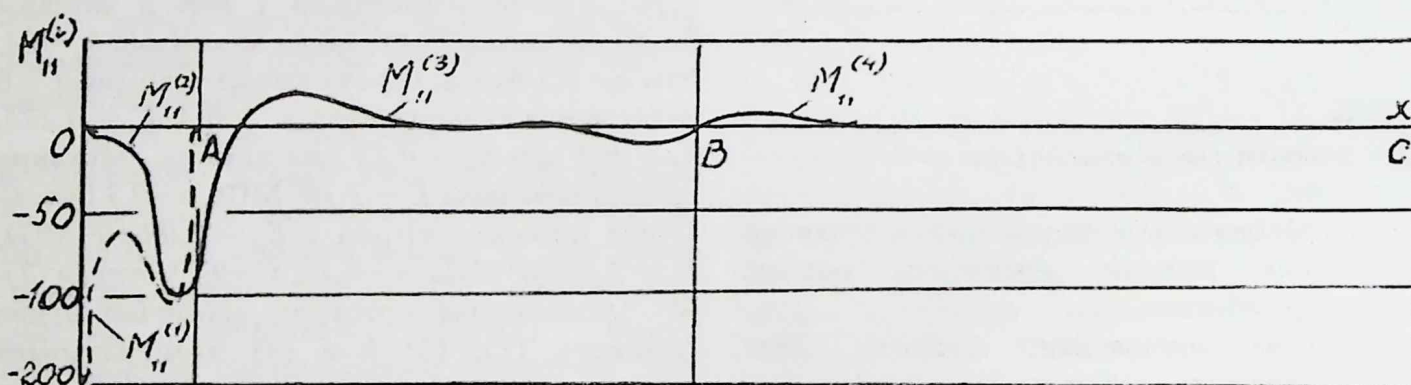

3 рәс. (1)-(4) элементларының урта өслек нокталарында буй $u^{(i)}$ һәм нормаль $w^{(i)}$ күчешләрнең үзгәрүе

4 рәс. (1)-(4) кабырчык элементларындагы аркылы $N''^{(i)}$ ($i = 1, 2, 3, 4$) көчләрнең үзгәрүе

5 рәс. Кабырчык элементларында бөгүче моментларның үзгәрүе

нигезендә кабырчыклы корылманың көчәнеш-деформация халәтен ачыклау өчен үткәрелгән гамәли хисаплауларның кайбер нәтижәләре 2-5нче рәсемнәрендә күрсәтелгән.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Мяченков В.И., Мальцев В.П. Методы и алгоритмы расчета пространственных конструкций на ЭВМ ЕС. – М.: Машиностроение, 1984. – 278 с.
2. Королев В.И. Слоистые анизотропные пластины и оболочки из армированных пластмасс. – М.: Машиностроение, 1965. – 276 с.
3. Камалов А.З., Тергулов И.Г. О напряженно-деформированном состоянии анизотропной оболочки с накладкой. – В кн.: Механика конструкций из композитных материалов. – Новосибирск: Наука, 1984, – С. 164-168.
4. Камалов А.З. Расчет напряженно-деформированного состояния оболочек вращения, соединенных клеевым слоем, с учетом поперечного сдвига. – № 4251-83. Деп.1983. – 20 с.

© Нарбеков А.И., 2010

ХАЛИКЪ АБЫЙ ЗАМАНЫНДА

Альберт Нарбеков

АЛЬБЕРТ ИБРАҢИМ улы НАРБЕКОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент, 35 ел Казан төзүче инженерлар институтының жилләтү, жылылык һәм ягулык газ белән тәэмин итү кафедрасында эшләде: ассистент, өлкән укытучы, доцент, кафедра мөдире, профессор. 1999 елдан – «Фән һәм тел» журналының җаваплы сәркәтибе.

Нарбеков А.И. Во времена Халик абый.

Статья посвящена памяти известного татарского писателя и общественного деятеля Габдулхалика Садри (1890-1955).

Безнең якларда (хәзерге Самара өлкәсе Камышлы районы авылларында) туып үскән һәм ил тарихында, татар дөньясында танылган шәхесләр юк түгел. Инде күптән арабыздан киткән берничәсен генә искә төшерәм: революционерлар Халик Садри һәм Мирза Давыдов, шагыйрьләр Зыя Ярмәки һәм Әнвәр Давыдов, мәгърифәтчеләр Мирсәет Сафин һәм Сәләй Вагыйзов [1-4].

***

Олылар сөйләшүенә колак сала башлаганнан бирле бигрәк тә Халик абый турында еш ишетергә туры килә иде. «Халик жизни ясап биргән көзгенең көмеше коела башлаган. Халик белән Мирза төшереп киткән рәсемдә Арслан жизни дә бар иде төсле», – дигән сүзләр истә калган.

Жизни диюләренә килгәндә, төрле жирләрдә йөрөп, төрле эшләрдә эшләп туган якларына кайткач, Халик абый минем Маһиҗиһан әбинең апасының кызына өйләнә, Мәрһәм исемле кызлары туа. (Узган гасырның 50нче еллары башында ниндидер документ кирәк булгач, күрәсен, Әнвәр Давыдовка язган хатында мондый юллар бар: «...тагын бер яхшылык эшләвеңне сорар идем. Минем кызым Мәрһәм Садриева Камышлыда туган, шуңа күрә аңа Камышлыдан справка кирәк иде. Атасы – Габделхалик Гариф улы Садриев, анасы – Зөһрә Арслан кызы Йосыпова». Шуңа елларны Мәрһәм апаны бер-ике мәртәбә күргән булсам да, туганнарның «малай үсәме» дип сорауларыннан башка берни дә хәтерләмим).

Халик абыйның замандашлары аның төрле һөнәр остасы булуын, шаян сүзе белән таң калдыра алуын, күз буу сәләтенә ия булуын искә

төшерәләр иде. Мәсәлән, әнәкәйнең Жәүһәр апасы болай сөйли иде: «Фәлән кешедә карчыклар, олы апалар мәҗлескә жыелган була. Кинәт Халик жизни килеп керә. Идәндә түгәрәк ясап утырышкан апалар ялынып сорый башлыйлар: «Халик, безгә берәр могъҗиза күрсәт әле». «Ярар, – ди ул, – сөйләшмичә, селкенмичә, алдыгызга гына карап утырыгыз. Сөз бит түгәрәк күл тирәсендә утырасыз». Идән уртасында су, күл хасил була. «Хәзер күлгә үрдәкләр очып төшәр, йөзеп китәрләр». Су өстендә үрдәкләр йөзә башлый. «Хәзер без аларны тотарбыз, суяр-

Самара губерна комитетының татар-башкорт бюросы утырышында. Икенче рәттә сулдан дүртенче Х.Садри, алтынчы М.Давыдов

быз». Үрдәкләрне тота, берәм-берәм суя. Тамаша бетә. Инде, мәжлес тәмамлангач, ишек алдына чыгып галошларын кия башласалар, барысының да башы аз гына киселгән....

Халик абыйның Ленин белән очрашуы – тарихи факт. Шул чорда яки еллар узгач очрашу турында кемгә ничек сөйләгәндер, безгә билгесез, әлбәттә. Ә менә сәнәкчеләр фетнәсе барган авылга бер хезмәттәше белән генә килеп керүе, фетнәне Ленин сүзе (бәлки әле, күз буу көче) белән туктатуы турында Әнвәр абыйга болайрак сөйләгән булып чыга:

«Халык тына, көтә Халик сүзен.
Халик аңдый: авыз ачылып
Бер саксыз сүз чыгу белән толпа
Сытарга эзер сине ярсынып...
Хәвефнең шул зурлыгыннан микән,
Әллә дөнья матур булганга,
Никтер Халик күңелендә шунда
Якты, шаян уйлар кузгала.
Һәм ул сөйли башлый туры карап:
– Әйе, дуслар, булдым Мәскәүдә.
Күп кешеләрне күрдем, сөйләштем мин,
Тик төп хикмәт менә нәрсәдә:
Бөркөнне мин анда чакырылдым
Кунак булып –

кемгә? –

Ильичка...

Кинәт үзе дә ул ышангандай
Бу – хыялда йөргән күренешкә
Канатланып китте. Жыен хәзер
Аның авызына төбәлгән.
Барам. Каушап кына ишек шакыйм.
Тоямын: пар бәрә түбәмнән.
Шунда, менә, ишек ачыла да,
Ленин үзе күзгә күренә.
«А, Халик иптәш үзе килгән,
Әйдә, уз, ди, өйнең түренә».
Шуннан: «Надя!» – диеп кычкыра ул,
Ягъни жәмәгатен чакыра,
Үзе һаман миңа таба карый
Һәм елмая кебек чак кына.
«Күрәсеңме, иптәш Халик килгән,
Безгә якын, якташ чама ул.
Бер гөрләшеп, без чәй эчик әле,
Куй, сиңайтәм, шәпләп, самаур».
Шунда Надя апа чыра телеп,
Самаурын алды көйрәтеп.
Шикәр тешләп чәйне эчә-эчә,
Киттек дөнья хәлен сөйләшеп...» [5, 85-87].

«Халик сүзләреннән соң... халык тыныч
кына өйләренә тарала» [6, 216].

Татарстанның фронтовик язучылары. Икенче рәттә сулдан беренче – Халик Садри

«Ә берәздән самаурлар шаулы
Башлы һәрбер сәке түрәндә.
Һәр табында, йомшак итеп юрган
Жәйгән иң кадерле урында,
Күзгә күренмичә утыра кебек
Иң хөрмәтле кунак елмаеп,
Үзәбезнеңчә –
Түбәтәен кыңгыр салып.
Татар моңын тыңлап, уйланып...
Шуңа күрә тирән мәгънә белән
Сугарыла һәрбер әйткән сүз:
Жир турында, килер көн турында,
Туй итәсе хакта быел көз...» [6, 88-89].

***

Халик абый кебек шәхесләрнең рәсми биографиясе бер мәртәбә генә языла, бөтен чыганаclarда да бер төсле була. Шуларның берсеннән күчереп алыг [1, 404-405].

«Халик Садри (Габделхалик Гариф улы Садретдинов) 1890 елның 4нче августында Самара губернасының Богырыслан өязе (Иске Сосна волосте) Иске Ярмәк авылында ярлы крестьян гаиләсендә туа. Бик яшьли ятим калып, чит кешеләр кулында тәрбияләнә һәм кечкенәдән үк хезмәт белән көнен күрә башлы: башта авылда, аннан соң Уфа, Баку, Самара, Оренбург

шәһәрләрендәге предприятиеләрдә, нефть промыселларында эшли, авылдагы көтүче малайдан югары квалификацияле эшче-машинист, механик булып житешә.

Февраль революциясе вакытында Халик Садри большевиклар ягында торып, революцион көрәш хәрәкәтенә кушыла. 1917 елның мартында (В.В. Куйбышев тәкъдиме буенча) аны партиягә член итеп кабул ителәр. Октябрь көннәрендә Самара шәһәрәндә Совет властен урнаштыру һәм Идел буен акгвардиячеләрдән тазарту өчен барган сугышларда катнаша. Аннан соң, 1919-22 елларда партиянең Самара губерна комитетында татар-башкорт секциясе председателе булып эшли. 1920 елда ул, халык вәкилләренең берсе сыйфатында, Мәскәүдә Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасын игълан итү турындагы тарихи Закон проектына кул кую тантанасында катнаша.

1925-28 елларда Халик Садри Казанда Татар коммунистик университетында укый, аны тәмамлагач, озак еллар Казанның «Спартак» аяк киёмнәре фабрикасында һәм башка промшленность предприятиеләрендә житәкче урыннарда эшли, партиянең өлкә комитеты Партколлегиясе президиумы члены буларак, актив жәмәгать эше алып бара. Бу чорда ул уйлап табу һәм хезмәтне

рациональләштерү өлкәсендә дә нәтижәле эшли, шул мәсьәләләр буенча фәнни-популяр характердагы дистәгә якын брошюра язып бастыра. («Электромонтер», 1926; «Электрик серләре», 1928 һ.б.)

Бөек Ватан сугышы елларында Халик Садри, полк хәрби комиссары буларак, фронтның алгы сызыгында сугыша, Сталинград өчен барган бәрелешләрдә яралана, шәхси батырлыклары өчен Кызыл Йолдыз, Икенче дәрәжә Ватан сугышы орденнары һәм медальләр белән бүләкләнә.

Армиядән кайткач, Халик Садри СССР әдәби фондының Татарстан Язучылар союзындагы вәкиле булып эшли. 1950 елда, Татарстан АССРның утыз еллык бәйрәме уңае белән, ул «Почет Билгесе» ордены белән бүләкләнә.

Халик Садриның әдәби иҗат эше Октябрь революциясенә кадәр үк башланып, 1913 елда Уфа матбугатында аның «Тегермәндә» исемле беренче хикәясә басылып чыга. Иҗатның башлангыч чорында ул әдәбиятның барлык жанрларында көчен сынап карый: шигырьләр, сәхнә эсәрләре, очерк һәм хикәяләр яза. 1919 елда иҗат ителгән «Унике ел төрмәдә» исемле пьесасы шул елларда сәхнәләрдә куелып йөри.

Утызынчы елларда Халик Садри үзенә әдәби иҗат эшчәнлегендә төп урын тоткан проза эсәрләрен – «Ил батырлары» (1934), «Тимерче малае» (1935) һәм «Безнең таң» (1937) исемле повестьләрен яза. Сюжетлары әдипнең үз башыннан үткән хәлләргә, үзе кичергән вакыйгаларга нигезләнгән бу эсәрләрендә автор революциягә кадәрге авыл крестьяннары һәм эшчеләр тормышын, ярлы крестьян арасынан чыккан яшь геройларның сынфый бәрелешләрдә чыныгачыныга, иске тормыш тәртипләрен җимереп, яңа тормыш төзү өчен көрәшүләрен сурәтли. Шул җәһәттән алар бүгенге укучылар өчен дә кызыклы.

Әдипнең сугыштан соңгы әдәби ижатыннан «Йөзмә госпитальдә» (1950) исемле очерк-хикәясен, драматург Әнәс Камал белән бергә язган «Юллар» (1950) дигән сәхнә эсәрен күрсәтеп үтәргә мөмкин. Шулай ук аның курчак театрлары өчен «Камал бабай әкиятә» (1951) дигән пьесасы да бар.

Халик Садри 1955 елның 8нче мартында Казан шәһәрәндә вафат булды. Ул 1939 елдан СССР Язучылар союзы члены иде.

Лотфулла Фәттахов, Харис Якупов. «В.И. Ленин Татарстан АССР турындагы декретка кул куя»

***

Халикъ абыйның жәмәгәте Хәдичә апа һәм улы Равил белән яшәгән фатирына ничек элэгүем турында элегрәк язган идем инде [7].

Фатир зур гына квадрат бүлмәдән, аның ике ягына урнашкан тар коридор (аш пешерү урыны да шул) һәм шундый ук тар эш бүлмәсеннән тора иде. Зур бүлмәдә – гаилә кровате, өстәл, урындыклар. Стенага Татарстан АССР турындагы декретка кул куюны сурәтләгән картинаның копиясе эленгән. Гаилә кроватенә каршы якка куелган кечерәк кроватьгә авырып (дөресрәге, терелеп) мин ятам.

Иртән Халикъ абый пөхтә киенеп (ак күлмәк, галстук, күксел төстәге костюм) эшкә китә. Төштән соң кайта, чишенеп ташлый. Хәдичә апа

пешергән тәмле ашны ашый да, кроватенә барып ята, кулларын селкетеп, үзе генә ишеткән музыкага дирижерлык итә. Хәдичә апа кереп берәр борчулы сорау белән эндәшсә: «Ташла, Хәдичә, анысы вак мәсьәлә», – дип кенә куя. Бик нык арыган, гомер буе эшләгән эшенең нәтижәсен күрмәгәнрәк кешене хәтерләтә иде...

Кинәт кенә минем якка карап күз кысып елмаер иде. Кинәт кенә бүлмә төрле төстәге туллар белән тулыр иде. Алар юкка чыккач, майкасы өстенә жәелгән кулъяулыкка ишарә итәр иде. Күз алдымда кулъяулыкның почмаклары төенләнер иде...

Киләсе (1954) елны Халикъ абый белән якыннан аралаша алмадым. Ө 1955 елны мин Казанга килгәндә, Халикъ абый юк иде инде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Даутов Р., Нуруллина Н. Совет Татарстаны язучылары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986.
2. Мингалим Р. Туган илгә тугрылыклы бертуган Давыдовлар // Фән һәм тел. – 2000, № 2.
3. Исламов Ф. Халык академиклары // Фән һәм тел. – 2007, № 2.
4. Татарстан китаплары. 1 том. – Казан: ТАССР дәүләт китап палатасы, 1979.
5. Давыдов Ә. Тормыш лирикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.
6. Татар әдәбияты тарихы, 6 томда. 5 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.
7. Нарбеков А. Күпме кеше синнән ярдәм күргән // Фән һәм тел. – 2000, № 4.

© Жомагылов Ә.Х., Гумиров М.Ш., 2010

ОСТАЗ

Әнәс Жомагылов, Миңнерәшит Гумиров

ӘНӘС ХАФИЗ улы ЖОМАГЫЛОВ – техник фәннәр докторы, профессор, Казан дәүләт аграр университетының «Тормыш гамәле иминлеге» кафедрасында укыта, Татарстанның атказанган уйлап табучысы, 80 данә кәшеф иясә.

МИҢНЕРӘШИТ ШӘНГӘРӘЙ улы ГУМИРОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент, Казан дәүләт аграр университетының «Тракторлар һәм автомобильләр» кафедрасында укыта, Татарстанның атказанган механизаторы.

Зимагулов А.Х., Гумиров М.Ш. Учитель.

Статья посвящена памяти пути известного татарского ученого и педагога А.К. Юлдашева (1926-2010) – одного из организаторов преподавания вузовских дисциплин на двух государственных языках Республики Татарстан.

Мәшһүр галим һәм мәгърифәтче Алмаз Кыям улы Юлдашев 2010 елның 5нче гыйварендә арабыздан китеп барды.

Алмаз Кыям улы Татарстан Республикасының Чистай шәһәрәндә укытучылар гаиләсендә 1926 елның 26нчы июлендә ту-

ган. Аның этисе Кыям Ис-
хак улы шагыйрь булган, та-
тар телендә шигырьләр яз-
ган, күп көнчыгыш телләрен
белгән. Ул 1937 елда дәүләт
тарафыннан репрессиялэнгән,
аның белән бергә улы Алмаз
да кимсетелгән. Кыям Исхак
улы 1995 елда гына аклана
һәм шул ук елны улы Алмаз да
аклана. Алмаз Кыямович 8нче
сыйныфны тәмамлагач, 9нчы
һәм 10нчы сыйныф фәннәрен
үзлегеннән укып һәм имтихан
биреп, 1943 елны Казан авиа-
ция институтының моторлар
төзү бүлегенә укырга керә, 1949 елны аны
тәмамлап чыга.

1949 елдан 1953 елга кадәр ул Казан
шәһәрәндәге зур заводларның берсендә
конструктор, смена житәкчесе һәм
әйдәп баручы конструктор булып эшли.
1953 елда Алмаз Кыям улы Казан авыл
хужалыгы институтының «Тракторлар һәм
автомобильләр» кафедрасында ассистент бу-
лып эшли башлай, бер үк вакытта Казан авыл
хужалыгын механикалаштыру буенча һөнәр
мәктәбенә жибәрелеп, анда да эшләп ала.
1955-59 елларда Мәскәүнең механикалашты-
ру һәм электрлаштыру институтында аспи-
рант була. В.И.Ленин исемендәге Бөтенсоюз
авыл хужалыгы гыйльми академиясе акаде-
мигы В.Н.Болтинский житәкчелегендә канди-
датлык диссертациясен яклай.

1962 елдан 1987 елга кадәр Алмаз Юл-
дашев Казан авыл хужалыгы институтының
«Тракторлар һәм автомобильләр» кафедра-
сы мөдире булып эшләде. Шушы дәвердә
бер юнәлештә эшләүче кафедра тупланды,
аның жиһазландырылган 16 укыту һәм фәнни
тикшеренү лабораториясе булдырылды. Ка-
зан дәүләт аграр университетында Алмаз
Кыям улы житәкчелегендә югары уку йорт-
лары, гыйльми тикшеренү институтлары һәм
трактор-автомобиль заводлары катнашында
алты Бөтенсоюз, Бөтенрәсәй фәнни-методик,
Татарстан Республикасы районнарында жиде
техник конференцияләр үткәрелде. 1962 елдан
ул бер юнәлештәге гыйльми тикшеренү эшенә
нигез сала башлады. Бу юнәлештә мәгълүм
эшләрне анализлау һәм алынган тәҗрибә

Алмаз Кыям улына гыйльми-
тикшеренү эшләренә төп
фикерләрен булдырыр-
га мөмкинлек бирде. Бу
юнәлешнең исеме «Тотрыксыз
йөкләм тәэсирендә эшләүче
тиз йөрешле тракторларның
дизель двигательләре эшен те-
оретик нигезләү» дип атала.

Алмаз әфәнде үзенә яңа
фикерләре белән Казанның
һәм Татарстанның, СССРның,
Рәсәйнең алдынгы югары уку
йортларының студентларын
һәм галимнәрен үзенә жәлеп
итте, трактор һәм автомобиль

заводлары конструкторларын казыксындыр-
ды. Беренче этапта динамик йөкләм куелган
двигательләргә өйрәнү өчен кирәк булган
инерциясез прибор һәм сынагыч жиһазлар
жыелмасы булдырылды. Бу эш 1965 елда
тәмамлангач, двигатель һәм аның ягулык на-
сосы тотрыксыз йөкләмдә тикшерелде. Икен-
че этапта теоретик тикшеренү һәм сынау
нәтиҗәләре гамәлгә кертелде.

Әлеге елларда Алмаз ага машина-трактор
агрегатларын эшләтү шартларында тикшерү
буенча өч фән докторы һәм 12 фән кандида-
ты эзерләде һәм гыйльми эш буенча үзенә
мәктәбен булдырды. Агрегатларның һәм ав-
томобиль двигательләренә эшче процес-
сларын билгеләүче динамик сыйфатламалар-
ны дифференциаль тигезләмәләр ярдәмендә
табу һәм аларны автоматлаштырып проектлау
челтәрәндә куллану буенча күп эшләде.

1988 елны Алмаз Кыям улы «Автомо-
биль һәм трактор двигательләренә динамик
сыйфатын яхшырту юлларын эшләү» исем-
ле тема буенча докторлык диссертациясен
яклады. Бу елларда ул ике проблема өстендә
эшләде: 1. Тотрыксыз йөкләм куелган авыл
хужалыгы машина-трактор агрегатларына
двигательләргә эше; 2. Двигательләрнең ди-
намик сыйфатламаларын яхшыртып, аларның
житештерүчәнлеген һәм икътисади фай-
дасын арттыру. Бу проблемалар дәрәжәле
конференцияләрдә каралды.

Алмаз Юлдашев зур иҗтимагый эш алып
барды. Ул Казан «Мәгариф» комитетының ак-
тив әгъзасы, Татарстан Республикасы югары
уку йортлары ректорлары Советы каршында-

гы методик совет әгъзасы иде. Алмаз ага Казан дәүләт авыл хужалыгы университетында фәннәрне татар телендә укытуны оештыручы булды. Бу исә инженер-механиклар әзерләүдә яңа алым иде. Ул бу эшнә житәкләгәндә ике телдә укыганнарның белем дәрәжәсе күтәрелә барды. Эшнәң нәтижәсе буларак, аның житәкчелегендә жиде конференция үткәрелде, алты җыентык чыгарылды.

Алмаз ага 320дән артык гыйльми-методик хезмәтләр авторы, шулар арасында «Русча-татарча техник терминнар сүзлегә», татар телендә язылган «Тракторлар һәм автомобильләр» кита-

плары да бар.

Алмаз ага зур эрудициясе һәм мәдәниятлеге белән аерылып торган күпкырлы белем иясе иде, спорт, сәяхәт итү белән кызыксынды.

Профессор Алмаз Юлдашев Татарстан Фәннәр академиясенә мөхбир әгъзасы, Халыкара һәм Россия аграр академияләренә хакыйкый академигы, Россия Федерациясенә атказанган фән һәм техника эшлеклесе, Татарстан Республикасының атказанган механизаторы дәрәжәләренә лаек булды.

Без талантлы, тынгысыз һәм батыр галим-безне югалттык.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

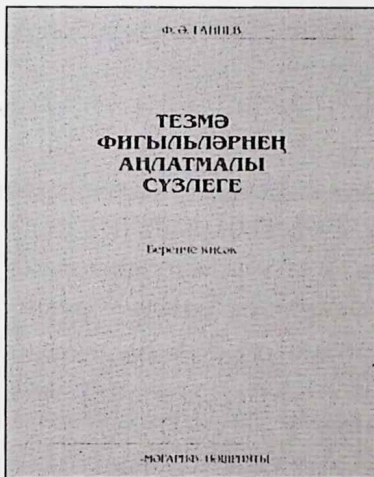
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Ганиев Ф.Ә. Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлегә: ике кискәтә. Беренче кискәт.
— Казан: Мәгариф, 2009. — 375 б.

Төрки телләрдә тезмә фигыльләр кушма сүзләрнең зур бер өлешен тәшкил итә. Шуңа карамастан, аларга бик аз игътибар ителә, тезмә фигыльләр хәтта сүзлекләргә дә кертелмиләр.

Бу хезмәт — татар телендә еш очрый торган тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлегә. Ул каләм әһелләренә, тел белгечләренә, укытучыларга, студентларга һәм, гомумән, телебезнең байлыгы белән кызыксынучы киң катлам укучыларга файдалы эсбап булачак.

Мөхиярова Р.Х. XX гасыр ахыры — XXI гасыр башы татар әдәби теле лексикасы. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. — 183 б.

Тәкъдим ителгән хезмәттә яңа чор татар әдәби теле лексикасындагы үзгәрешләр 1986-2007 елларда чыккан газета-журналлар материаллары буенча, нигездә публицистика стиле мисалында өйрәнелә. Лексикадагы үзгәрешләрне билгеләгәндә нигез критерий итеп татар теленең өч томлык аңлатмалы сүзлегә (1977-81 еллар) алынган.

Китап тел галимнәренә, укытучыларга һәм студентларга файдалы эсбап булачак.

Бөтендөнъя татар конгрессында

2010 елның 23нче гыйнварендә Самара өлкәсенең Похвистнево районы Гали авылында “Халкым минем” II ижат фестивале узды. Аны Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма

комитеты, Похвистнево районы “Туган тел” оешмасы, “Яңа гасыр” телерадиокомпаниясе бергәләшеп оештырды. Быелгы фестивалдә Самара өлкәсенең Похвистнево, Камышлы районнары, Самара, Тольятти шәһәрләре, Оренбург өлкәсенең Әсәкәй районы, Татарстан Республикасының Чирмешән районы үзәшчәннәре катнашты.

“Халкым минем” фестивален Похвистнево районы “Туган тел” оешмасы рәисе, фестивалнең идея авторы һәм спонсоры Расыйх Латыпов ачып жибәрде. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закировның тәбрикләвен Конгресстың матбугат үзәге житәкчесе Гөлназ Шәйхи житкерде. Халык бәйрәменә жыелган конкурсантларны һәм тамашачыларны Чирмешән районы хакимияте башлыгы Минсәгыйт Закиров, Похвистнево районы хакимияте башлыгы Александр Ларионов, Камышлы районы хакимияте башлыгы Рафаэль Баһаветдинов, Оренбург өлкә Думасы депутаты Илдус Дәүләтов сәламләде.

Фестивальдә катнашучылар биш юнәлештә: вокал, хореография, нәфис сүз, милли уен коралларында уйнау, фольклор-йола уеннары буенча көч сынаштылар. Аларга Татарстанның халык артисты Фирдинант Сәләхов житәкчелегендәге жюри бәя бирде. Алты сәгать нәтижәле эшләгәннән соң, жюри конкурсантларга гадел бәяләмәне житкерде.

Вокал буенча беренче урынны Тольятти шәһәрәннән Хәтижә Гыйниятова һәм Самара шәһәрәннән “Заман яшьләре” төркеме яулады. Бю буенча беренчелек Оренбург өлкәсе Әсәкәй районы бю коллективына бирелде. Нәфис сүз жанрында Чирмешәннән килгән Рушания Шакировага тиңнәр булмады. Милли уен коралларында уйнау буенча Гали авы-

лы тальянчылары беренче урынны алдылар. Өлкән яшьтәге бабайлар бу юлы үзләренә алмашка яшьләренә өйрәткән. Бөтендөнъя татар конгрессы әзерләгән бүләккә – тальянга яшь гармунчы Ринат Маннапов лаек булды. Коллективлар арасында беренчелекне Гали авылы алды. Фестивалнең иң мәртәбәле бүләге – Гран-прига Чирмешән районы ижат коллективы лаек дип табылды. Фестиваль күтәренке рухта, тулы залда узды. Тамашачы оештыручыларга рәхмәт әйтеп, бу бәйге киләчәктә дә давамлы булыр дигән өметтә таралышты.

***

24нче февральдә Россия Федерациясенең Зур татар авыллары ассоциациясе Советының утырышы булды. Очрашуда Бөтендөнъя татар конгрессының Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров, Самара өлкәсе Похвистнево районының Гали авылы жирлегә башлыгы Идрис Муллабаев, Чуваш Республикасы Батыр районының Шыгырдан авылы жирлегә башлыгы Рәшит Купкенов, Татарстан Республикасы Актаныш районының Пучы авылы жирлегә башлыгы Аслам Зарипов, Чуваш Республикасы татарларының милли автономиясе рәисе, «Тормыш» агрофирмасы директоры Рәшит Сәнжәпов, Самара өлкәсенең Гали авылыннан эшмәкәр Расыйх Латыпов, БТК Башкарма комитеты рәисенең урынбасары Дамир Гыйсметдинов, БТК Башкарма комитеты бүлекләре башлыклары Марс Тукаев һәм Фәрит Уразаев катнаштылар.

Утырыш барышында Россия Федерациясенең татар авыллары турында тулы мәгълүмат базасын төзү кирәклегә әйтелде. Бүгенгә Россия Федерациясенең 33 субъектындагы татарлар тупланып яшәүче авыллар турында төгәл мәгълүмат тупланган. Конференциядә катнашучылар билгеләп үткәнчә, быел октябрь аенда Россия күләмендә халык санын билгеләү бу эшкә аеруча мөһимлек бирә.

Берничә оештыру мәсьәләсе дә каралды. Ассоциация Советына ике яңа әгъза – Рәшит Сәнжәпов һәм Расыйх Латыпов сайланды. Рәшит Сәнжәпов Советның рәисе, ә Расыйх Латыпов аның урынбасары итеп расланды.

Утырышта Самара өлкәсенең Гали авылында быелгы май аенда Бөтенроссия авыл сабан туен үткәргә бәйле мәсьәләләр дә тикшерелде.

«Халкым минем» II ижтат фестивале (Самара өлкәсе Гали авылы)

Рус тарихи картасында Алтын Урда дәүләтенең чагылышы

Рус югары һәм урта белем бирү уку йортлары өчен XIX гасырның икенче яртысында яхшы сыйфатлы кәгазьгә басылган тарихи карталар атласлары чыгарылган. Шуларның берсендәге «Русь в 1389 году при Дмитрии Донском» исемле карта безнең өчен дә кызыклы, чөнки аның яртысы чамасы Алтын Урда биләмәләренә карый.

Картадагы Урта Идел зонасында башкаласы Болгар булган «Булак Тимер Урдасы»ның чикләрен күрәбез. Бу Урдада Болгар, Симбәр, Жүкөтау, Казан, Арда исемле шәһәрләр күрсәтелә. Булак Тимер Урдасы төньяктан Вятка җирләре, көнчыгыштан Төмән Урдасы һәм «Күк (Нугай) Урдасы» җирләренә терәлә. Аның көньягында Тагай Урдасы һәм аның башкаласы Наровчат күренә. Тагай Урдасыннан аста Олы Урда җирләре күрсәтелә. Аның чикләре эчендә Серклий, Сарай, Хажы Тархан, Карату, Маҗар, Азак, Мамай Сарайы, Услам, Ор Кашы (Перекоп) шәһәрләре бар. Бу Урдага кергән Крымда Керчь, Тамань, Кафа, Сандая, Манкутч, Цембало, Херсон шәһәрләре билгеләнгән.

Кырамдагы татар атамаларын хәзерге татар телендәге нормалар белән тәңгәлләштерсәң, Крымдагы татар халкының нинди кабиләләрдән оешканлыгын күрергә мөмкин. Мәсәлән: Тамань — Төмән, ягъни төмәннәр; Салдая — Салтык иле, Салтык кабиләсе; Манкутч — Мең күбе, меңнәр кабиләсе; Цембала — Чимбәли, Нижгар ягы татар авылы исеме; Херсон — Карсун, Кара сөн кабиләсе; Керчь — керәч (балчык).

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы